Міністерство освіти і науки України

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Кваліфікаційна наукова праця

на правах рукопису

МАГДИЧ ТЕТЯНА ПАВЛІВНА

УДК 37.017.4-057.87:811.161.2

ДИСЕРТАЦІЯ

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЮ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

з галузі знань 01 Освіта/Педагогіка

за спеціальністю 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Магдич Т.П.

Науковий керівник: Кучерук Оксана Анатоліївна, доктор педагогічних наук, професор.

Житомир – 2021

АНОТАЦІЯ

Магдич Т. П. Формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 014 Середня освіта. – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, 2021.

У дисертації на основі аналізу наукових джерел та навчально-методичної літератури, узагальнення й систематизації передового лінгводидактичного досвіду, цілісного наукового дослідження питання компетентнісно орієнтованого навчання української мови, а також студіювання психолого-педагогічних передумов формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови, лінгвістичних і філософських засад зазначеного питання здійснено наукове обґрунтування, розроблення та практичне розв'язання проблеми формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови.

Обґрунтовано наукові методологічні підходи (синергетичний, системний, діяльнісний, акмеологічний, компетентнісний, технологічний та інші), комплексне застосування яких забезпечує реалізацію поставлених мети і завдань дослідження.

Вивчення й аналіз нормативно-правових актів у сфері освіти України, Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року з урахуванням рекомендацій Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу «Про основні компетентності для навчання протягом усього життя», державних стандартів базової та повної загальної середньої освіти, навчальних програм української мови для 10 і 11 класів, рекомендацій Міністерства освіти і науки України з питань середньої освіти, методичних

рекомендацій щодо навчання української мови, аналіз підручників української мови для учнів 10-11-х класів, – усе це стало підґрунтям для дослідження стану формування громадянської компетентності старшокласників, визначення місця й значення інноваційних методів і засобів навчання української мови, що сприяють громадянському вихованню та мовній освіті.

У роботі визначено психолого-педагогічні передумови, які сприяють ефективності процесу формування громадянської компетентності, обґрунтовано її сутність у контексті лінгводидактики, структурні елементи, форми, методи та засоби формування, рівні сформованості й критерії їх оцінювання.

Уточнено понятєво-категорійний апарат дослідження, змістоутворювальними визначено поняття: *компетентнісний підхід, компетентність, ключова компетентність, громадянська компетентність, національна свідомість, національно-мовна свідомість, мовна стійкість, мовний патріотизм, мовна особистість, громадянин,* – це уможливило окреслити стратегію дослідження та орієнтири для розроблення методики формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови.

Конкретизовано сутнісні характеристики базового поняття «*громадянська компетентність»*. Громадянську компетентність учнів ліцею як українських мовних особистостей потрактовано як інтегровану здатність особи відповідально реалізовувати громадянські права й обов’язки з метою розвитку демократичного суспільства та держави в ім’я свободи і справедливості, що формується на основі загальноприйнятих у суспільстві цінностей, гідного ставлення до державних символів, збагачення мовної свідомості, сукупності громадянських знань і вмінь, досвіду виконання мовних обов’язків громадянина України, готовності активно й ефективно виявляти себе за допомогою засобів державної мови в різних соціальних

ролях у відповідному лінгвосоціумі. У структурі цієї компетентності виділено такі основні складники: *емоційно-ціннісний,* що передбачає емоційно-ціннісне сприйняття дійсності особистістю, формування системи громадянських цінностей (загальнолюдських, національних), мотивування дій та вчинків; *знаннєвий* – включає систему громадянських, соціокультурних і мовно-комунікативних знань; *діяльнісно-поведінковий* – передбачає демонстрування у спілкуванні та діяльності позитивних установок, гуманістичних, національних цінностей, принципів демократії, відповідальне ставлення до навчання й до української мови як національної цінності; (важливого значення надано громадянським та соціальним ролям у різних ситуаційних контекстах, що поєднали три основні моделі соціальної поведінки свідомого громадянина: «я у родині, сім'ї», «я у класі, у школі», «я у громаді, у селищі, місті, у державі).

З'ясовано, що громадянська компетентність учнів ліцею як мовних особистостей взаємопов'язана з поняттями «*громадянин»*, «*права і обов'язки», «держава», «закон», «громадянська відповідальність», «лінгвопатріотизм», «мовна свідомість»*.

Аналіз наукових джерел став підставою для розроблення критеріїв вимірювання рівнів сформованості громадянської компетентності мовної особистості. Виділено чотири рівні сформованості громадянської компетентності – високий, достатній, середній та елементарний, визначено критерії оцінювання (емоційно-ціннісний, когнітивний, комунікативно-діяльнісний, рефлексійний) та показники до них.

Обґрунтовано розроблення ключових компонентів методики формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови: зміст, принципи, форми, методи і засоби. Важливу роль у методиці відведено громадянським цінностям, що є підґрунтям діяльнісно-поведінкового компонента, стратегією поведінки учнів як майбутніх громадян і мають бути впорядковані в систему та сформовані за певним

алгоритмом (сприйняття – усвідомлення – відображення в діяльності, поведінці).

У процесі розроблення системи навчальних завдань визначено основні методичні умови формування громадянської компетентності учнів ліцею на заняттях з української мови: 1) навчання має здійснюватися на основі діяльнісного, особистісно орієнтованого, компетентнісного підходів; 2) комплексне поєднання специфічних можливостей навчального предмета та громадянської освіти (мовно-комунікативний супровід про цінності людини, про громадянські права та обов'язки, про українську культуру та культуру інших народів тощо, набуття комунікативно-діяльнісного досвіду мовної особистості як громадянина через введення її в соціальні ролі в різних ситуаційних контекстах (волонтер, виборець, член молодіжної організації та інші); 3) перевага має надаватися інтерактивним та ситуаційним методам, груповим формам роботи (громадянська компетентність передбачає мовну стійкість, здатність активно виявляти свою громадянську позицію, висловлювати та відстоювати власні думки); 4) укладання навчального змісту на інтеграційній основі (інтеграція предметної та ключових компетентностей, зокрема громадянської); 6) вибір способів діяльності, наявність особистісної позиції як вияв і приклад демократизму (теми для диспутів та дебатів, для обговорень, теми есе мають бути сформульовані так, щоб учень/учениця мали змогу вибрати те, що імпонує їм); 7) застосування рефлексії як важливого методу роботи задля самооцінювання учнів та подальшого планування; 8) використання електронних освітніх ресурсів, медіатекстів як інструментів модернізації змісту, методів, форм та засобів україномовної освіти. Методика формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання української мови побудована на поєднанні традиційних та інноваційних методів навчання, з огляду на специфіку предмета дослідження в системі методів формування громадянської компетентності учнів у процесі

мовної освіти виокремлено *методи мовного навчання* і *методи мовного виховання*.

Як ефективні засоби, окрім усталених, представлені електронні освітні ресурси, що сприяють мотивації, активізації пізнавальної діяльності, формуванню ціннісних орієнтирів та здатності до самооцінювання й самоаналізу особистісних досягнень здобувачів освіти. Такими ресурсами є розроблені інтерактивні вправи на сайті LearningApps.org, що урізноманітнюють освітній процес і сприяють формуванню громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови. Розроблено мовний вебквест «Мандруй, мовні скарби шукай і в кейс збирай!» як комплексний електронний освітній ресурс, спрямований на осмислення слова як лексичної одиниці мови та використання його учнями в процесі подальшої суспільної діяльності, на усвідомлення значення словників української мови як важливої суспільної цінності, у комплексі на набуття учнями знань про важливі національні, європейські та загальнолюдські цінності.

У дисертації визначено мету експерименту, етапи (пошуковий, констатувальний, формувальний, контрольно-підсумковий), їх послідовність та методичні умови ефективності. Виділено такі складники формувального етапу: *організаційний* (обґрунтування умов і вибір учасників експериментального навчання, надання програми, матеріалів і рекомендацій), *практичний* (упровадження авторської методики, виконання вправ і завдань), *самостійний* (організація самостійної роботи учнів, спрямованої на формування громадянської компетентності), *контрольно-підсумковий* (виконання контрольних завдань, аналіз і узагальнення). До очікуваних результатів віднесено: усвідомлення і сприйняття ціннісного, гуманного ставлення до української мови; оволодіння досвідом мотивування своїх дій, учинків, рішень; адекватне емоційне сприйняття світу; засвоєні мовно-поведінкові норми, схвалені суспільством і необхідні для успішної реалізації особистості як громадянина, сформована мовна стійкість; збагачення учнів

знаннями з української мови й уявленнями про особливості українського громадянського суспільства, права та обов'язки громадянина як мовної особистості, українські мовні традиції; соціальні виклики, громадянські ролі, мовленнєві жанри й кліше до них.

Встановлено, що після впровадження експериментальної методики формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови відбулися позитивні зміни в рівнях сформованості громадянської компетентності старшокласників: зменшилася кількість учнів із елементарним (2,95%) і середнім (16,8%) рівнями та збільшилася кількість учнів із високим (27,6%) і достатнім (52,65%) рівнями. Результати експериментального навчання підтвердили гіпотезу й ефективність авторської методики формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови.

Ключові слова: громадянська компетентність, методика формування громадянської компетентності учнів ліцею, громадянин, патріот, цінності, мовленнєві жанри, національномовна особистість, мовна свідомість, мовна стійкість, лінгвопатріотизм, методи навчання, методи виховання, електронні освітні ресурси, інфомедійна грамотність.

ANNOTATION

Magdych T.P. Formation of civic competence of lyceum students in the process of learning the Ukrainian language. Qualifying scientific work on the rights of the manuscript. The dissertation on competition of the degree of the doctor of philosophy on a specialty 014 Secondary education. – Zhytomyr State University named after Ivan Franko, Zhytomyr, 2021.

In the dissertation on the basis of the analysis of scientific sources and educational-methodical literature, generalization and systematization of advanced linguodidactical experience, integral scientific research of competence-oriented teaching of Ukrainian language, and also studying of psychological and pedagogical preconditions of formation of civic competence of lyceum students in

the process of learning the Ukrainian language, linguistic and philosophical principles of this issue it is done scientific substantiation, development and practical solution of the problem of formation of civic competence of lyceum students.

Scientific methodological approaches (synergetic, systemic, activity, acmeological, competence, technological and others) are substantiated, the complex application of which ensures the realization of the set goals and objectives of the research.

Study and analysis of normative legal acts in the field of education of Ukraine, concept of implementation of state policy in the field of reforming general secondary education «New Ukrainian School» for the period up to 2029, taking into account the recommendations of the European Parliament and the Council of the European Union «On basic competencies for lifelong learning», State standards of basic and complete general secondary education, Ukrainian language curriculum for grades 10 and 11, recommendations of the Ministry of Education and Science of Ukraine on secondary education, methodological recommendations for teaching the Ukrainian language, analysis of Ukrainian language textbooks for students of 10-11th grades have become the basis for studying the state of formation of civil competence of high school students, determining the place and importance of innovative methods and means of teaching the Ukrainian language that contribute to public and language education.

The work defines psychological and pedagogical prerequisites that contribute to the effectiveness of the process of formation of civic competence, substantiated its essence in the context of linguodidactics, structural elements, forms, methods and means of formation, levels of formation and criteria for their evaluation.

The conceptual and categorical apparatus of research has been clarified, the following concepts have been defined as content-forming: *competence approach, competence, key competence, civic competence, national consciousness, national*

language consciousness, language stability, language patriotism, language personality, citizen.

The essential characteristics of the basic concept of «civic competence» are specified. *Civic competence of lyceum students as Ukrainian language personalities* has been interpreted as an integrated ability of a person to responsibly exercise civil rights and responsibilities in order to develop a democratic society and state in the name of freedom and justice, formed on the basis of generally accepted values, enrichment of language consciousness, set of civic knowledge and skills, experience of performing language duties of a citizen of Ukraine, readiness to actively and effectively express oneself by means of the state language in various social roles in the relevant linguistic society. The structure of this competence includes the following main components: emotional and value, which involves emotional and value perception of reality by the individual, the formation of a system of civic values (universal, national), motivation of actions and deeds; knowledgeable – includes a system of civic, social-cultural and linguistic-communicative knowledge; activity-behavioral – involves the demonstration in communication and activities of positive attitudes, humanistic, national values, principles of democracy, responsible attitude to studying and to Ukrainian language as a national value; (importance is given to civic and social roles in different situational contexts, combining three main models of social behavior of a conscious citizen: «I'm in the family», «I'm in class, at school», «I'm in the community, in settlement, city, state»).

It has been found that the civic competence of lyceum students as language individuals is interrelated with the concepts of *«citizen», «rights and obligations», «state», «law», «civic responsibility», «linguopatriotism», «linguistic consciousness»*.

The analysis of scientific sources has become the basis for the development of criteria for measuring the levels of formation of civic competence of the linguistic personality. There are four levels of civic competence – high, sufficient,

medium and elementary, defined evaluation criteria (emotional-value, cognitive, communicative-activity, reflective) and indicators to them.

The development of key components of the methodology for forming the civic competence of lyceum students in the process of learning the Ukrainian language is substantiated: content, principles, forms, methods and means. An important role in the methodology is given to civic values, which is the basis of the activity-behavioral component, the strategy of behavior of students as future citizens and should be ordered into the system and formed according to a certain algorithm (perception – awareness – reflection in activities, behavior).

In the process of developing a system of educational tasks, the main methodological conditions for the formation of civic competence of lyceum students in Ukrainian language classes are determined: 1) learning should be based on activity, personality-oriented, competence approaches; 2) a comprehensive combination of specific features of the subject and civic education (language and communication support of human values, civil rights and responsibilities, Ukrainian culture and culture of other people, etc., gaining communicative experience of linguistic personality as a citizen through its introduction into social roles in different situational contexts (volunteer, voter, member of a youth organization, etc.); 3) preference should be given to interactive and situational methods, group forms of work (civic competence involves language stability, ability to actively express their civic position, express and defend their own opinions); 4) conclusion of educational content on an integration basis (integration of subject and key competencies, including civic); 6) the choice of methods of activity, the presence of a personal position as a manifestation and example of democracy (topics for debates and debates, for discussions, essay topics should be formulated so that students have the opportunity to choose what impresses them); 7) the use of reflection as an important method of work for self-assessment of students and further planning; 8) the use of electronic educational resources, media texts as tools for modernizing the content, methods, forms and means of

Ukrainian-language education. The methodology of forming the civic competence of students in the process of learning the Ukrainian language is based on a combination of traditional and innovative teaching methods, taking into account the specifics of the subject of research in the system of methods of formation of civic competence of students in the process of language education, language learning methods and methods of language education are distinguished.

As effective means, in addition to the established ones, electronic educational resources are presented that contribute to motivation, activation of cognitive activity, formation of value landmarks and the ability to self-assessment and self-analysis of personal achievements of educational applicants. Such resources are the developed interactive exercises on the website LearningApps.org that diversify the educational process and contribute to the formation of the civic competence of lyceum students in the process of learning the Ukrainian language. in the process of learning the Ukrainian language.

The language webquest «Travel, search for language treasures and collect in the case!» has been developed as a comprehensive electronic educational resource aimed at understanding the word as a lexical unit of speech and using it by students in the process of further social activity, on the awareness of the meaning of Ukrainian language dictionaries as an important social value, in combination for students acquiring knowledge about important national, European and universal values.

The dissertation defines the purpose of the experiment, stages (search, statement, formative, control-final), their sequence and methodological conditions of effectiveness. The following components of the formative stage are distinguished: organizational (substantiation of conditions and choice of participants of experimental training, provision of program, materials and recommendations), practical (introduction of author's methods, exercises and tasks), independent (organization of independent work of students aimed at civic competence), control and final (control tasks, analysis and generalization). The

expected results include: awareness and perception of value, human attitude to the Ukrainian language; mastering the experience of motivating their actions, actions, decisions; adequate emotional perception of the world; learned linguistic and behavioral norms approved by society and necessary for the successful realization of the individual as a citizen, formed linguistic stability; enrichment of students with knowledge of the Ukrainian language and ideas about the peculiarities of Ukrainian civil society, the rights and duties of a citizen as a linguistic personality, Ukrainian language traditions; social challenges, civic roles, speech genres and clichés to them.

It is established that after the introduction of the experimental method of forming the civic competence of lyceum students in the process of learning the Ukrainian language, there were positive changes in the levels of formation of civic competence of high school students: the number of students with elementary (2.95%) and average (16.8%) levels decreased and the number of students with high (27.6%) and sufficient (52.65%) levels increased. The results of experimental training confirmed the hypothesis and effectiveness of the author's method of forming civic competence of lyceum students in the process of learning the Ukrainian language.

Key words: civic competence, methododology of forming civic competence of lyceum students, citizen, patriot, values, speech genres, nationallinguistic personality, language consciousness, language stability, linguopatriotism, teaching methods, methods of education, electronic educational resources, infomedia literacy.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Магдич, Т., 2020. Формування мовної особистості учнів ліцею як громадян з розвиненою національномовною свідомістю як лінгводидактична проблема. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*, вип. 1, с.164–175.

2. Кучерук, О., та Магдич, Т., 2020. Використання електронних освітніх ресурсів для формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках української мови. *Інформаційні технології і засоби навчання,* том 75, №1, с. 56–75. Режим доступу: https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/3515

3. Магдич, Т., 2020. Текст як ефективний засіб формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal),* № 2(54), с. 33–38.

4. Магдич, Т., 2020. Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних категорій. *Інноваційна педагогіка*, вип. 28, с. 77–82.

5. Магдич, Т., 2019. Методологічні підходи до проблеми формування ключових компетентностей на уроках української мови в учнів 10-11-х класів. *Нові технології навчання*, вип. 92, с. 182–189.

6. Магдич, Т., 2018. Есе як лінгводидактичний метод формування ключових компетентностей учнів 10-11-х класів на уроках української мови. *Науковий вісник Мукачівського державного університету: серія Педагогіка та психологія*, вип. 2 (8), с. 191–193.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Магдич, Т., 2020. Розвиток критичного мислення як психолого-педагогічна передумова формування громадянської компетентності учнів

ліцею на уроках української мови. *Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення*: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 28–29 травня 2020 р., місто Київ. Луцьк: СНУ ім. Лесі Українки, с. 576–578.

8. Магдич, Т., 2020. Проблема психолого-педагогічних передумов формування громадянської компетентності учнів-ліцеїстів в умовах цифровізації українськомовної освіти. *Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи:* збірник тез та доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції, 12-18 травня 2020 р., місто Запоріжжя [онлайн]. Режим доступу: https://cutt.ly/MIdQbgE

9. Магдич, Т., 2020. Формування громадянської компетентності учнівської молоді як лінгводидактична проблема. *Актуальні проблеми лінгводидактики в сучасному освітньому середовищі:* матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (з міжнародною участю), 6 листопада 2020 року, Тернопіль. Тернопіль: Вектор, с. 128–130.

10. Магдич, Т., 2020. Підготовка вчителів-словесників до формування громадянської компетентності учнів ліцею. *Матеріали науково-практичної конференції «Формування базових компетентностей у закладах вищої освіти»,* 26-27 лютого 2020 року, місто Житомир, с. 144–147.

11. Магдич, Т., 2019. Психолінгвістичні засади формування мовної особистості учнів з особливими потребами в професійно-технічних навчальних закладах в умовах інклюзивного освітнього простору. *Інклюзія в умовах професійної (професійно-технічної) освіти:* зб. наук. праць: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Вид. О. О. Євенок, с. 67–74.

12. Магдич, Т., 2018. Психолінгвістичні засади формування мовної свідомості учнів з особливими потребами в умовах інтеграційного освітнього простору. *Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи:* у 2-х ч. Ч.І. Житомир: ФОП «Н.М. Левковець», с. 110–113.

13. Магдич, Т., 2018. Робота над есе як метод формування ключових компетентностей учнів 10-11-х класів на уроках української мови. *Філологія та лінгводидактика в умовах євроінтеграції: реалії і перспективи»*: матеріали І міжнар. наук.-практ. конфер., 25–26 жовтня 2018 р., с. 109–112.

14. Магдич, Т., 2018. Креативність як визначальна особистісна якість педагога в умовах українськомовного профільного навчання дітей з особливими потребами. В: Сидорчук Н. Г., ред. *Компетентнісні засади освітньо-виховного процесу в умовах ціложиттєвого навчання:* збірник наукових праць молодих дослідників. Житомир: Вид. ЖДУ ім. І. Франка, вип. 1, с. 68–79.

15. Магдич, Т., 2018. Формування читацької грамотності учнів 10-11-х класів на уроках української мови на основі компетентнісного підходу. *Книга в академічному дискурсі: філологічний, методичний та мистецтвознавчий аспекти:* збірник наукових праць (за матеріалами всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, с. 155–160.

16. Магдич, Т., 2017. Позначення морально-етичних понять як вияв вербальної рефлексії у процесі формування критичного мислення учнів з особливими потребами. В: Климова К. Я., ред. *Актуальні проблеми текстотворення у лінгводидактичній та мистецтвознавчій площинах:* збірник наукових праць (за матеріалами міжрегіонального науково-методичного семінару). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, с. 22–26.

ЗМІСТ

Вступ 19

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЮ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 29

1.1. Методологічні засади дослідження проблеми формування громадянської компетентності старшокласників на заняттях з української мови …… 29

1.2. Філософське та лінгвістичне підґрунтя формування громадянської компетентності учнівської молоді в процесі навчання української мови 40

1.3. Психолого-педагогічні передумови формування громадянської компетентності старшокласників у процесі навчання української мови 54

1.4. Аналіз базових понять дослідження..... 72

Висновки до першого розділу 91

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В АСПЕКТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЮ……. 94

2.1. Формування громадянської компетентності в учнівської молоді як лінгводидактична проблема 94

2.2. Аналіз навчальних програм з української мови, навчальної літератури та досвіду роботи вчителів через призму досліджуваної проблеми …… 110

2.3. Структура громадянської компетентності, критерії та рівні її сформованості в учнів ліцею на заняттях з української мови …….. 127

Висновки до другого розділу..... 137

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЮ (10-11-Х КЛАСІВ) У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ……..... 139

3.1. Стан сформованості громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови…….. 139

3.2. Особливості методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови …….. 151

3.3. Організація і практична реалізація експериментальної методики…..... 181
3.4. Аналіз результатів експериментального дослідження ……..... 192
Висновки до третього розділу 204
ВИСНОВКИ ……..... 208
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…… 211
ДОДАТКИ…… 241

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГК – громадянська компетентність

ЕК – експериментальні класи

ЕОР – електронні освітні ресурси

ЗЗСО – заклад загальної середньої освіти

ЗУ – Закон України

ІКТ – інформаційно-комунікаційні технології

КК – контрольні класи

КМ – кліпове мислення

МО – мовна особистість

МОН – Міністерство освіти і науки України

НУШ – нова українська школа

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні процеси європеїзації та глобалізації, з одного боку, становлять виклики мовному, культурному, економічному, суспільно-політичному розмаїттю світу, а з іншого – зумовлюють значні зміни в освіті. Переосмислення підходів до навчання, змісту, цілей і завдань освіти актуалізувало низку пріоритетів, зокрема розвиток її суб'єктів, формування високого рівня громадянської відповідальності, активності й ініціативності, комунікативності як показників готовності до успішної самореалізації, соціалізації, уходження в громадянське суспільство. Відповідно до Закону України «Про освіту», Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти, Типової освітньої програми для закладів загальної середньої освіти ІІІ ступеня, Концепції «Нова українська школа» та чинної навчальної програми з української мови для 10-11-х класів (рівень стандарту) з-поміж основних завдань української освіти визначено: виховання відповідального громадянина і патріота, формування компетентної, національно свідомої мовної особистості, яка володіє предметною та ключовими компетентностями, набуття молоддю громадянського досвіду. Важливість формування національно свідомої особистості, яка має громадянську позицію та є ініціативною, визначено в Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки, Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки, у рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу «Про основні компетентності для навчання протягом усього життя».

З огляду на запити українського суспільства й освіти учні мають стати фундаментом майбутньої високорозвиненої європейської держави, вітчизняна школа повинна формувати особистість, відкриту до інноваційних змін в українському соціумі, здатну успішно розв'язувати проблемні ситуації, які постають як перед окремою людиною, так і перед суспільством

загалом. Для цього потрібно систематично залучати учнів до активної навчально-пізнавальної діяльності, що характеризується інтенсивною багатосторонньою взаємодією її суб'єктів діяльності, показниками роботи з різними джерелами інформації, обміном інформацією, результатами діяльності учнів між собою і вчителем.

Сучасна освіта, зокрема й мовна, має гуманістичний та демократичний пріоритетні напрями розвитку. Українська мова становить основу державотворення та один із чинників формування національної свідомості українців. Важливе значення для формування національно свідомої мовної особистості мають уроки української мови. Володіючи потужним аксіологічним потенціалом, українська мова акумулює загальнолюдські й національні цінності, культурні норми взаємодії у відповідному лінгвосоціумі, правила соціальної поведінки. В аспекті компетентнісного підходу до навчання з-поміж ключових компетентностей здобувачів загальної середньої освіти визначено громадянську компетентність, яка природно корелює з предметом «Українська мова». Шкільний курс української мови має всі можливості для формування в учнів національної мовної свідомості, цінностей, необхідних громадянських знань, умінь, способів діяльності. Відповідний потенціал реалізується через змістове наповнення навчальних занять, тематику текстів, спеціальні завдання тощо.

Аналіз філософської, мовознавчої, психолого-педагогічної та лінгвометодичної літератури свідчить, що окремі аспекти проблеми формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови розкрито в працях науковців. Зокрема, у розвідках мовознавців з проблеми становлення національномовної особистості, формування мовної свідомості, мовної стійкості особи (Л. Масенко, Л. Мацько, І. Огієнко, П. Селігей, О. Ткаченко та ін.), теоретиків та практиків компетентнісно орієнтованого навчання (Т. Ваґнер, О. Вознюк, Т. Дінтерсміт, І. Зимня, Д. Меєр, О. Овчарук, О. Пометун, Дж. Равен,

О. Савченко та ін.). Опрацювання наукових джерел дало змогу дослідити проблему формування компетентностей учнів різноаспектно: з філософського погляду (В. Андрущенко, С. Клепко, В. Кремень, В. Огнев'юк та ін.), з психологічного (І. Бех, М. Боришевський, Л. Снігур, О. Фурман та ін.), з позиції педагогічної думки (О. Антонова, О. Березюк, С. Вітвицька, О. Власенко, О. Дубасенюк, О. Пометун, Т. Ремех, Т. Смагіна, О. Сухомлинська, В. Сухомлинський та ін.), через призму лінгводидактики (Н. Бондаренко, Н. Голуб, О. Горошкіна, С. Караман, О. Караман, К. Климова, Г. Корицька, І. Кучеренко, О. Кучерук, Л. Мамчур, В. Новосьолова, С. Омельчук, М. Пентилюк, О. Семеног, Л. Шевцова та інші). Варто зазначити, що науковці надають перевагу проблемам формування комунікативної чи предметної компетентності, поза спеціальною увагою лишаються принципи, форми, методи, засоби, що інтенсифікують процес формування ключових компетентностей, зокрема громадянської як однієї з ключових та тієї, що корелює з предметом «Українська мова».

Фрагментарно проблему досліджено в межах кандидатських дисертацій Н. Голуб («Збагачення словникового запасу учнів власне українською лексикою»); Т. Симоненко («Формування національно-мовної особистості на уроках української мови в 5-7 класах») та докторської дисертації Т. Рудюк («Теоретико-методичні засади формування ключових компетентностей учнів 10-11 класів закладів загальної середньої освіти (профільний рівень) у процесі навчання лексикології української мови (на матеріалі родинної лексики)»). Водночас аналіз теоретико-експериментальних положень дисертацій свідчить про недостатнє дослідження проблеми формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови.

Актуальність теми дослідження зумовлена *суперечностями* між:

- суспільним запитом на випускників ЗЗСО як патріотів, національно свідомих носіїв української мови, здатних розвиватися на благо держави,

брати активну участь у її розбудові, з одного боку, та відсутністю в українській лінгводидактиці науково обґрунтованої методики формування громадянської компетентності учнів ліцею (рівень стандарту) у процесі навчання української мови – з іншого;

- соціальними викликами, спричиненими світовою глобалізацією й цифровізацією, що загрожують асиміляцією, зникненням окремих національних мов, та традиційним підходом до навчання української мови як державної, а отже, важливістю й необхідністю модернізації навчально-методичного забезпечення з української мови, орієнтованого на формування мовної стійкості, мовного патріотизму юних громадян, зокрема старшокласників як учнів ліцеїв;

- актуалізацією в сучасних освітніх документах щодо НУШ проблеми виховання творчої, ініціативної мовної особистості як відповідального громадянина України та наданням переваги знаннєвій парадигмі в шкільній практиці навчання української мови відповідно до завдань зовнішнього незалежного оцінювання.

Важливим для сучасної учнівської молоді є глибоке розуміння мовної ідентичності громадян України, лексики на позначення суспільно-політичних понять, що є основою громадянської свідомості та самосвідомості, усвідомлення концептів, у яких відбито характеристики громадянськості: мовна свідомість, національна свідомість, патріотизм, відповідальність за стан державної мови, громадянський обов’язок, толерантність тощо. Збагачення свідомості учнів відповідними поняттями, їхнього активного словникового запасу значною мірою сприяє розвитку вміння об’єктивації спостережень суспільно-політичних явищ і процесів, здатності критично оцінювати різні інформаційні джерела (пресу, телебачення, інтернет і т. ін.) та виробляти власну позицію. Відповідно мовна освіта є природним контекстом для реалізації наскрізних завдань формування громадянської компетентності юної мовної особистості.

Актуальність і важливість окресленої проблеми, недостатнє розроблення її в українській лінгводидактиці, зазначені суперечності зумовили вибір теми дисертації – **«Формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційну роботу виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи та індивідуального плану аспіранта Житомирського державного університету імені Івана Франка. Тему дисертації затверджено вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол №2 від 28.09.2018 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології НАПН України (протокол № 5 від 24 вересня 2019 року). Тему дисертації в остаточній редакції затверджено рішенням вченої ради Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 5 від 29 травня 2020 року). Дослідження здійснено в межах науково-дослідної теми Житомирського державного університету імені Івана Франка «Креативне викладання рідної мови та літератури в середній школі та вузі» (державний реєстраційний номер 0112U002272, термін виконання 01.2012–01.2022).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні, розробленні та експериментальній перевірці методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови.

Відповідно до мети дослідження визначено **такі завдання**:

1. Проаналізувати стан розробленості досліджуваної проблеми в педагогічній, психологічній, лінгвістичній, лінгводидактичній літературі та обґрунтувати теоретичні засади формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови.

2. Уточнити сутнісні характеристики понятєво-категорійного апарату дослідження.

3. Проаналізувати зміст навчально-методичного забезпечення процесу навчання української мови учнів старших класів у контексті досліджуваної проблеми.

4. Визначити критерії, показники та рівні сформованості громадянської компетентності учнів ліцею як українських мовних особистостей.

5. Розробити методику формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови й експериментально перевірити її ефективність.

Об'єктом дослідження є процес навчання української мови учнів ліцею (рівень стандарту).

Предмет дослідження – підходи, принципи, форми, методи, засоби формування громадянської компетентності учнів ліцею (10-11 класів) у процесі навчання української мови.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: наукові положення з філософії освіти про єдність і взаємовплив людського буття, мислення, мови, комунікації (В. Андрущенко, Ф. Бацевич, В. Кремень, Л. Мацько, В. Огнев'юк, П. Селігей та ін.); теорії вікової і загальної психології про особливості розвитку старшокласників, їхньої пізнавальної і мовленнєвої діяльності (І. Бех, М. Боришевський, І. Зимня, Дж. Равен, Л. Снігур, О. Фурман та ін.); педагогічні концепції щодо впровадження в освітній процес особистісно орієнтованого, компетентнісного, діяльнісного, аксіологічного, соціокультурного підходів, ідеї про взаємозв'язок навчання, виховання й розвитку особистості-громадянина (О. Антонова, С. Вітвицька, О. Власенко, О. Дубасенюк, Д. Меєр, Н. Мирончук, О. Овчарук, О. Пометун, Т. Смагіна, О. Сухомлинська, О. Трифонова та ін.); положення сучасної лінгводидактики з проблеми формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови (Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Груба, С. Караман, О. Караман, О. Кучерук, І. Кучеренко, Л. Мамчур, С. Омельчук, М. Пентилюк, О. Семеног, Л. Шевцова та ін.).

Для досягнення мети й реалізації поставлених завдань передбачено застосування комплексу **методів дослідження**:

– **теоретичні**: вивчення нормативних документів і праць з актуальних проблем середньої освіти; аналіз, синтез, узагальнення філософської, психолого-педагогічної, лінгвістичної, методичної літератури з проблеми; порівняння ідей, систематизування теоретичного й практичного досвіду для визначення наукових засад методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови; метод контент-аналізу для кількісно-якісної характеристики різних підходів до визначення ключового поняття дослідження – «громадянська компетентність»; моделювання – для створення лінгводидактичної моделі формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови;

– **емпіричні**: діагностувальні (анкетування, бесіда, самооцінювання, аналіз продуктів творчої діяльності учнів); прогностичні, застосовані з метою вивчення стану розробленості проблеми в масовій практиці навчання української мови і впливу експериментальної методики на рівень громадянської компетентності учнів у процесі навчання української мови; педагогічний експеримент; метод класифікації – для визначення критеріїв вимірювання рівнів сформованості громадянської компетентності; систематизація вправ і завдань; прогнозування результатів дослідного навчання;

– **методи математичної статистики** – для опрацювання експериментальних даних, виявлення кількісних та якісних показників щодо досліджуваних явищ і процесів.

Вірогідність наукових результатів і висновків забезпечена: теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень дослідження; доцільним застосуванням теоретичних і емпіричних методів наукового дослідження; результатами експерименту, одержаними методами

математичної статистики; шляхом публічних обговорень основних положень дослідження на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних заходах; практичним упровадженням методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови.

Експериментальна база дослідження. Експериментальну роботу проводили в таких закладах загальної середньої освіти: в опорному закладі загальної середньої освіти «Ковалівський ліцей» Ковалівської сільської ради Васильківського району Київської області (довідка № 93 від 15.06.2020), у комунальному закладі «Рівненський обласний науковий ліцей-інтернат ІІ-ІІІ ступенів» Рівненської обласної ради (довідка №144/02-21 від 18.05.2020), у ліцеї №18 Львівської міської ради (довідка № 115 від 02.07.2020), у ліцеї імені Романа Шухевича Івано-Франківської міської ради (довідка № 57 від 25.05.2020), у ліцеї № 25 міста Житомира (довідки № 73 від 04.06.2020 та № 258 від 04.06.2021) (див. Додаток А)

Наукова новизна результатів і теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

вперше обґрунтовано теоретико-методичндтв.і засади формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови; розкрито змістові характеристики базових понять дослідження; уточнено суть громадянської компетентності, основні складники її через призму лінгводидактики; конкретизовано поняття «формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови»; розроблено алгоритм поетапного формування громадянської компетентності учнів старших класів у процесі навчання української мови; визначено критерії (емоційно-ціннісний, когнітивний, комунікативно-діяльнісний, рефлексійний), показники та рівні сформованості громадянської компетентності учнів ліцею як мовних особистостей (високий, достатній, середній, елементарний); доповнено навчально-методичний інструментарій інтерактивними вправами, комплексними компетентнісно орієнтованими

завданнями, кейс-ситуаціями, вебквестом громадянського спрямування; розроблено методику формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови;

удосконалено форми, методи, засоби компетентнісно орієнтованого навчання української мови учнів ліцею;

подальшого розвитку набули лінгводидактичні умови формування учнів ліцею як українських мовних особистостей, що володіють кількома компетентностями.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що їх можна використати для шкільного курсу української мови з метою формування мовної особистості як патріота і відповідального громадянина на етапі навчання учнів старших класів (ліцею) відповідно до вимог компетентнісно орієнтованого навчання української мови. Основні положення, висновки можуть стати орієнтиром для вдосконалення підручників, посібників з української мови для ЗЗСО. Сформульовані в дисертації рекомендації можуть бути використані в лінгводидактичній підготовці здобувачів закладів вищої освіти, у системі післядипломної педагогічної освіти та в процесі розроблення вчителями-словесниками авторських методик навчання української мови учнів ліцею.

Особистий внесок здобувача. У статті «Використання електронних освітніх ресурсів для формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках української мови» у співавторстві з О. Кучерук визначено навчально-виховний потенціал окремих електронних ресурсів, здійснено огляд їх з погляду доцільності використання для формування громадянської компетентності учнів 10-11-х класів під час навчання української мови. Представлено розробку кейсу інтерактивних вправ, розміщених на сайті learningApps.org, з теми «Лексикологія. Моє слово – моя відповідальність», що через змістове наповнення сприяє формуванню громадянської компетентності юних носіїв української мови.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні положення, висновки, основні результати дослідження обговорено в процесі виступів на науково-практичних конференціях: *міжнародних: «*Філологія та лінгводидактика в умовах євроінтеграції: реалії і перспективи» (Рівне, 2018, очна*),* «Професійна підготовка фахівців в умовах неперервної освіти: креативний підхід» (Житомир, 2017, очна), «Освіта та формування конкурентоспроможності фахівців в умовах євроінтеграції» (Мукачево, 2018, заочна), «Тенденції розвитку педагогічної освіти в Україні» (Житомир, 2019, очна), «Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи» (Запоріжжя, 2020, очна), «Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення» (Київ, 2020, очна); *всеукраїнських:* «Інновації в освіті та педагогічна майстерність учителя-словесника» (Суми, 2017, заочна), «Книга в академічному дискурсі: філологічний, методичний та мистецтвознавчий аспекти» (Житомир, 2018, дистанційно), «Формування базових компетентностей у закладах вищої освіти» (Житомир, 2020, очна).

Публікації. Основні положення та результати дисертації висвітлено в 16 наукових публікаціях, із них – 4 статті в наукових фахових виданнях України, 1 стаття – у зарубіжному науковому періодичному виданні, 1 стаття в науковому фаховому виданні, що входить до наукометричної бази Web of Science, 10 праць, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (256 найменувань, із них 12 – іноземною мовою) та 18 додатків. Повний обсяг дисертації – 300 сторінок, з яких 210 – основного тексту. У роботі наведено 8 рисунків, 10 таблиць.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЮ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Методологічні засади дослідження проблеми формування громадянської компетентності старшокласників на заняттях з української мови

Відповідно до логіки дослідження виникає необхідність у визначенні й інтерпретації продуктивних методологічних підходів до вивчення проблеми формування громадянської компетентності в учнів ліцею під час навчання української мови. У дослідженні методологію тлумачимо як «вчення, науку про методи наукового пізнання та перетворення дійсності; це один з аспектів гносеології, який розробляється таким її розділом, як логіка та методологія науки»[1].

Вивчення теоретичних засад дослідження дало змогу визначити методологічне підґрунтя нашої наукової роботи, що має ієрархічну будову (філософський рівень, загальнонауковий, конкретнонауковий, технологічний), зумовлену поєднанням у дослідженні соціального і гуманітарного знання з проєкцією на розроблення експериментальної методики формування громадянської компетентності учнів старших класів у процесі навчання української мови.

Філософський рівень методології дослідження становлять: діалектичний підхід із його законами (переходу кількісних змін у якісні, єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення), соціокультурний, аксіологічний і комунікативний підходи, що відображають дотримання академічної доброчесності в дослідженні, мовно-комунікативний

[1] Антонова, О. Є., Дубасенюк, О. А.,Чернілевський, Д. В., Вознюк, О. В., 2012. *Методологія наукової діяльності: навч. посіб., вид. 3-є, перероблене*. Вінниця: Вид-во АМСКП, 364 с., с.192-193.

характер людського досвіду; культуровідповідні зв'язки в соціумі та освітньому середовищі; ціннісні орієнтири мовної освіти в аспекті формування громадянської компетентності носія української мови.

Загальнонауковий рівень методології в нашому дослідженні визначають системний і синергетичний підходи, що уможливили визначити систему базових понять, їх сутнісні характеристики, зв'язок із суміжними поняттями та розробити експериментальну методику як нелінійну систему, відкриту до змін якісного оновлення.

Конкретнонауковий рівень методології поєднує в дослідженні такі підходи: особистісно орієнтований, компетентнісний, діяльнісний, ситуаційний та текстоцентричний. Засади цього рівня методології ґрунтуються на положеннях документів, які регулюють мовну освіту, і на відповідних теоретичних ідеях науковців.

Технологічний рівень методології виражається в дослідницьких процедурах, розробленому інструментарії для експерименту та діагностувальних методах, що забезпечують належну достовірність емпіричних результатів і підтвердження ефективності авторської методики формування громадянської компетентності старшокласників у процесі навчання української мови. Це зумовило обрання комплексного підходу до визначення та систематизації методологічних засад дослідження формування громадянської компетентності як однієї з ключових компетентностей. Для досягнення мети й реалізації завдань передбачено застосування комплексу теоретичних й емпіричних методів дослідження: діагностувальні (анкетування, бесіда, самооцінювання, аналіз продуктів творчої діяльності учнів), прогностичні, застосовані з метою вивчення стану розробленості проблеми в масовій практиці навчання української мови і впливу експериментальної методики на рівень сформованості громадянської компетентності учнів у процесі навчання української мови; педагогічний експеримент, метод контент-аналізу (для кількісно-якісної характеристики

різних підходів до визначення ключового поняття дослідження – «громадянська компетентність»); метод класифікації – для визначення критеріїв вимірювання рівнів сформованості громадянської компетентності, систематизація вправ і завдань, прогнозування результатів дослідного навчання; методи математичної статистики (для опрацювання експериментальних даних, виявлення кількісних та якісних показників щодо досліджуваних явищ і процесів).

На філософському рівні методології дослідження проблеми формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови визначаються основні методи наукового пізнання, зокрема діалектичний метод. Діалектичний метод пізнання має свій вияв у теоретичних методах аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування та інших. «Для розуміння діалектики як теорії розвитку важливим є поняття взаємодія, що відображає процеси взаємовпливу різних об'єктів один на одного»[2]. Закони діалектики дають змогу відобразити об'єктивний стан речей у дослідженні, об'єктивні зв'язки між складниками громадянської компетентності, базовими поняттями дослідження.

Ураховуючи напрацювання науковців (О.Антонова, О. Дубасенюк, Д. Чернілевський, О. Вознюк)[3], можна зробити узагальнення, що в основі філософського рівня дослідження визначальною є методологічна універсалія – суб'єкт-об'єктне співвідношення, яке базується на тріадності: внутрішнє – межа – зовнішнє. Внутрішнім є сама людина як суб'єкт пізнання (дослідник), зовнішнє – світ, суспільство, зовнішні чинники, що спонукають людину до пізнання, межа – дослідження, експериментальна робота. Співвідношення людини і світу зумовили поєднання соціального й гуманітарного знання в нашому дослідженні.

---

[2] Надольний, І.Ф. ред., 2004. *Філософія: навчальний посібник*. 4-те видання, Київ: Вікар, 516 с., с.214.

[3]Антонова, О. Є., Дубасенюк, О. А., Чернілевський, Д. В., Вознюк, О. В., 2012. *Методологія наукової діяльності: навч. посіб., вид. 3-є, перероблене*. Вінниця: Вид-во АМСКП, 364 с., с.25, с.28-29.

Варто зазначити, що соціальна природа людини спонукає до постійної комунікативної діяльності, прагнення спілкуватися та взаємодіяти одне з одним. Комунікативний підхід у дослідженні має вияв, зокрема, у проведенні експериментальної частини, що передбачає діалог з учнями та вчителями, науковцями.

Системний підхід передбачає сукупність загальнонаукових методологічних принципів. У їх основу покладена система, яка складається з елементів, відносин та зв'язків між ними. Системний підхід орієнтується на розкриття цілісності процесів дослідження та виявлення різноманітних типів зв'язків між елементами[4]. Системний підхід до вивчення будь-яких складних процесів полягає в розгляді складних об'єктів як сукупності взаємопов'язаних елементів, що функціонують для досягнення єдиної мети, вивчення змісту і характеру цих елементів, зв'язків і відношень між ними, виявлення на цій основі закономірностей функціонування й розвитку самих об'єктів.

За О. Стечкевичем, зв'язок у складних системах має механічний характер, оскільки властивості елементів у системі і поза нею незмінні. Найскладнішим типом цілісності є зв'язок частин (елементів), у якому ціле саморозвивається. Елементи такої системи не можуть вивчатися ізольовано, потрібно враховувати взаємозв'язки, наявні в системі. Використання терміна «система» в педагогіці двояке: позначення якісного стану педагогічних явищ (педагогічний процес, особистість учня, діяльність учителя) та позначення педагогічних утворень[5].

Ураховуючи, що процес формування громадянської компетентності повинен мати системний характер, саму громадянську компетентність розглядаємо як систему, тому одним із провідних методологічних підходів у

---

[4] Садовий, М., 2013. Діяльнісний та системний підхід у педагогічній спадщині В О. Сухомлинського. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*, вип. 123 (2), с. 304-308, с. 305.

[5] Стечкевич, О., 2006. Науково-методологічні підходи реалізації інновацій у ПТНЗ. *Наукова періодика України*. [онлайн]. Режим доступу: http://novyn.kpi.ua/2006-1/08_Stchkevich.pdf.

дослідженні визначено системний. Отже, досліджувана проблема розглядається як система взаємопов'язаних елементів, а шляхи її вирішення ґрунтуються на загальнонаукових принципах наступності та перспективності. Окрім визначених на основі системного підходу елементів дослідження (об'єкт, предмет, мета, конкретні завдання тощо), у процесі дослідження можуть з'являтися й інші елементи, які не варто відкидати, а навпаки, потрібно використовувати під час аналізу, моделювання, порівняння. Система нашого дослідження є відкритою.

Основою сучасної освіти є ідеї синергетики (О. Вознюк, О. Дубасенюк та ін.). Як педагогічний напрям, що ґрунтується на законах і закономірностях саморозвитку й самоорганізації, синергетику розглядає, зокрема, В. Кремень. У дослідженні виходимо з того, що, аби запустити механізм саморозвитку, свідомого становлення особистості, необхідна зовнішня рушійна сила[6].

Відповідно до викладеного, у дослідженні проблеми формування громадянської компетентності учнів ліцею спираємося на принципи синергетики, зокрема розвиток здобувача освіти передбачає обмін енергією, інформацією із зовнішнім середовищем, у результаті чого відбуваються процеси впорядкованості й самоорганізації.

Синергетичний підхід до дослідження процесу навчання української мови потребує врахування таких аспектів: а) нелінійний стиль мислення, який полягає в неоднозначності теоретичних побудов, у концептуальному і методологічному плюралізмі, у сполученні в процесі пізнання та аналізі дійсності абстрактно-логічного й інтуїтивного, раціонального та ірраціонального шляхів пізнання; б) постулювання хаосу як необхідного творчого динамічного моменту реальності, що самоорганізується (порядок і безладдя розуміються як невіддільні один від одного аспекти буття); в) людиномірність, антропність еволюції і самоорганізації, коли пізнання

[6] Кремень, В., 2013. Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний синтез. *Філософія освіти: теорія і практика управління соціальними системами,* № 3, с. 3-17, с.10.

зовнішньої реальності у своєму розвитку буде дедалі більше поєднуватися з пізнанням реальності внутрішньої[7].

Відповідно до сучасних тенденцій, про відкритість освіти свідчить, зокрема, інтенсивний процес спілкування в процесі навчання будь-якого предмета, а української мови – насамперед. Крім того, розвиток інтернет-технологій, поява міждисциплінарних зв'язків у різних галузях знання, – усе це уможливлює використовувати різні педагогічні підходи, методи й технології.

Питання синергетичної сутності мови, зокрема рідної мови, розкрив Ф. Бацевич. Науковець через призму свого світобачення, фактологічних знань із різних галузей науки проникає в синергетику мови як притаманного лише людині вияву її сутності[8].

Особистісно орієнтований підхід до проблеми студіювання дав змогу виокремити методологічні принципи дослідження – це антропоцентризму, культурологічності, соціокультурності та лінгвокультурологічного досвіду, аксіологічності. Зазначені принципи становлять наукове підґрунтя та визначають напрями дослідження. Ці принципи інтегруються в методологічні орієнтири наукового пошуку лінгводидактичного спрямування та є необхідною базою для ефективного проведення сучасного дослідження в теорії і практиці навчання української мови. Особистісно орієнтований підхід передбачає, що в центрі дослідження є суб'єкти, учні ліцею, мовні особистості. Зважаючи на це, беремо до уваги відомі теоретичні положення про становлення особистості учнів, науково обґрунтовані судження. З опертям на теоретичні засади дослідження вибудовуємо методику формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання

---

[7] Антонова, О. Є., Дубасенюк, О. А., Чернілевський, Д. В., Вознюк, О. В., 2012. *Методологія наукової діяльності: навч. посіб., вид. 3-є, перероблене.* [Навчальний матеріал]. Вінниця: Вид-во АМСКП, 364 с., с. 262.

[8] Бацевич, Ф., 2009. *Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нарси: монографія,* Київ: Академія, 192 с.

української мови, спрямовану на розвиток кожного учня як української мовної особистості, що володіє кількома компетентностями.

У процесі розгляду громадянської компетентності й суміжних понять у дослідженні акцентовано на багатоаспектності в науці проблеми громадянської компетентності і її формування. *Компетентнісний підхід* до проблеми дослідження виявляється в орієнтуванні на предметну з української мови і ключові компетентності, однією з яких є громадянська компетентність.

У сучасних наукових дослідженнях поширеним є *діяльнісний підхід*, оскільки активно пропагується ідея практицизму навчання в закладі освіти, під гаслом формування підготовки учнів до життя в конкурентоздатному суспільстві[9]. З огляду на це діяльнісний підхід розглядаємо як суміжний із компетентнісним підходом. Саме тому в дослідженні беремо до увати теоретичні знання, аргументовані умовиводи щодо теорії діяльнісного, компетентнісного навчання як основи сучасної педагогіки.

«Діяльнісний підхід заснований на принциповому положенні про те, що психіка людини нерозривно пов'язана з її діяльністю і нею ж зумовлена»[10]. В аспекті дослідження діяльність розуміємо як умотивовану активність дослідника та інших суб'єктів дослідження, що виявляється в процесі їх взаємодії з навколишнім світом, і ця взаємодія полягає в розв'язанні важливих завдань, що визначають мету дисертаційної роботи. У процесі дослідження в суб'єктів формуються погляди на світ, знання про нього, уміння вирішувати завдання. Шляхом психолого-педагогічних узагальнень О. Трифонова[11] виділяє основні положення діяльнісного підходу:

---

[9] Садовий, М., 2013. Діяльнісний та системний підхід у педагогічній спадщині В О. Сухомлинського. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*, вип. 123 (2), с. 304-308, с.306.

[10] Гузій, Н., 2013. Людиновимірність методологічної бази педагогічного професіоналізму як запорука успішної розбудови особистісно зорієнтованої освіти. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. № 2 (11), с.53-60.

[11] Трифонова, О., 2015. Про науково-педагогічні підходи у дослідженнях. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки.* № 135, с. 206-211.

- діяльність суб’єктів навчання нерозривно пов'язана з їхньою психікою;

- діяльність ефективно реалізується в процесі розв'язання конкретних завдань;

- формування навичок та вмінь практичної діяльності молоді, що навчається, здійснюється через засвоєння нею досвіду суспільно-історичної практики поколінь;

- навчання та виховання – однозначно взаємозв’язані види діяльності з чітко визначеними функціями суб’єктів освітнього процесу;

- у ході діяльності суб’єктів навчання з оволодіння компетентностями формується розумовий розвиток особистості, що сприяє мотивації до опанування знань;

- набуття компетентностей забезпечується насамперед через усвідомлення необхідності діяльності на основі здобутих у навчанні знань, умінь та навичок;

- формування компетентності суб’єктів навчально-виховного процесу забезпечується не простим усвідомленням відповідної системи знань, а відповідною діяльністю з перетворення обов’язково набутих знань у безпосередню продуктивну силу;

- у процесі життєвого буття людини, включаючи й навчально-виховний процес, знання є необхідною умовою формування конкурентоздатної особистості і відіграють службову роль у її діяльності;

- система будь-якої освітньої діяльності має пропедевтикою психолого-педагогічний аналіз майбутньої діяльності суб’єктів навчання та виховання щодо формування системи знань середньої чи вищої школи[12].

Спираючись на вищенаведені ідеї, ми сформулювали основні положення реалізації діяльнісного підходу до науково-педагогічного

[12] Трифонова, О., 2015. Про науково-педагогічні підходи у дослідженнях. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки,* № 135, с. 206-211, с. 208.

дослідження проблеми формування громадянської компетентності учнів 10-11-х класів у процесі навчання української мови:

1. Формування мовної свідомості і мовної стійкості відбувається на основі взаємопов’язаних процесів діяльності з мовного навчання і мовного виховання.

2. Формування громадянської компетентності учнів 10-11-х класів на уроках української мови забезпечується за допомогою різних видів мовленнєвої діяльності (письмо, читання, говоріння, аудіювання), з перетворенням набутих знань (опрацьованої інформації) у безпосередні життєво важливі навички та вміння.

3. Становлення громадянської компетентності учнів старших класів у процесі навчання української мови потребує формування критичного та креативного мислення, розвитку логічної думки, пам'яті, уваги та рецепції, а також розвитку емоційно-вольової сфери. Це сукупно сприяє особистісному духовно-розумовому зростанню та мотивації до пізнання й суспільно корисної діяльності.

4. Мовленнєво-комунікативна діяльність учнів природно реалізується в процесі проблемного та ситуаційного навчання їх як юних громадян (проєктна діяльність, моделювання й аналіз життєвих ситуацій, складання й озвучування діалогів, власних висловлювань із відповідної тематики тощо).

5. Формування громадянського світогляду носіїв української мови, мовно-мовленнєвих навичок і вмінь можливе під час виконання практичних вправ, завдань, самостійного опрацювання навчальної літератури та інших інформаційних джерел.

6. Набуті знання, уміння, сформовані компетентності відповідно до чинної програми української мови сприяють формуванню мовної особистості, що має свідому життєву позицію й бере активну участь у громадському житті.

Текстоцентричний підхід у дослідженні уможливив побудувати експериментальну методику на текстовій основі, що є умовою досягнення навчальних, розвивальних і виховних цілей мовної освіти. Поділяємо думку Ф. Бацевича, який розглядає текст у двох аспектах (як результат і одиницю комунікації) і визначає текст як структуру, у яку втілюється «живий» дискурс після свого завершення. Текст внаслідок інтерпретаційної діяльності адресата (читача-дослідника) наповнюється індивідуальним, особистісним смислом, тобто перетворюється на дискурс[13].

Ситуаційний підхід у дослідженні покладено в основу методики формування громадянської компетентності в процесі навчання української мови, оскільки ситуаційне навчання мови сприяє формуванню як предметних умінь і навичок, так і загальнонавчальних, з урахуванням конкретних соціокультурних ситуацій. Виконання обов'язків громадянина – це соціальна роль індивіда, один зі складників Я-концепції. Реалізація особистості як громадянина відбувається в різних ситуаціях: ситуації вибору, публічного виступу, проведення зборів, участі в зборах тощо.

Відповідно до ідей ситуаційного підходу в освіті (Н. Голуб, Г. Строганова, Л. Шевцова та ін.) ситуаційна технологія в процесі формування предметної та ключових компетентностей на уроці української мови передбачає моделювання конкретних ситуацій, їх аналіз[14]. Особливість упровадження ситуаційного підходу в дослідженні полягає в тому, що необхідно на основі теоретичного пізнання дібрати контекст ситуацій, що будуть основою для розроблення дидактичних матеріалів у процесі експериментального дослідження, важливо до складників громадянської компетентності носія української мови добирати відповідну соціокультурну ситуацію та доречно поєднувати її з мовною чи мовленнєвою темою уроку.

---

[13] Бацевич, Ф. С., 2004. *Основи комунікативної лінгвістики: підручник.* Київ: ВЦ «Академія», 344 с., с. 146-147.

[14]Строганова, Г., 2011. Ситуативний підхід до професійної підготовки вчителя української мови. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного університету,* випуск 6, с.719-724.

Отже, ситуаційний підхід до дослідження проблеми формування громадянської компетентності є засадничим в організації нашого дослідження. Вищенаведені ідеї уможливили формулювання основних положень реалізації підходів до побудови концептуальної моделі та експериментальної методики як предмета дослідження.

На конкретнонауковому рівні методології дослідження лінгвометодичних проблем мають розглядатися методи, їх зв'язки з принципами пізнання, розуміння підходів, вихідних положень, методів, які розробляються в контексті конкретної проблеми дослідження, зокрема формування громадянської компетентності учнів як мовних особистостей. У лінгводидактиці застосовуються різні методи педагогічного дослідження: змістовий аналіз науково-теоретичних концепцій, контент-аналіз понять дослідження, порівняльний аналіз навчальної літератури, метод аналізу конкретних випадків, моделювання навчальних та комунікативних ситуацій, анкетування, педагогічний експеримент та ін. Основна мета вибору методів для проведення дослідження – можливість робити узагальнення й висновки, співвідносні з метою і завданнями дисертації.

Технологічний рівень методології дослідження стосується насамперед практичної частини експерименту, оскільки вдало дібрані діагностувальні методи (анкетування, опитування, проведення контрольного зрізу та ін.), методи математичної статистики забезпечують достовірність результатів дослідження. Зокрема, використання методу анкетування вчителів-словесників щодо питання формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови уможливлює оцінити стан реалізації компетентнісно орієнтованого навчання української мови та виявити низку недоліків і труднощів. Результати анкетувань, діагностувальних зрізів дають змогу визначити подальші кроки в розробленні авторської методики формування громадянської компетентності учнів як мовних особистостей. Для з’ясування ціннісних орієнтацій учнів 10-11-х

класів доречним є метод ранжування, для обрахунку результатів експерименту, кількісного аналізу їх – методи математичної статистики.

Підсумовуючи, зазначимо, що визначені методологічні засади дослідження проблеми формування громадянської компетентності в процесі навчання української мови учнівської молоді (відповідні методологічні підходи, принципи, методи наукової роботи) потребують їх комплексної реалізації. Кожен із обґрунтованих методологічних підходів вказує на істотні аспекти дослідження зазначеної проблеми формування громадянської компетентності старшокласників у сучасному лінгводидактичному контексті та дає змогу визначити принципи, методи дослідження як у теоретичному, так і практичному контексті. Крім того, окреслені методологічні підходи до дослідження зорієнтують виокремити основні лінгводидактичні засади, що є визначальними для розроблення методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови.

1.2. Філософське та лінгвістичне підґрунтя формування громадянської компетентності учнівської молоді в процесі навчання української мови

Вивчення філософських та лінгвістичних засад формування громадянської компетентності юної особистості в процесі навчання української мови має принципове значення для української лінгводидактики та уможливлює розроблення методики навчання української мови, яка сприятиме становленню мовної особистості з розвиненою національною мовною свідомістю патріота і громадянина України.

Аналіз праць філософів (Арістотель[15], Цицерон[16]) свідчить, що питання патріотичного виховання та становлення людини-патріота як суб'єкта, який демонструє почуття любові до своєї родини, народу, держави, згадувалося в працях мислителів античного світу. За Н. Череповською, «характерною

[15] Арістотель, 2000. *Політика.* Київ: Основи, 239 с.

[16] Цицерон, Марк Тулій, 1998. *Про державу. Про закони. Про природу Богів.* Київ: Основи, 477 с.

ознакою культури Стародавньої Греції було виховання гармонійної людини, розвиненої фізично і розумово, патріотизм трактувався не лише як елемент відданості людини рідній землі, мові, традиції, а і як формування громадянської свідомості, що поєднувала людей у єдине ціле – у певний етнос, народ, для захисту інтересів окремої людини та держави. В епоху Римської республіки патріотизм був синонімом слова «слава» і шанувався вище особистої доблесті»[17].

Громадянська компетентність безпосередньо пов'язана з розвитком громадянського суспільства і з процесом громадянської соціалізації. За А. Карасем, витоки філософських обґрунтувань громадянської спільності сягають часів Арістотеля, Цицерона та Марка Аврелія[18]. Аналізуючи передумови і чинники громадянського суспільства, А. де Токвіль вважав одним із вагомих чинників демократії і громадянського суспільства мову і мовлення. Провідною ідеєю філософа була взаємодія між мовою і демократичними перетвореннями. За теорією А. де Токвіля, громадянський дух, демократичні настрої й поведінкові норми пов'язані з ним, мають бути просякнуті мовно-мовленнєвими значеннями[19]. У XVII–XVIII ст. просвітитель Дж. Локк[20] активно обговорював книгу Т. Гоббса «Про громадянина»[21]. Для громадянського суспільства, вважали вони, потрібний розвинений, з високою самосвідомістю, самостійний громадянин, який відстоює як свої індивідуальні, так і суспільні інтереси. Раціоналіст І. Кант розглядав громадянський стан як здійснення свободи[22].

---

[17] Череповська, Н. І., 2017. *Медіаосвітні ресурси розвитку патріотизму і критичного мислення молоді: навчально-методичний посібник.* Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Кропивницький: Імекс-ЛТД, 156 с.

[18] Карась, А., 2003. *Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: [монографія].* Міністерство освіти і науки України, Львів. нац. у-т ім. І. Франка. Київ, Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 519 с., с.269.

[19] Токвіль де А., 2000. *Давній режим і революція.* Київ: Всесвіт, 330 с., с.146.

[20] Локк, Дж., 2001. *Два трактати про врядування*. Київ: Основи, 265 с.

[21] Гоббс, Т., 1991. *Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского.* Сочинения в 2т, Т. 2, Москва: Мысль, 547 с., с.3.

[22] Кант, І., 2000. *Критика чистого розуму.* Київ: Юніверс, 501 с.

Філософська думка українських мислителів періоду Київської Русі є вагомим внеском у розвиток тогочасної суспільної думки щодо мовної освіти. Мислителі В. Мономах, К. Туровський пропагували пізнання істини за допомогою мови й розповсюдження добра через слово. Ці філософські ідеї з часом стали засадничими в лінгводидактиці.

Значні філософські засади дослідження проблеми формування громадянської компетентності учнів ліцею містять праці видатних українських філософів (І. Франка, Г. Сковороди та інших). Г. Сковорода зосереджував увагу на важливості вміти пізнати самого себе. У цьому філософ вбачав щастя. Крім того, наскрізною філософською ідеєю Г. Сковороди є суспільно корисна праця людини як підґрунтя громадянського обов'язку, громадянської відповідальності[23]. І. Франко в працях неодноразово акцентує на ідеї національної ідентичності, незалежності й свободи українців, зокрема його громадянські погляди зводилися й до мовного питання. «Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки»[24], – писав І. Франко про активну участь кожного громадянина в розбудові власного майбутнього.

Важливе місце в теорії філософії освіти посідають положення й погляди В. Сухомлинського на проблему становлення особистості як майбутнього громадянина. Зокрема, у праці «Народження громадянина» педагог наголошує на важливості змістовно правильно дібраного слова

[23] Сковорода, Г. С., 1973. Повне зібрання творів: у 2 т., Київ: Наукова думка, Т. 1. 532 с., Т. 2. 576 с.

[24] Франко, І., 2006. *Поза межами можливого. Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей І. Франка*. упоряд. Д. Павличко. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 640 с., с. 309.

вчителя, що має значний виховний потенціал. Праця наповнена прагненнями педагога розвинути в підлітків та юнацтва бачення світу і самих себе через призму громадянськості. «На основі громадянського бачення світу будується все моральне виховання». Крім того, В. Сухомлинський вважав, що фундаментом формування особистості школярів як громадян є моральні цінності. Ідеєю моральних цінностей, створених людством, пройняті всі ідеї навчання й виховання, описані в праці «Народження громадянина». За В. Сухомлинським, «людина в суспільстві – найвища цінність і на неї покладено величезну відповідальність за все, що діється»[25]. Саме відповідальність є одним із основних виявів громадянської компетентності особи. Громадянська компетентність базується на ціннісній характеристиці. Як зазначають філософи, цінності скріплюють громадську єдність, цілісність соціуму, перешкоджаючи руйнівному впливу ззовні[26], тобто цінності є рушієм розвитку суспільства, його вектором та потужним захистом громадянського суспільства. Філософія сучасної освіти базується на гуманізації – утвердженні людини як найвищої соціальної цінності й визначенні пріоритетів задоволення її освітніх потреб, формування загальнолюдських і національних цінностей.

Цінність – це об’єктивна значущість речей, явищ, ідей, зумовлена потребами й інтересами соціального суб’єкта[27]. Сучасних учнів треба ознайомлювати з поняттям «цінність» і виробляти в них ставлення до пропонованих ціннісних орієнтирів, прийнятих у сучасному суспільстві. Ціннісні орієнтації відіграють провідну роль у процесі формування національної свідомості й самосвідомості особистості. Роль цінностей як вищого регулятивного утворення полягає в тому, що вони не лише визначають форми й умови реалізації спонукань людини, але й стають

---

[25] Сухомлинський, В., 1977. *Вибрані твори в 5-ти т.*, т. 3: *Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина.* Т.3. К.: Рад. школа, 668 с., с.500-501.

[26] Надольний, І. Ф., ред., 2004. *Філософія: навч.посібник*, видання 4-те, Київ: Вікар, 516 с., с.449.

[27] Там само.

джерелом її цілей. Будуючи свій ціннісно-смисловий простір, людина інтеріоризує загальнолюдські цінності, які виступають потенційними мотивами й виконують функцію смислоутворення[28]. Уроки української мови можуть бути повноцінним середовищем для формування й розвитку гуманістичних та демократичних цінностей як складників громадянської компетентності. На основі цінностей формуються ставлення і поведінка особистості. За Н. Мирончук, «ставлення – це характер поведінки людини щодо кого- чи чого-небудь. Ставлення індивідів визначаються суб'єктивним досвідом людини і включають дії, переживання; розкривають цінність особистості; є своєрідною реакцією на предмет, явище, дію і постають як суб'єктивна позиція щодо них»[29].

Стрижневе місце в системі базових цінностей українців посідають національні цінності: громадянськості, патріотизму, рідномовних обов'язків, українських традицій, символіки, – які були закладені у виховні процеси, що розвивалися за роки незалежності України, а нині все більше посідають чільне місце. На нашу думку, рівень мовних здатностей, мовленнєвих та комунікативних можливостей особистості є визначальним показником успішного громадянина.

Важливими засадами для формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови є теоретичні положення в працях В. Андрущенка[30], І. Беха[31], А. Зязюна[32], С. Клепка[33], В. Кременя[34] та

---

[28] Кремень, В. Г., 2016. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні, Національна академія педагогічних наук України, Київ: Педагогічна думка, 448с., с.80.

[29] Мирончук, Н. М., 2015. Ціннісне ставлення до себе та інших як основа життєвого самоздійснення особистості. *Формування особистості в освітньо-виховному середовищі навчального закладу : проблеми і пошуки: збірник наукових праць В: Н. М. Мирончук,* Житомир: ФОП Левковець, Випуск 2, с. 82-85, с.83.

[30] Андрущенко, В., 2009. Умови та напрями інноваційного розвитку освіти. *Вища освіта України*, вип. 3, с. 5-13.

[31] Бех, І., 2016. Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Інститут проблем виховання НАПН України*, вип. 20. Кн. 1. Київ. 360 с.

[32] Зязюн, І. А., 2002. Філософія педагогічної діяльності у професійній освіті. *Діалог культур: Україна у світовому контексті: філософія освіти: зб. наук. пр., Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України*, вип. 8, с. 4-14.

[33] Клепко, С. Ф., 2006. Філософія освіти в Європейському контексті. Полтава: ПОІППО, 328 с.

інших. Відповідно науковці обґрунтовують положення про те, що школа має формувати дитину як громадянина у взаємозв'язку із суспільством. Забезпечити її громадсько-політичними знаннями як методологією, повернути національні політичні цінності, щоб в умовах цивілізаційного й українського сьогодення, глобалізації і конкуренції дитина була самодостатньою, уміла жити і в глобальному світі, і одночасно бути громадянином українського суспільства, патріотом. Формування громадянської компетентності учнівської молоді під час навчання української мови визначає освітній результат – компетентний національно свідомий носій української мови як майбутній відповідальний громадянин із високоморальними, духовними цінностями, спроможний висловити свою думку щодо суспільно-політичного устрою держави на демократичних засадах, готовий до співпраці в команді, громаді, здатний до креативності й критичної оцінки інформації, зокрема, суспільно-політичного змісту.

На думку С. Клепка, освітня політика, спрямована як на зміст, так і на процес, а також на поняття місцевого і глобального, з більшою імовірністю буде підтримувати громадян, здатних успішно функціонувати в світі зі складними глобальними проблемами[35].

Важливою для формування громадянської компетентності на уроках мови є *філософія діалогу культур* (М. Бахтін[36], В. Біблер[37] та ін.), зосереджена на спілкуванні. Основою цієї філософської теорії є пріоритет міжособистісного спілкування, що здійснюється на рівні стосунків «Я-культура – Ти-культура». Відповідні ідеї – підґрунтя для формування предметної, комунікативної компетентностей на уроках української мови у комплексі з формуванням громадянської компетентності. Зокрема, ідеться

---

[34] Кремень, В., 2013. Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний синтез. *Філософія освіти: теорія і практика управління соціальними системами,* вип. 3, с.3-17.

[35] Клепко, С. Ф., 2006. *Філософія освіти в європейському контексті,* Полтава: ПОІППО, 328 с., с. 36.

[36] Бахтин, М. М., 1993. *Парадоксы диалога.* Москва: Искусство, 129 с.

[37] Библер, В. С., 1992. *Школа диалога культур: основы программы*. Кемерово: Алеф, 93 с.

про вміння діяти конструктивно в діалогічних ситуаціях, розв'язувати конфліктні ситуації засобами мовлення.

Розвинули цю концепцію сучасні філософи (Л. Шашкова, М. Злочевська), розкривши основні актуальні складники комунікативної взаємодії учасників спілкування. На думку цих науковців, вербальне спілкування виявляється в ситуації діалогу – мова, мовлення є завжди зв'язком між «Я» і «Ти»[38]. Важливою для успішного спілкування є ерудиція особистості як учасника діалогу, рівень розвитку її особистісних якостей та загальножиттєвих умінь і здатностей. Саме ці аспекти потрібно враховувати, формуючи громадянську компетентність учнів ліцею в процесі навчання української мови.

Отже, ідеї філософів і лінгвофілософів щодо гуманізації та демократизації суспільства й освіти, щодо значення мови та мовлення в житті людини, щодо діалогу культур, прийнятих у суспільстві цінностей, мають важливу роль у нашому дослідженні. Урахування відповідних ідей під час побудови процесу навчання української мови (на основі текстового матеріалу, його змісту, ціннісного наповнення; з урахуванням життєвого досвіду вчителя та обміну ним із учнями; на основі діалогу, створення проблемних ситуацій, самоорганізації й саморозвитку) є запорукою формування різнобічно обізнаної, духовно й інтелектуально розвиненої, національно свідомої мовної особистості із креативним, творчим та критичним мисленням, умінням реалізувати себе в суспільстві засобами мови.

Лінгвістичними засадами для нашого дослідження є теоретичні та прагматичні положення насамперед когнітивної, комунікативної лінгвістики, соціолінгвістики тощо.

У сучасній мовознавчій науці переважає думка про мову як суспільне явище, тобто дослідники-мовознавці погоджуються з тим, що мовні функції

---

[38] Шашкова, Л. О., Злочевська М. В., 2011. *Діалогічний вимір гуманітарного знання. Монографія.* Київ: Видавничий дім «Професіонал», 176 с., с. 28.

мають суспільний характер. І те, наскільки вагоміша роль мови в суспільстві, залежить від діапазону її соціальних функцій. Соціальна функція мови базується на таких закономірностях: «мова буде існувати доти, доки існуватиме суспільство; мова обслуговує всі сфери людської діяльності, вона невіддільна від будь-яких явищ суспільного життя, мова розвиватиметься за умови розвитку суспільства і навпаки; мова відображає суспільну свідомість – ідеологію, політику, право, мораль, науку, мистецтво, релігію тощо»[39]. Взаємозв'язок мови і суспільства, взаємообумовленість їх розвитку є свідченням того, що мова має вагоме значення у формуванні свідомого громадянина, мовної особистості як патріота своєї держави.

Як зазначає М. Кочерган, мова є основним інструментом пізнання, кожна мова членує навколишній світ по-своєму. Тому «мова як форма існування мисленнєвої діяльності людини охоплює всі сфери її індивідуального та суспільного життя і є невід'ємною частиною людської природи»[40].

За П. Селігеєм, існує тісна взаємозалежність між мовною та національною свідомістю, оскільки мова є одним з вирішальних історичних чинників формування національної свідомості[41]. Для усвідомлення окремішності народу найголовнішу роль відіграє мова. «Нація з високою мовною свідомістю активно протидіє мовній асиміляції, *міцна мовна свідомість* – важливий стратегічний чинник *мовної стійкості* та порядку в державі»[42]. Варто наголосити, що найважливішим складником національної свідомості є етнічна і національна ідентичність, а одним із ідентифікаторів виступає мова. Тому мовну свідомість та національну мовну свідомість, розглядаємо як суттєві складники мовної особистості. Про важливість

---

[39] Кочерган, М. П., 2008, *Загальне мовознавство: підручник*. 3-тє видання. Київ: «Академія», 464 с., с. 301.

[40] Там само, с. 304.

[41] Селігей, П., 2012. *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання.* Київ: Києво-Могил. акад., 118 с., с.14.

[42] Селігей, П., 2012. *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*. Київ: Києво-Могил. акад., 118 с., с. 20.

формування мовної свідомості учнів у процесі навчання української мови акцентує мовознавець О. Пономарів[43].

Як зазначають Г. Ейгер і І. Раппорт, мовна особистість характеризується насамперед не тільки тим, що вона знає про мову, а й тим, що вона може з нею зробити[44], – це свідчить про мовнокомунікативний вияв мовної свідомості, готовність використовувати мову як інструмент у різних життєвих ситуаціях. За Л. Мацько, *мовна особистість* – особистість конкретної людини, означена мовою, виражена в мові і через мову в її дискурсах, текстах. Відповідно Л. Мацько виділяє в понятті *«мовна особистість»* три елементи*:* мовна спроможність, мовна свідомість і мовнокомунікативна компетентність»[45] (див. рис. 1.1). У процесі розвитку мовної спроможності формується мовна свідомість як ознака ментальності, що виявляється в мовнокомунікативній компетентності.

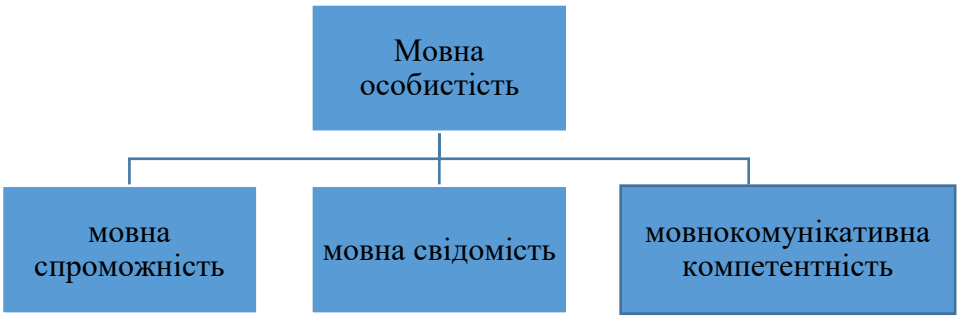

Рис. 1.1. Структурні елементи поняття "мовна особистість" (за Л. Мацько).

За О. Селівановою, «мовна особистість – іманентна ознака особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетентність та реалізацію їх у породженні, сприйнятті, розумінні й

[43] Пономарів, О., 2012. Навчаємо мовної свідомості. *Дивослово,* №7, с. 39.

[44] Ейгер Г.В., Раппорт И. Л., 1991. *Язык и личность*. Харьков, 234 с., с. 36.

[45] Мацько, Л. 2013., Мовна особистість Тараса Григоровича Шевченка як чинник формування українських філологів. *Волинь філологічна: текст і контекст,* вип. 15, с. 174-190.

інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також в інтерактивній взаємодії дискурсу»[46].

Мовну особистість потрактовуємо як мовця, що володіє знаннями про мову, мовними засобами, використовує їх у створенні власних висловлювань, у сприйнятті, розумінні продуктів мовлення в різних комунікативних ситуаціях та усвідомлює себе носієм мови.

Оскільки мовна особистість – це усвідомлення себе як мовця (Я – мовець), то варто акцентувати на понятті «мовна свідомість». Однозначного тлумачення цього поняття немає, нам імпонує визначення П. Селігея, за яким «***мовна свідомість*** – форма свідомості, яка обіймає знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності. Якщо коротко, то мовна свідомість – це небайдуже, шанобливе ставлення до мови. Вона пов'язана з низкою супутніх явищ, як-от: знання й культура мови, мовний смак, мовна соціалізація (тобто опанування норм), мовленнєва вправність, мовна особистість, індивідуальність мовця»[47]. Відповідно науковець у структурі мовної свідомості виділяє чотири складники: мовні знання, мовні почуття, мовні оцінки й мовні настанови. Ці структурні блоки елементів необхідно враховувати в процесі навчання української мови, особливо в аспекті формування громадянської компетентності юної мовної особистості. П. Селігей слушно зазначив, що виховання мовно свідомих громадян – це турбота про успішний розвиток мови, посилення її опірності до явищ інтерферентності та лінгвоциду. Мовознавець слушно акцентує на тому, що в процесі мовного виховання (формування мовної свідомості) важливо дотримуватися трьох основних методичних засад: ненав'язливості, безперервності та комплексності[48]. Відповідно в процесі формування громадянської компетентності, окрім мовного навчання, актуальності

---

[46] Селіванова, О., 2012. Мовленнєвий вплив в комунікативній взаємодії. *Психолінгвістика.* вип. 10, с. 223-229.

[47] Селігей, П., 2012. *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*. Київ: Києво-Могил. акад., 118 с., с.15.

[48] Там само, с. 69-72.

набуває мовне виховання. Процес виховання, за В. Ягуповим – це формування всебічно й гармонійно розвиненої особистості[49]. У контексті нашого дослідження мовне виховання – це цілеспрямований процес формування національно свідомої української мовної особистості як патріота й відповідального громадянина.

У центрі уваги нашого дослідження є національно-мовна свідомість – чинник формування громадянської компетентності[50]. За Т. Ковальовою, «*національна свідомість* – колективне або індивідуальне уявлення про свою національну належність, специфічні риси власної нації, національні цінності, спільне історичне минуле та спільне історичне майбутнє»[51].

За П. Селігеєм, поняття «мовна свідомість» і «національна свідомість» – близькі, але цілковитого збігу між ними немає. Тому зводити їх в одне поняття «мовно-національна свідомість» не зовсім правильно[52]. «Майбутнє мови залежить від того, чи сприймають її мовці як цінність, бо інакше її легко зректися, а масове зречення призводить до загибелі мови. Таким чином, розвиненість мовної свідомості – це той ступінь, якого людина й суспільство досягають у своєму ціннісному ставленні до мови»[53]. Мова – ознака національної свідомості та важливий чинник її сформування.

І. Огієнко у праці «Наука про рідномовні обов'язки» зазначає, що саме дотримання рідномовних обов'язків є ознакою свідомого громадянина. До рідномовних обов'язків науковець відносить не лише знання з української літературної мови, але й ставлення до мови, ставлення до мовних законів, розвиток та вдосконалення культури рідної мови. Відповідальне дотримання

---

[49] Ягупов, В. В., 2002. Педагогіка: [навчальний посібник], Київ: Либідь, 560 с. https://eduknigi.com/ped_view.php?id=277.

[50] Магдич, Т., 2020. Формування мовної особистості учнів ліцею як громадян з розвиненою національномовною свідомістю як лінгводидактична проблема. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*, вип. 1, с.164-175.

[51] Ковальова, Т. Є., 2020. Теорії нації як методологічна засада формування державної мовної політики. Ефективність державного управління, вип 1, ч.1., с. 28-43, с.36.

[52] Селігей, П., 2012. *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*. Київ: Києво-Могил. акад., 118 с., с.15.

[53] Селігей, П., 2012. *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*. Київ: Києво-Могил. акад., 118 с., с. 88.

рідномовних обов'язків повинно покладатися не тільки на учнів, а й на вчителів та на систему освіти загалом[54]. І. Огієнко в зазначеній праці виокремлює «десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина», в одній із них зазначено, що головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – підвищувати рівень культури своєї літературної мови[55]. Зважаючи на думку І. Огієнка, *рідномовний обов'язок* тлумачимо як сукупність мовних, мовленнєвих та комунікативних норм та відповідального ставлення, якого беззастережно потрібно дотримуватися кожному громадянинові як українській мовній особистості.

Цілком слушно Л. Мацько в наш час наголошує: «кожному громадянину України треба довести, що одним із перших його громадянських обов'язків є обов'язок поважати державну мову, вивчати, пропагувати її, користуватися сучасною українською літературною мовою в усіх сферах державно-суспільного та виробничого життя. І цей обов'язок належить до честі й гідності громадянина»[56]. Ця думка є засадничою в подальшому процесі нашого дослідження, оскільки акцентує увагу на природовідповідності громадянської компететності й української мови як державної.

Мовна свідомість особи сукупно із мовною картиною світу зумовлюють комунікативну поведінку. Особливого значення для дослідження проблеми формування громадянської компетентності в процесі навчання української мови набувають теоретичні міркування Ф. Бацевича. На думку мовознавця, «свідоме ставлення носіїв мови до своєї комунікативної діяльності, уміння аналізувати причини конфліктів або невдач у спілкуванні дає змогу гармонізувати міжособистісні стосунки кожної людини»[57]. Одним із ефективних засобів, що мають вплив на свідомість учня, вважаємо текст.

---

[54] Огієнко, І. І., 1995. *Наука про рідномовні обов'язки*. Львів: «Фенікс», 46 с., с.40-41.

[55] Там само.

[56] Мацько, Л., 2009. Українська мова в освітньому просторі. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 607 с., с.106-107.

[57] Бацевич, Ф., 2004. *Основи комунікативної лінгвістики: підручник*, Київ: ВД «Академія», 344с., с.7.

За Ф. Бацевичем, залежно від комунікативної мети адресанта тексти можуть бути різних типів: рекламні; ділові; тексти інструкцій та оголошень; побутові розповіді; повідомлення, публіцистична стаття; листи та багато інших. Ця класифікація доповнюється новими типами текстів на сучасному етапі розвитку суспільства, з'явилося поняття медіатекстів, прецедентних текстів, патогенних текстів. У наш час варто звернути увагу на «патогенні» тексти, що мають негативний вплив на свідомість та поведінку споживача. Явище патогенності спостерігається і в рекламі, тексти якої бувають шкідливими для людей, оскільки ґрунтуються на сугестії[58]. Передбачаючи, що на такі тексти можуть натрапити учні, педагог має формувати медіаграмотних громадян, мовних патріотів, стійких до негативних маніпулятивних впливів інформаційного середовища.

Слушною є думка Л. Масенко щодо значення мовного питання в розбудові міцної демократичної держави, як-от: національна мова повноцінно виконує свою державотворчу функцію лише в тому випадку, коли виступає засобом комунікації широких верств населення країни. Дуже важливо в цьому зв'язку подолати соціальну неповноту функціонування української мови, синхронізувати процеси соціального, мовного і культурного розвитку суспільства[59]. Одним із виявів сформованої національної мовної свідомості особистості Л. Масенко називає *мовну стійкість* як ознаку стійкої вірності національній мові, у нашій площині, українській мові. У роботі беремо за основу думку мовознавиці, що мова є важливим державотворчим, націєтворчим засобом та передумовою формування демократичного громадянського суспільства.

В умовах існування білінгвізму на території України, наслідком чого є породження такого явища, як «суржик», Т. Космеда наголошує на особливій

---

[58] Бацевич, Ф., 2004. *Основи комунікативної лінгвістики: підручник*, Київ: ВД «Академія», 344 с., с. 146-147.

[59] Масенко, Л. Т., 2004. *Мова і суспільство: Постколоніал. Вимір,* Київ: Вид. Дім «КМ Академія», 163 с, с.126.

актуальності *лінгвопатріотизму* громадян України[60],[61]. Вважаємо поняття *мовна стійкість* дотичним та зумовленим поняттям *патріотизм*. Синонімічним до поняття лінгвопатріотизму є мовний патріотизм, що нерозривно пов'язаний із мовною стійкістю. *Мовний патріотизм* – це, по суті, один із виявів патріотизму, високого рівня національної свідомості громадян як мовних особистостей.

Окремим аспектом окресленої проблеми є питання культури мовлення. За Л. Мацько, культура мовлення людини є «показником рівня освіченості, загальної культури особистості, національної самосвідомості, громадянської активності. Тому дуже важливо для формування мовної культури, щоб процес успішного мовного навчання одночасно супроводжувався мовним вихованням і виробленням шляхетної мовної поведінки»[62].

Отже, вивчення філософських і лінгвістичних засад дослідження становить теоретичне підґрунтя для розроблення змісту методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови. Мовна освіта передбачає мовне навчання і мовне виховання, що в комплексі забезпечують становлення мовної особистості учня як громадянина українського суспільства, тобто формування компетентного мовця, який володіє українською мовою та її засобами, усвідомлює себе гідним громадянином своєї держави, носієм державної мови, вирізняється мовною картиною світу, шанобливим ставленням до мови й культурних традицій народу, сповідує загальнолюдські, національні цінності та усвідомлено користується нормативним мовленням у різних життєвих ситуаціях.

---

[60] Космеда, Т. А., 2016. Актуалізація категорій «лінгвонаціоналізму» і «лінгвопатріотизму» у сучасному мовознавстві. Лінгвістичні студії, вип. 32, с. 66-70., с.67.

[61] Космеда, Т. А., 2016. Ще раз про характер народу і характер мови: міф чи реальність. Українське мовознавство, № 1 (46), с. 66-77, с. 71.

[62] Мацько, Л., 2009. *Українська мова в освітньому просторі*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 607 с., с.73.

1.3. Психолого-педагогічні передумови формування громадянської компетентності старшокласників у процесі навчання української мови

Теоретичні засади навчальної методології висвітлено в працях психологів і педагогів. Аби розробити лінгводидактичну модель формування громадянської компетентності учнів-ліцеїстів (10-11-х класів) у процесі навчання української мови, ми врахували відповідні психолого-педагогічні положення, концепції вітчизняних і закордонних науковців (І. Бех, М. Боришевський, Л. Виготський, О. Власенко, Г. Гич, Г. Гондарєва, Д. Горлач, Д. Ґоулман, Н. Дерев'янко, В. Моляко, О. Овчарук, О. Пометун, Т. Саврасова-В'юн, Т. Смагіна, Л. Снігур, О. Сухомлинська, О. Фурман, В. Чаплак та ін.).

Вивчення психологічних та педагогічних аспектів становлення духовно й інтелектуально розвиненої мовної особистості як відповідального громадянина дало змогу нам виокремити основні співвідносні передумови формування громадянської компетентності старшокласників:

- вікові та індивідуальні психологічні особливості учнівської молоді, урахування яких сприятиме гармонійному розвиткові здібностей, когнітивної, емоційної, вольової сфери;
- специфіка мислення сучасного покоління Z, взяття до уваги якого сприятиме оптимізації форм, методів, засобів мовного навчання і мовного виховання українських мовних особистостей;
- розвиток навичок критичного та креативного мислення в процесі мовленнєво-комунікативної діяльності як необхідних у XXI столітті для успішної реалізації особистості в соціумі;
- формування множинної мотивації та розвиток емоційного інтелекту старшокласників як підґрунтя ефективного навчання, виховання, розвитку.

З утвердженням гуманістичної концепції в новій філософії вітчизняної освіти зростає роль учня як особистості, яка постійно розвивається, бере активну участь у розбудові громадянського суспільства. Важливе значення

має мовленнєвий та комунікативний розвиток як провідний компонент у структурі освітньої підготовки особистості учня. Цей розвиток становить комплексну, міждисциплінарну проблему, один із її аспектів – психологічний. У контексті розвитку когнітивної психології Л. Виготський пояснив взаємозв'язок мови та мислення як двох взаємозумовлених між собою психічних утворень, що залежать від розвитку уваги, сприйняття та пам'яті. На думку психолога, мовленнєві процеси відіграють важливу роль, що сприяє кращому процесу мислення[63]. Психологічні особливості мовленнєвого розвитку на кожному віковому етапі зумовлюються індивідуально-віковими характеристиками носіїв мови. Розглянемо детальніше психологічні особливості мовленнєвого розвитку та розвитку громадянськості учнів 10-11 класів.

Наукові розвідки І. Беха[64], Н. Череповської[65], М. Боришевського[66] та інших науковців свідчать про те, що на основі емоційно-почуттєвої сфери формується система цінностей і мотивів. Вважаємо, що тільки громадяни з високоморальними якостями здатні зробити свідомий суспільний вибір.

Сучасні дослідники (Л. Снігур, О. Фурман, Т. Саврасова-В'юн та ін.) визначають вікові етапи громадянського становлення особистості на шляху до «акме», вважаючи юнацький вік найбільш важливим етапом становлення громадянськості. За О. Лукашевич, «поняття «акме» громадянськості трактується як досягнення вершини громадянської зрілості особистості, що сформувалася в результаті стихійного і цілеспрямованого розвитку»[67].

---

[63] Выготский, Л. С., 1999. *Мышление и речь.* Изд. 5, испр., Москва: Издательство "Лабиринт", 352 с., с.58.

[64] Бех, І., 2016. Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Інститут проблем виховання НАПН України*, вип. 20, кн. 1., Київ. 360 с.

[65] Череповська, Н. І., 2017. *Медіаосвітні ресурси розвитку патріотизму і критичного мислення молоді: навчально-методичний посібник* Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Кропивницький: Імекс-ЛТД, 156 с.

[66] Боришевський, М. Й., 2008. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості. *Педагогіка і психологія.* № 2, с. 49-57.

[67] Лукашевич, О. М., 2014. Громадянськість як результат громадянського розвитку особистості: психологічний дискурс. *Проблеми сучасної психології,* вип. 24, с. 467- 478, с. 470.

Л. Снігур зазначає, що юнацький вік характеризуються потребою в оцінці життєвого досвіду батьків, потребою в отриманні інформації про свій родовід, здатністю усвідомити і використати батьківський досвід, проаналізувати уклад сім'ї»[68].

Становленню громадянськості сприяє формування ідентифікації себе як громадянина певної країни. «Ідентифікація є двостороннім процесом, у якому індивід не тільки засвоює характерні риси своєї спільноти, але й привносить до неї особистісні властивості, а завдяки цьому впливає на соціальну систему»[69]. І. Бех з-поміж найважливіших громадянських якостей виділяє такі: громадянська свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянської відповідальності та обов'язку, громадянська мужність, прихильність до державних інтересів, суспільна ініціативність, громадянська дисциплінованість, національна гідність, готовність захищати Батьківщину, піклування про державну мову, про природу, правосвідомість, громадянська активність, вірність, політична воля, прихильність до загальнолюдських цінностей, повага до національних традицій, державний оптимізм. Науковець розрізняє патріотичне виховання і формування громадянської компетентності, акцентує на тому, що почуття патріотизму є ціннісно-мотиваційним складником громадянськості як психологічного утворення[70].

У період юності вперше з'являється мотивація свідомо брати участь у житті суспільства, долучатися до соціальних норм громадянського життя, усвідомлювати своє місце з-поміж інших людей. Усе це дає підстави говорити про готовність до громадянської самореалізації як новоутворення зазначеного вікового періоду. Погоджуємося з О. Фурман, що «важлива особливість періоду юності у зв'язку зі становленням громадянськості –

---

[68] Снігур, Л. А., 2005. *Психологія становлення громадянськості особистост: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук*: спец. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Київ, 36 с., с.8.

[69] Там само, с. 21.

[70] Бех, І. Д., 1998. Психолого-педагогічні проблеми виховання в молоді громадянськості. *Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства: зб. наук. ст*. Черкаси: [б.в.], с. 3-6., с.4.

вплив навчання і виховання на складні форми самовдосконалення особистості. Психологічними механізмами розвитку громадянськості є ідентифікація, рефлексія, менталізація (оволодіння менталітетом народу), персоналізація (втілення цінностей громадянського буття в персоналіях), персоніфікація (одухотворення значущих з погляду особистості як громадянина подій, явищ навколишнього світу) та інші у їх комплексності, взаємодії. Досягнення психологічної цілісності людини можливе за умови інтегрованості різних складників образу Я»[71].

За Л. Снігур, «у сходженні до громадянського «Я» інтегруються частини образу «Я»: індивідуальне «Я», родове «Я», професійне «Я», відбувається усвідомлення себе як члена колективу, роду, народу, певної професійної групи, утвердження у своїй належності до країни. Відомості із життя видатних громадян України доводять те, що оточення і сім'я відіграють важливу роль у становленні особистості-громадянина. Прикладами є відомі постаті в історії розвитку українського суспільства: Леся Українка, Михайло Драгоманов, Іван Франко та інші. Усвідомлення людиною традицій роду, насамперед їх духовно-морального змісту, що переходить з покоління в покоління, є важливим засобом виховання громадянськості»[72].

Для підсилення виховного впливу вчитель має в процесі мовної освіти актуалізувати й розвивати відповідний досвід учнівської молоді. Далі зупинимося детальніше на соціально-психологічних особливостях старшокласників. Старший шкільний вік – це учні ІІІ ступеня навчання у системі повної загальної середньої освіти. Дослідники називають вік 15 – 17 років по-різному: раннім юнацьким, підлітковим, іноді – старшим підлітковим. Водночас більшість науковців сходяться в тому, що це період життя людини, який є переходом від залежного дитинства до самостійної і

[71] Фурман, О., 2015. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*, № 1. с.65-91, с.72.

[72] Снігур, Л. А., 2005. *Психологія становлення громадянськості особистост: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук*: спец. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Київ, 36 с., с.15.

відповідальної дорослості й передбачає, з одного боку, завершення фізичного дозрівання, а з іншого – досягнення соціальної зрілості. Цей віковий період старшокласників характеризується пошуками сенсу свого життя, визначенням соціальної позиції та життєвих пріоритетів.

Старший шкільний вік характеризується вдосконаленням і розширенням когнітивних здібностей учнів – їхнє мислення стає більш широким і складним, воно активізується не лише на рівні формальних операцій – в учнів розвиваються здібності до абстрактних висновків. Періоду юнацтва в розвитку особистості притаманне вироблення сталих поглядів на світ і формування наукового світогляду. Це, зокрема, створює ґрунт для опанування найбільш загальних законів природи, суспільного життя й пізнання та сприяє формуванню в учнів узагальненої, систематизованої картини світу. Такий чинник вважатимемо суттєвим для формування всіх (не лише когнітивного) компонентів громадянської компетентності старшокласника, особливо для засвоєння суспільно-політичних понять і термінів.

Л. Снігур виокремлює характерну для старшокласника потребу в самовизначенні, що, на нашу думку, впливає на формування мотивів набуття громадянської компетентності. «Якщо підлітки бачать прояв своєї самостійності в справах і вчинках, то старші школярі найбільш важливою сферою прояву своєї самостійності вважають власні погляди, оцінки, думки»[73].

Істотною характеристикою старшокласника вважаємо схильність до самоаналізу, самооцінки й самокритики, детерміновану потребою в самовизначенні, що спонукає старшого школяра систематизувати й узагальнювати свої знання про себе, ідентифікувати своє «я» щодо наукових, громадських та інших уявлень про позитивні та негативні критерії оцінок. Зазначені вище вікові особливості учнів старших класів є ґрунтом для

[73] Снігур, Л. А., 2005. *Психологія становлення громадянськості особистост: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук*: спец. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Київ, 36 с., с.8-9.

визначення критеріїв оцінювання громадянської компетентності учнів як юних мовних особистостей.

Ще одну особливість учнів старшого шкільного віку становить їхня самосвідомість, що характеризується високим рівнем вимог до навколишніх людей і до самих себе[74]. Старшокласники стають більш критичними й самокритичними, висувають високі вимоги до фахового та морального образу дорослих і однолітків. У старших класах готовність до громадянського самовизначення передбачає формування в учнів стійких, свідомих уявлень про свої обов'язки і права щодо держави, суспільства, батьків, почуття обов'язку, відповідальності, уміння оцінити власний життєвий досвід із тим, щоби забезпечити активне творче життя в суспільстві. За В. Кременем, громадянський розвиток особистості досягає найвищого рівня тоді, коли моральні принципи, норми, правила поведінки і діяльності проявляються у вчинках людини не лише як результат зовнішньої необхідності, а як дія внутрішньої суб'єктивно значущої моральної потреби. Що тісніша єдність об'єктивного і суб'єктивного чинників, то ширші можливості розкриваються для розвитку особистості[75].

Крім того, вважаємо за необхідне акцентувати на особливості мисленнєвих процесів сучасного покоління учнівської молоді, зокрема на феномені «кліпового мислення» як формі сприйняття навколишньої дійсності. Особливо актуальним постає проблема «кліпового мислення» в умовах цифровізації освіти. Вивчення та врахування цього феномену уможливить побудову більш ефективної методики формування громадянської компетентності учнів-ліцеїстів у процесі навчання української мови.

---

[74] Кучер, О. А., 2010. Формування громадянської компетентності старшокласників в контексті регіональної моделі громадянської освіти в місті Севастополь. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Серія : «Історія та географія,* вип. 39, с. 157-160, с.159.

[75] Кремень, В. Г., ред., 2016. *Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні*. Київ: Педагогічна думка, 448 с., с.83.

За визначенням Д. Горлач, кліпове мислення – це психічне явище, яке характеризується фрагментарною моделлю сприйняття інформації, де процес відображення об'єктів відбувається без заглибленого послідовного розмежування та поєднання, поверхнево й алогічно[76]. Основними недоліками кліпового мислення є невміння зосереджуватися та сприймати довготривалі лінійні тексти, небажання структурувати й аналізувати інформацію, розбиратися в деталях.

Як зазначає Г. Гич, сучасна епоха характеризується тотальною візуалізацією, сучасна молодь майже не сприймає інформації через слова та текстові смисли, а лише через яскраві знаки-образи. Усьому цьому сприяє інтернет-мережа. «Сучасній дитячо-юнацькій аудиторії притаманне кліпове мислення, яке призводить до формування кліпового світогляду – сприймання світу не цілісно, а частинами, фактами чи подіями, не пов'язаними між собою»[77]. Дослідники (К. Фрумкін, Г. Гич, В. Чаплак та інші) визначають негативні й позитивні сторони кліпового мислення (див. таблицю 1.1).

Таблиця 1.1

Позитивні та негативні сторони кліпового мислення (далі – КМ)

Позитивні сторони КМ	Негативні сторони КМ
КМ може використовуватися як захисна реакція організму від інформаційного перенавантаження.	КМ дуже відволікає від навчання, особистісного розвитку та творчої діяльності.
КМ – нова форма взаємодії людини з інформацією, яку необхідно вивчати.	КМ пов'язане з: уникненням першоджерел інформації, стислим поданням інформації, небажанням самостійно аналізувати матеріал.
«Кліповий спосіб роботи» додає динамізму освітній діяльності.	КМ не сприяє розвиткові усномовленнєвої та писемної культури.
КМ сприяє більшій адаптації до мінливої соціальної реальності.	З КМ втрачається здатність до аналізу та синтезу інформації.

[76] Горлач, Д. А., 2016. Кліпове мислення як фактор впливу на організацію мережевих видань. Видавнича справа та мережеві видання. *Український інформаційний простір. Число 4*. [онлайн]. Режим доступу: http://ijimv.knukim.edu.ua/ zbirnyk/4_1/2-Horlach.pdf.

[77] Гич, Г.І., 2016. Кліпове мислення молоді: друг чи ворог навчання? *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»: Серія: Педагогіка*, Т. 269, вип. 257, с.38-42, с. 39.

Весь інформаційний простір, у якому перебуває молодь, спрямований на сприйняття візуальних динамічних об'єктів. Об'ємні, громіздкі тексти не сприймаються учнями, робота з такими текстами переважно поверхнева, а отже, неефективна. Тобто на заміну лінійному текстові приходить нелінійний і це має бути враховано в процесі формування ГК під час навчання української мови.

На основі опрацьованих наукових досліджень з проблеми феномену кліпового мислення, притаманного учнівській молоді, ураховуючи власний досвід, можемо визначити істотні психолого-педагогічні передумови формування ГК учнів ліцею у процесі мовної освіти:

- зростання ролі візуалізації в поширенні та сприйнятті інформації;
- використання нових технологій у роботі з інформацією;
- заміна усталених текстів креолізованими, нелінійними, яскравішими та коротшими.

Як ефективні засоби навчання, на думку Г. Гич, набувають поширення креолізовані тексти[78]. Це тексти, що містять у собі вербальну та ілюстративно-візуальну інформацію. Такі тексти варто використовувати в навчально-виховному процесі з урахуванням особливостей та загроз кліпового мислення, зокрема в розробленні методики навчання української мови. З-поміж основних негативних ознак кліпового мислення є ймовірність маніпулятивних впливів з боку різних спільнот. Ця проблема є актуальною і в освітньому просторі, потребує розвитку інфомедійної грамотності, що базується на критичному мисленні. Саме розвиток критичного мислення є основою успішності особистості як майбутнього поінформованого громадянина, здатного робити правильний вибір на користь розвитку своєї держави, розпізнавати маніпулятивний вплив інформації, відрізняти фейки

[78] Гич, Г.І., 2016. Кліпове мислення молоді: друг чи ворог навчання? *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»: Серія: Педагогіка*, Т. 269, вип. 257. с. 38-42, с.39.

від правдивої й потрібної інформації, формулювати власну думку на основі аналізу та синтезу різних інформаційних джерел.

Отже, у зв'язку з інформатизацією суспільства та значним впливом цього процесу на свідомість громадян важливого значення в освіті, зокрема й українськомовній набуває питання розвитку критичного мислення учнів. Це також зумовлено ймовірністю інформаційного маніпулювання свідомістю молоді та суспільства загалом. На думку Г. Ломакіної, важливими рисами сучасного громадянина є здатність відрізняти факти від суб'єктивної думки, виявляти недостовірну інформацію, уміння знайти потрібну інформацію, аналізувати та систематизувати її, «формулювати свої думки та докази в усній чи письмовій формі й презентувати їх аудиторії»[79].

Науковці слушно зазначають, що новітні засоби інформації, здатні формувати громадську думку, активно впливати на суспільну та індивідуальну свідомість, а іноді й змінювати все життя суспільства[80]. Відповідно школа має сформувати учнів як громадян, здатних орієнтуватися в інформаційних потоках, відбирати необхідні відомості та оцінювати підтекст інформації, найкраще це робити через конкретний предметний зміст. Варто наголосити, що уроки української мови передбачають роботу з текстовою інформацією, самостійний пошук необхідних джерел, створення різножанрових мовленнєвих продуктів в усній чи письмовій формах, тобто є основою для розвитку критичного мислення учнів-ліцеїстів як свідомих, ефективних та успішних громадян. За Л. Ващенко, «важливою ознакою критичного мислення є уміння уважно читати, розуміти текст та аналізувати його»[81] .

Загалом критичне мислення – одна із базових навичок особистості у XXI столітті, що необхідна для сприйняття якісного інформаційного

---

[79] Ломакіна, Г. І., 2012. Громадянськість як якість суб'єкта громадянського суспільства: [online]. Режим доступу: http://www.rusnauka.com /27_NPM_2012/ Pedagogica/3_117001.doc.htm.

[80] Пометун, О., Сущенко І. 2016. *Навчаємо мислити критично.* Дніпропетровськ: «Ліра», 144 с., с.8-10.

[81] Ващенко, Л. С., 2017. Про результати вивчення стану критичного мислення ліцеїстів. *Біологія і хімія у рідній школі*, № 2, с. 42–46.

контенту, успішної самореалізації. Актуальність критичного мислення зумовила розроблення різних навчальних технологій його розвитку й упровадження наукових досліджень у теорію і практику навчання української мови, що має вираження у формуванні предметної та ключових компетентностей.

Р. Пауль[82] визначає обставини розвитку критичного мислення; О. Пометун[83], Т. Смагіна[84] дають глибоке теоретичне обґрунтування поняттю критичного мислення, досліджують практичну реалізацію технології розвитку критичного мислення на уроках суспільствознавчих дисциплін тощо. О. Пометун пропонує п’ять ключових пунктів визначення критичного мислення:

1) критичне мислення є самостійним і має індивідуальний характер, кожен учень повинен формулювати свої ідеї, переконання, самостійно думати й вирішувати складні питання;

2) критичне мислення базується на знаннях-фактах, тобто саме достовірні факти, ідеї, тексти, теорії різних концепцій є пунктом запуску складного мисленнєвого процесу;

3) критичне мислення починається з постановки питань і з’ясування проблем, які потрібно вирішити; помічаючи щось нове, учні умовно захочуть дізнатися, що це таке;

4) уміння критично мислити потребує переконливого аргументування, оскільки людина знаходить власний шлях вирішення проблеми й здатна підкріплювати його обґрунтованими доказами;

---

[82] Paul, R. W., 1993. *Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive In A Rapidly Changing World*, 3-rd edition revisited, Santa Rosa, CA, 178 p.

[83] Пометун, О. І., 2012. Методика розвитку критичного мислення на уроках історії. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. Київ: Видавництво Педагогічна преса, № 4. с. 3-10, с. 9.

[84] Смагіна, Т. М., 2012. Теоретичні та практичні основи конструювання компетентнісного уроку. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, вип. 61. с. 128-131.

5) критичне мислення є соціальним мисленням, що потребує уточнення й поглиблення в процесі обговорення та дискутування[85].

Критичне мислення передбачає самостійне оцінювання інформації, її достовірності, мети й джерела. За Л. Ващенко, «критичне мислення – це мислення вищого порядку, яке спирається на інформацію, усвідомлене сприйняття власної інтелектуальної діяльності та діяльності інших, сприяє розвитку креативності і формує творче мислення, творчу особистість»[86].

Подібне визначення пропонує О. Чуба. Дослідниця розглядає необхідність розвитку критичного мислення учнівської молоді як уміння сприйняття, розуміння, оцінювання інформації, поданої сучасними електронними засобами і, що важливо, формування критичного мислення як умови існування людини в демократичному суспільстві є необхідним елементом громадянського виховання. Критичне мислення є складним процесом, спочатку ознайомлення з інформацією, а завершується цей процес прийняттям певного рішення та складається з кількох послідовних етапів: сприйняття інформації з різних джерел; аналіз різних поглядів, вибір власної думки; зіставлення з іншими поглядами; добір аргументів для підтримання обраної позиції; прийняття рішення на основі доказів[87]. В умовах використання технології чи окремих методів та засобів розвитку критичного мислення старшокласники мають оцінювати, наскільки точною, обґрунтованою, достовірною є інформація, з якою вони працюють. Вважаємо, що уміння учнів ліцею критично мислити сприяє формуванню громадянської свідомості. Як зазначає Н. Череповська, «свідомий перегляд українського медіаконтенту, критичне опрацювання сприйнятого, аргументоване його оцінювання, творче переосмислення та інші інструментальні дії – важливі навички, якими має володіти старший підліток.

---

[85] Пометун О., Сущенко І., 2016. *Навчаємо мислити критично.* Дніпропетровськ: «Ліра», 144 с., с.8-10.

[86] Ващенко, Л. С., 2017. Про результати вивчення стану критичного мислення ліцеїстів. *Біологія і хімія у рідній школі*, № 2, с. 42–46, с.44.

[87] Чуба, О., 2013. Формування критичного мислення як психолого-педагогічна проблема. *Педагогіка та психологія професійної освіти,* № 3, с. 202-208, с. 205.

В умовах інформаційної війни він має адекватно діяти в медіа- та інтернет-просторах; має не лише чинити опір інформаційно-психологічним впливам, а й створювати власний «наступальний» медіаконтент, творчо самовиражатися за допомогою медіа»[88].

Щоб реалізувати розвиток критичного мислення на уроках української мови, учителі-словесники мають оптимально поєднувати загальні, групові й індивідуальні форми організації освітнього процесу; раціонально застосовувати сучасні методи і засоби навчання, зокрема інтерактивні електронні освітні ресурси, на різних етапах уроку; виробляти стійкість свідомості майбутніх громадян до психологічного й інформаційного маніпулювання їхньою свідомістю і діяльністю; навички продуктивної самоосвіти та особистісного розвитку за допомогою різних засобів, зокрема ресурсів ІКТ.

Дидакти, прибічники інтерактивного навчання, розглядають як найбільш ефективні способи есе і рефлексію в процесі розвитку критичного мислення. Науковці стверджують, що саме есе на уроці є важливим для розвитку особистості загалом, оскільки діє за такими напрямами: розвиток креативного мислення, розвиток критичного мислення, розвиток мовно-мовленнєвої сфери, формування інтересу та мотивації[89].

Важливим та запитаним на сьогодні є вміння креативно мислити. Розвиток креативного мислення учнів ліцею як майбутніх громадян зумовлений соціальними змінами та потребою сучасного суспільства в людях, які нестандартно мислять. За О. Дубасенюк, креативна особистість здатна адекватно і гнучко вирішувати нагальні потреби, активно сприймати

---

[88] Череповська, Н. І., 2017. *Медіаосвітні ресурси розвитку патріотизму і критичного мислення молоді: навчально-методичний посібник* Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Кропивницький: Імекс-ЛТД, 156 с., с.83

[89] Пометун О., Сущенко І., 2016. *Навчаємо мислити критично.* Дніпропетровськ: «Ліра», 144 с., с.41-42.

навколишній світ, проявляти пошукову активність, виробляти самостійні відповідальні рішення[90].

За визначенням С. Дмитрієвої, креативність – це комплекс інтелектуальних і особистісних характеристик, які дають змогу людині продуктивно діяти в ситуаціях новизни та невизначеності[91]. «А творчі здібності старшокласників – це сукупність властивостей і якостей особистості, які дозволяють здійснювати пошук, використовуючи при цьому нестандартні засоби, прагнення розв'язувати інтелектуальні проблеми з установкою на відкриття нового, невідомого для себе»[92]. Важливим чинником розвитку творчих здібностей та креативності є використання інноваційних технологій і методів навчання. Розвиток креативності має бути обов'язковим компонентом освітнього процесу, бо ж саме від цього залежить розбудова громадянського суспільства, його творчий потенціал, економічний і соціальний розвиток[93].

В. Моляко слушно вказав: «з-поміж засобів, що можуть позитивним чином вплинути на психіку людини, не дати їй загубитися в інформаційному потоці є саме творчість. Потрібно знайти нові (інноваційні – авт.) засоби для подолання нових проблем»[94]. Психолог акцентує на трьох основних складниках, що зумовлюють креативне вирішення проблеми, яка постає перед індивідом: 1) реакція на нове завдання; 2) інтуїтивне прогнозування можливостей вирішення цієї проблеми; 3) система дій, прийомів, умінь щодо

---

[90] Дубасенюк, О.А., 2011. Креативний підхід до професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів. *Креативна педагогіка*, № 4, с.23-28; с.23.

[91] Дмитрієва, С. М., 2014. Психологічні особливості творчих здібностей старшокласників. *Наука і освіта,* № 5. с. 126-130, с.127.

[92] Там само, с.128.

[93] Там само, с.127.

[94] Моляко, В. О., 2013. Проблеми функціонування творчого сприймання в умовах надлишку інформації різної модальності та значимості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.* К.: Видавництво «Фенікс»,. Т. XII. Психологія творчості, вип. 16, с.7-19, с. 8.

розв'язання проблеми[95]. Метод творчої реалізації підпорядковується цілям навчати складати тексти, записувати й ставити в них розділові знаки.

Окрім того, важливим чинником формування громадянської компетентності в процесі навчання української мови є формування мотивації та позитивних почуттів. Емоційний інтелект – одна із так званих «м'яких навичок», навичок XXI століття. Якщо коротко, то емоційний інтелект – це здатність розпізнавати свої емоції, керувати ними, володіти емоційною компетентністю. Емоційну компетентність можна визначити як здібність людини до саморегуляції власного емоційного стану на основі наявних у неї знань, умінь і навичок, спрямовану на підвищення ефективності соціальної взаємодії, розгортання її особистісного потенціалу, оптимізації процесу життєтворення тощо. Оскільки показником громадянської компететності є вміння взаємодіяти в соціумі, успішно здійснювати комунікативну діяльність, позитивно сприймати систему цінностей та розпізнавати антиморальне, вважаємо, що емоційна компетентність взаємопов'язана з громадянською, ці два поняття є взаємозумовленими. Емоційний та ціннісний складники взаємопов'язані та є основою емоційно-вольової сфери особистості. На думку Д. Ґоулмана, емоційна компетентність складається з двох компонентів: особистісного, до якого належать саморозуміння, саморегуляція й мотивація; соціального, що охоплює емпатію та соціальні навички[96].

За Г. Гондаревою, розвиток емоційного інтелекту старшокласників сприяє розвитку особистісних якостей. Визначено шість основних позитивних переживань, що виникають у процесі навчальної діяльності, і кожне має місце у формуванні емоційного інтелекту, а саме: 1) почуття успіху, 2) приємність напруження, 3) захопленість навчанням, 4) задоволення результатом, 5) відчуття втоми, 6) переживання того, що справа зроблена.

[95] Там само.

[96] Ґоулман, Д., 2019. *Емоційний інтелект.* Харків: Віват, с.512, с. 28.

«Ефективність навчального процесу залежить не лише від здібностей учнів, але й від наявності в них емоційних переживань, від їх навченості, здатності навчатися, старанності, працелюбності і, звичайно, емоційного інтелекту»[97]. Для залучення учнів до активної роботи на уроці необхідне формування стійкої позитивної установки на діяльність, високий рівень мотивації, розуміння змісту діяльності на уроці. Цього досягають насамперед осмисленням учнями нового матеріалу й усвідомленням його особистісної значущості. Аналізуючи наукові обґрунтування важливості формування емоційного інтелекту старшокласників, простежуємо певну залежність процесу формування особистісних якостей від навчально-виховних стратегій. З-поміж якостей, притаманних розвиненому емоційному інтелекту, виокремлюють: відкритість до нового досвіду; внутрішню свободу; адекватну самооцінку; емоційну стабільність і стресостійкість; рефлексійність і спонтанність[98]. Розвиток наведених якостей, на нашу думку, сприятиме формуванню успішної особистості-громадянина, уможливить учням накопичити досвід соціальної взаємодії.

Формування й розвиток кожної емоційно інтелектуальної якості потребує від педагога використання продуманих форм, методів, засобів. Наприклад, відкритість до нового розвиватиметься за умови виконання учнем різних соціально-громадянських ролей, а отже, і використання ситуаційного підходу до навчання української мови. Внутрішня свобода формуватиметься в умовах можливості вибору, що також передбачає й принцип демократизації формування громадянської компетентності, зокрема її емоційно-ціннісного складника. Емоційна стабільність і стресостійкість як важлива якість у світі інформатизації та швидких змін формується в процесі діалогування, інтерактивного навчання, під час розв'язання конфліктних ситуацій, пропонованих у дидактичних матеріалах. Адекватна самооцінка,

---

[97] Гондарева, Г. В. 2013. Концепція розвитку емоційного інтелекту старшокласників у навчально-виховному процесі. *Таврійський вісник освіти,* №2 (42), с. 260-264, с. 261.

[98] Там само.

рефлексійність і спонтанність актуалізуються в процесі самостійної роботи з навчальним матеріалом або в малих навчальних групах, що передбачає такі види роботи: звіт, самозвіт, підсумкова презентація тощо. Зазначені якості корелюють з рефлексійним складником громадянської компетентності, тому є необхідною передумовою як розвитку емоційного інтелекту, так і розвитку національномовної особистості з громадянською свідомістю.

За умови цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту учнів ліцею формується уміння організувати самостійну пошукову діяльність учнів, їх взаємодію з метою розвитку як мотивації, так і соціальних навичок. Такі можливості створюють новітні технології навчання і виховання, в основі яких інтерактивні методи та техніки організації освітнього процесу. Слушною для нашого дослідження є думка Г. Гондаревої: «за умови реалізації індивідуального підходу та психологічного супроводу учнів у процесі кооперованого навчання в малих групах, об'єднаних спільною навчальною метою, формуються навички толерантного спілкування, що сприяє формуванню уміння стисло, доступно та вичерпно формулювати власну думку й бачення шляхів розв'язання навчальної проблеми, вміння вислухати, проаналізувати, оцінити думку колеги – співучасника інтерактивного процесу – учителя або однокласника. При цьому треба сформувати в учня вміння розв'язувати конфліктні ситуації, які неминуче виникають у процесі діяльності як результат розбіжності думок»[99]. Це є підґрунтям для визначення основних елементів авторської методики формування громадянської компетентності, визначення форм, методів і засобів. Урахування важливості розвитку емоційного інтелекту учнів старших класів сприяє формуванню відповідального громадянина України.

Як зауважує С. Вітвицька: «Система освіти України має формувати у підростаючого покоління внутрішню потребу жити і діяти відповідно до гуманістичних, загальнолюдських цінностей, які пов'язуються з

[99] Гондарева, Г. В. 2013. Концепція розвитку емоційного інтелекту старшокласників у навчально-виховному процесі. *Таврійський вісник освіти,* №2 (42), с. 260-264, с. 263.

пізнавальними процесами особистості, з формуванням її емоційно-вольової сфери»[100]. Гуманістичні ідеї лежать в основі не тільки системи української освіти, а і європейського простору та світу загалом. Тому орієнтування на загальнолюдські цінності як фундамент формування морально-етичних якостей особистості в контексті українськомовної освіти дає змогу випускникам ліцеїв бути відповідальними та гідними представниками своєї нації, держави.

У теорії і практиці мовної освіти важливого значення набуває мотивація учіння: на початку уроку з метою автоматичного впливу на діяльність учня і впродовж усього уроку. Поділяємо думку науковців, відповідно до якої «ефективним буде той урок, на якому мотивація буде впродовж усього уроку, а не лише на початку»[101]. Мотивація до пізнавальної діяльності та до громадянської активності є не менш важливим елементом компететнтнісно орієнтованого навчання, ніж знання, уміння й навички.

«Розрізняють зовнішні і внутрішні мотиви – причини – навчальної діяльності. Зовнішні – безпосередньо не пов’язані з процесом навчання, але впливають на його результативність, наприклад оцінка, підготовка до ЗНО, очікування лідерства в колективі однокласників та ін. Дієвість функціональної системи методів навчання значною мірою визначається внутрішніми мотивами – особистісними бажаннями, почуттями, переживаннями, викликаними тематичним матеріалом, прагненням до успіху в певній освітній сфері, наявністю в учнів стійкого пізнавального інтересу до тематичного змісту і навчальної діяльності як важливого мотиву, який визначає творче ставлення до навчальної дисципліни. Водночас цей інтерес

---

[100] Вітвицька, С. С., 2015. Аксіологічний підхід до виховання особистості майбутнього вчителя. *Креативна педагогіка. Наук.-метод. журнал,* Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. Вінниця, вип. 10. с. 63-67, с. 65.

[101] Кучерук, О. А., 2011. *Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: [монографія]*. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 420 с., с.253.

залежить від спонукального впливу методів навчання, що допомагає керувати увагою учнів, формувати в них вольове бажання вчитися»[102].

О. Кучерук пропонує основні напрями формування внутрішньої мотивації в процесі мовної освіти: «1) формування пізнавального інтересу засобами предмета, 2) стимулювання особистісного успіху в навчанні, 3) розвиток потреб самостійної навчально-пізнавальної діяльності, 4) спонукання до мовотворчого самовираження»[103] .

Формування мотивації старшокласника, за теорією А. Маркової, складається з декількох блоків: а) мотиваційного, який спрямований на усвідомлення учнем того, заради чого вчитися і що його спонукає до навчання; б) цільового, що навчає учнів умінню ставити цілі та досягати їх у навчанні; в) емоційного, який розвиває позитивні емоційні переживання учня в навчальній діяльності[104].

Як було зазначено, важливими психолого-педагогічними передумовами формування ГК учня в процесі навчання української мови є врахування особливостей вікового розвитку, специфіки мислення сучасного покоління Z, так званого «кліпового мислення», розвиток критичного та креативного мислення, мотивації та емоційного інтелекту. У період ранньої юності в старших підлітків виникають когнітивні й особистісні передумови формування світогляду, триває пошук/уточнення особистої ідентичності і національної зокрема. Основними новоутвореннями психіки в період ранньої юності стають світогляд і переконання, самосвідомість, ідеали. Це саме той період, коли учень усвідомлює себе патріотом (або не патріотом), громадянином, обирає певні патріотичні орієнтири/образи для наслідування. Це час підтвердження своїх переконань не тільки висловлюваннями, а й великими і малими справами. Це час пошуку однодумців. У цей період *слово*

---

[102] Кучерук, О. А., 2011, *Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: [монографія]*. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 420 с., с.253.

[103]Там само, с. 254 .

[104] Маркова, А. К., 1990. Формирование мотивации учения: книга для учителя. Москва: ВЛАДОС, 280 с., с. 84–85.

і *дія* виходять на перший план, проте емоційний *образ* так само й далі надихає і світоглядні переконання, і патріотичні справи[105].

Отже, на основі розглянутих психолого-педагогічних засад мовної освіти, визначено, що важливим у методиці навчання української мови з наскрізною метою формування громадянської компетентності учнів ліцею є спрямування на створення в освітньому процесі відкритої сприятливої атмосфери через залучення учнів до вибору способів діяльності, завдань, джерел інформації, тем для диспутів, дебатів, обговорень, які мають формуватися на основі демократичних підходів.

Урахування визначених психолого-педагогічних чинників сприятиме ефективній організації та реалізації мети і завдань експериментального навчання, спрямуванню його на формування громадянської компетентності, на забезпечення мотивації, на розвиток інтелекту, емоційно-вольової сфери учнів, удосконалення їхніх практичних умінь і навичок, набуття досвіду застосування їх у штучно змодельованих учителем і реальних ситуаціях, подальшому комфортному входженню в громадянське суспільство.

1.4. Аналіз базових понять дослідження

Інтеграційні зв'язки методики навчання мови зі суміжними науками (філософією, мовознавством, психологією, педагогікою тощо) зумовили розширення понятєво-категорійної бази, виникнення значної кількості міждисциплінарних понять і термінів.

За С. Омельчуком, «українська лінгводидактична термінологія – це лексико-семантична система спеціальних номінацій (однослівних, дво-, три-, багатокомпонентних), що забезпечують пізнавально-інформативну діяльність фахівців, зокрема вчених-лінгводидактів і вчителів-словесників»[106].

---

[105] Череповська, Н. І., 2017. *Медіаосвітні ресурси розвитку патріотизму і критичного мислення молоді: навчально-методичний посібник* Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Кропивницький: Імекс-ЛТД, 156 с., с.83.

[106] Омельчук, С., 2019. *Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 356 с., с. 9

Слушною є думка І. Хом'яка, що в ієрархії лінгводидактичних категорій найвищу сходинку займає «підхід до навчання», який об'єднує в собі інші категорійні поняття: принципи, технології, методи, прийоми, засоби навчання[107]. Пріоритетним на сьогодні є компетентнісний підхід, що й ліг в основу дослідження актуальної проблеми формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови.

В українській лінгводидактиці *компетентнісний підхід* розглядається як «своєрідний орієнтир, що спрямовує професійну діяльність учителя на виконання головної мети мовної освіти – виховання мовної особистості, яка володіє системою знань, комунікативних умінь і навичок, що забезпечить їй високий рівень спілкування в різних життєвих ситуаціях»[108] .

В основному нормативно-правовому документі МОН України зазначено, що «компетентність – динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність»[109]. За М. Головaнем, «компетентність – це інтегративне утворення особистості, що інтегрує в собі знання, уміння, навички, досвід і особистісні властивості, які обумовлюють прагнення, здатність і готовність розв’язувати проблеми і завдання, що виникають в реальних життєвих ситуаціях, усвідомлюючи при цьому значущість предмета і результату діяльності, компетенція – деяка відчужена, наперед задана вимога до підготовки особи (властивості або якості, потенційні здатності особи), наперед задана вимога щодо знань та досвіду діяльності у певній сфері»[110].

---

[107] Хом'як, І., 2017. Компетентнісний підхід до навчання правопису української мови. *Українська мова і література в школах України,* № 11., с. 17-20

[108] Пентилюк, М. І., ред., 2015. *Словник - довідник з української лінгводидактики,* Київ: Ленвіт, 320 с., с.197.

[109] Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р., 2017. Відомості Верховної Ради (ВВР). [online] № 38-39, с. 380. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19.

[110] Головань, М. С., 2011. Компетенція та компетентність: порівняльний аналіз понять. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології,* № 8, с. 224-233, с. 230.

Компетенція не має особистісної приналежності, задається у нормативних документах, а в процесі освітньої діяльності виформовується в компетентність. За І. Хом'яком, визначальними ознаками компетентності є: рівень досягнення норми; володіння компетенцією; відповідні знання й досвід у певній галузі; вияв особистісних можливостей; міри підготовленості й здатності особистості застосовувати набуті знання і вміння в певній сфері[111].

Відповідно до поділу змісту освіти на загальний метапредметний (для всіх предметів), міжпредметний (для циклу предметів або освітніх галузей) і предметний (для кожного навчального предмета), ключові компетентності становлять «основний набір найзагальніших понять, які слід деталізувати в комплекс знань, умінь, навичок, цінностей та ставлень за навчальними галузями й життєвими сферами школярів»[112]. Відповідно до чинної програми з української мови ***ключові*** *(загальноосвітні)* ***компетентності*** – здатності, яких набуває кожен учень як суб'єкт навчально-виховного процесу для самовизначення, загального розвитку й самореалізації[113]

Аналіз досліджуваної тематики, у якій кожне слово або словосполучення може виступати окремим номінативом (терміном), дав змогу виокремити провідні категорії, поняття, властиві окресленій у роботі проблемі. Щоб з'ясувати понятєвий апарат цього дослідження, ми розклали тему на окремі слова та словосполучення, утворивши семантичне поле базових понять дисертації.

З-поміж змістоутворювальних понять у дослідженні визначаємо такі: *«компетентність», «громадянська компетентність», «процес навчання*

---

[111] Хом'як, І., 2017. Компетентнісний підхід до навчання правопису української мови. *Українська мова і література в школах України.* № 11., с.17-20, с. 20

[112] Овчарук, О. В., ред., 2004. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. Київ: «К.І.С.», 112 с., с.45

[113] *Навчальна програма з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання, 10-11 класи (рівень стандарту),* Голуб Н. Б., Котусенко О.Ю., Горошкіна О.М. та ін., 2017, [online]. Режим доступу: *https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi-pidruchniki-ta-navchalno-metodichni-posibniki-rekomendovani-mon* .

української мови», «учні ліцею», «формування громадянської компетентності», «національномовна особистість», «мовна свідомість», «мовна стійкість» тощо. Окрім того, кожне з виокремлених базових понять у межах свого семантичного поля пов'язане з іншими поняттями, утворюючи суміжні терміни й лінгводидактичний контекст. До суміжних понять відносимо: «компетенція», «громадянськість», «громадянин-патріот», «розвиток», «методи», «засоби», «освітній процес», «мовний патріотизм», «рідномовні обов'язки» тощо. Зважаючи на об'єкт, предмет та завдання дослідження, ми з'ясували, що поняття *«громадянська компетентність»* у контексті лінгводидактики є недостатньо вивченим і потребує окремого, теоретичного опрацювання.

Аналіз наукових розвідок, присвячених громадянській компетентності, дав змогу з'ясувати, що науковці не дійшли однозначного висновку щодо її сутності. Поняття «громадянська компетентність» інтерпретується в різних аспектах. Розглянемо підходи до визначення сутності громадянської компетентності шляхом контент-аналізу. Наше основне завдання – проаналізувати й узагальнити різні погляди щодо ключового поняття досліджуваної проблеми *«громадянська компетентність»*[114].

Контент-аналіз ми проводили на основі поетапного алгоритму, який запропонували науковці[115], у чотири етапи:

І етап:

- формування теми (з'ясувати ключове поняття дослідження «громадянська компетентність»);

- окреслення завдання (сформулювати обґрунтоване визначення ключового поняття);

---

[114] Магдич, Т., 2020. Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних категорій. *Науковий журнал «Інноваційна педагогіка»*, випуск 28, с. 77-82.

[115] Костенко, Н. В., Іванов, В. Ф., 2003. Досвід контент-аналізу: моделі та практики: монографія. Київ: Центр вільної преси, 141 с., с. 65.

- формулювання гіпотези (сформулювати авторське розуміння поняття «громадянська компетентність»);

- вибірка (на основі опрацьованої психолого-педагогічної літератури виявити певну кількість визначень ключового слова, пропонованих різними авторами).

II етап: визначення одиниць аналізу, суміжних одиниць та одиниць підрахунку.

III етап: зведення в таблицю одиниць аналізу та суміжних одиниць.

IV етап: підрахунок одержаних результатів, їх інтерпретація – формулювання авторського визначення ключового поняття дослідження[116].

У процесі контент-аналізу опрацьовано 30 джерел із педагогічної, психологічної наук, міжнародних та вітчизняних документів. Джерелами аналізу є наукові статті, матеріали конференцій, дисертації, монографії, словники, посібники з педагогіки, психології, зарубіжні та державні документи з теми формування громадянської компетентності[117].

Ураховано, що різні аспекти цієї теми представлено в працях вітчизняних та зарубіжних науковців: педагогічний аналіз сутності, структури та критерії сформованості громадянської компетентності опрацьовані в дослідженнях Н. Дерев'янко[118], О. Кузьменко[119], О. Пометун[120], Т. Ремех[121], Т. Смагіної[122], Т. Шевчук[123]; питання громадянського та

---

[116] Магдич, Т., 2020. Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних категорій. *Науковий журнал «Інноваційна педагогіка»*, випуск 28, с. 77-82, с.78.

[117] Магдич, Т., 2020. Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних категорій. *Науковий журнал «Інноваційна педагогіка»*, випуск 28, с. 77-82.

[118] Дерев'янко, Н. П., 2003. *Теоретичні засади формування громадянської культури учнів загальноосвітньої школи [Текст]: дис... канд. пед. наук: 13.00.01*, Науково-дослідний центр «Педагогіка і психологія вищої школи» Ін-ту вищої освіти АПН України і Прикарпатського ун-ту ім. Василя Стефаника, Івано-Франківськ, 211 с.

[119] Кузьменко, О., 2001. Дидактичне забезпечення громадянської освіти в школах України. *Педагогіка та психологія: Зб. наук. праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди*, вип. 17, с.12-21.

[120] Пометун, О. І. 2005. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. Пометун О. І. *Вісник програм шкільних обмінів,* вип. 23. С.18-23, с. 18.

[121] Ремех, Т., 2018. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*, вип. 2. с. 34-40.

патріотичного виховання, активної громадянської позиції, громадянської відповідальності та громадянськості як особистісної характеристики простежуються в роботах І. Беха[124], М. Боришевського[125], Г. Ломакіної[126], В. Муздибаєва[127], Г. Назаренка[128], Т. Савсарової-В'юн[129], Л. Снігур[130], О. Сухомлинської[131], О. Фурман[132]; у співвідношенні з поняттям політичної культури та культури демократії громадянську компетентність розглядають Г. Мюнклер[133], В. Шахрай[134] та ін. З упровадженням компетентнісного навчання в сучасну освіту провідні науковці-лінгводидакти зосереджують увагу на питаннях формування громадянської компетентності учнів середньої та старшої школи в просторі мовної освіти (Н. Голуб[135], В. Новосьолова[136], Н. Бондаренко[137], О. Кучерук[138], І. Кучеренко[139] та інші).

---

[122] Смагіна, Т. М., 2007. *Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни),* Київ, Україна, 14 с.

[123] Шевчук, Т. Є., 2018. Громадянська компетентність як елемент формування особистості майбутніх фахівців. *«Young Scientist»* № 4.1 (56.1) April, с. 85-88.

[124] Бех, І. 2016., Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Інститут проблем виховання НАПН України*, вип. 20. Кн. 1. Київ, 360 с.

[125] Боришевський, М. 2003. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні.* Київ: Український центр політичного менеджменту, с. 138–144.

[126] Ломакіна, Г., 2012. Громадянськість як якість суб'єкта громадянського суспільства. *Материали за 8-а международна научна практична конференція [«Научният потенциал на света»], (София, 2012).* Том 8. Педагогически науки, «Бял ГРАД-БГ» ООД, 88 с.

[127] Муздыбаев, К., 1983. Психология формирования ответственности, Ленинград: Наука, 240 с.

[128] Назаренко, Г., 2012. Теоретичні засади виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів [Посібник]. Черкаси: ЧОІПОПП, 120 с.

[129] Саврасова-В'юн, Т., 2013. *Психологічні особливості розвитку громадянської активності старшокласників: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук*. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 23 с.

[130] Снігур, Л., 2005. Психологія становлення громадянськості особистості: автореф. доктора психол. наук Київ, с. 8-20.

[131] Сухомлинська, О. В., 2015. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого до нових акцентів і наголосів. *Педагогіка і психологія,* № 2. с. 5-14.

[132] Фурман, О., 2015. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*, № 1. с.65-91.

[133] Мюнклер, Х., Гражданская компетентность. [online]. Режим доступу: http://www.academy, go.ru/Site/GrObsh/Publications/Munkler1.shtm.

[134] Шахрай, В., 2008. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум*, № 2, с.123-135.

[135] Голуб, Н. Б., 2019. До проблеми формування громадянської компетентності в учнів ліцею на уроках української мови. *Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з онлайн трансляцією*

З-поміж зарубіжних науковців виділимо Р. Голлоба і П. Крапфа та ін.[140], які, за нашими узагальненнями, «аналізують загальний інтегральний підхід до освіти для демократичного громадянства й виділяють три дидактичні аспекти: навчання «про демократію та права людини», навчання «через демократію та права людини», навчання «для демократії та прав людини»[141].

Реформаторка американської освіти Дебора Меєр[142] у науково-методичних статтях зазначає, що громадянська компетентність учнів має формуватися безперервно та систематично незалежно від навчального предмета (історія, фізика, література, мова) і порушує проблему недостатньої підготовки молоді до виконання громадянських обов'язків. Повноцінний, освічений громадянин повинен володіти, на думку науковиці, «п'ятьма звичками розуму»: аргументація, власна позиція, встановлення причиново-наслідкових зв'язків, висування гіпотез та визначення актуальності конкретної інформації, з якою має справу учень. Саме такі універсальні мисленнєві вміння та навички потрібно формувати на всіх уроках і поза ними.

«Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики», Суми, 6-7 червня 2019 рік.

[136] Новосьолова, В., 2018. Підручник української мови як засіб формування громадянської відповідальності здобувачів освіти. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. Київ: Педагогічна думка.,* Вип. 21 (2), с. 313–322.

[137] Бондаренко, Н. В., *2019.* Формування громадянської культури старшокласників засобами української мови. *ІІ Всеукраїнська наук.-практ. конф. з он-лайн трансляцією «Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики» : статті (м. Суми, 6-7 черв. 2019 р.), 6-7 черв. 2019 р.,* місто Суми, Україна, с. 14–21.

[138] Кучерук, О., Магдич, Т., 2020. Використання електронних освітніх ресурсів для формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках української мови. *Інформаційні технології і засоби навчання*, том 75, №1, [online]. Режим доступу: https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/authorDashboard/submission/3515

[139] Кучеренко, І., 2018. Особистісно зорієнтоване навчання – домінантна модель реалізації концепції «Нова українська школа», *Дивослово, № 10*, с. 2-6.

[140] Голлоб, Р., Крапф, П., Олафсдоттір, О., Вайдінгер В.; ред. Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер: Пер. з англ. та адапт. Л. І. Паращенко, 2016. *Навчаємо демократії: Базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для вчителів*, 3-тє вид., Київ: Основа, Т. 1, 164 с.

[141] Магдич, Т., 2020. Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних категорій. *Науковий журнал «Інноваційна педагогіка»*, випуск 28, с. 77-82.

[142] Deborah Meier, 2009, May, Democracy at Risk. *Educational Leadership*, [online]. Vol. 66 (8), p. 45–49, c. 46. Режим доступу: http://www.ascd.org/publications/educational-leadership/may09/vol66/num08/Democracy-at-Risk.aspx (wordpress.com).

У процесі аналізу було виокремлено визначальні елементи поняття «громадянська компетентність», із них 9 базових значень, які окреслюють сутність терміна «громадянська компетентність» у тому контексті, у якому він (термін) досліджується. Одержані результати представлено в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Поняття «громадянська компетентність» у системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних понять

№ з/п	Визначальні елементи поняття «громадянська компетентність» (значення терміна)	Кількість джерел	Абсолютне значення у %	Кількість смислових одиниць аналізу	Абсолютне значення у %
1.	Здатність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки заради розвитку демократичного суспільства, реалізовуватися як громадянин [143, 144, 145, 146, 147, 148, 149].	7	23	7	23
2.	Система знань, умінь, навичок, цінностей та ставлень, що допомагають індивіду усвідомити своє місце в суспільстві, – Н. Дерев'янко[150], Т. Смагіна[151], Т. Шевчук[152], Ю. Павельс (Jurs Pāvels)[153].	5	17	5	17

[143] *Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти від 23.11.2011 № 1392.* [online]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text

[144] Зимняя, И. А., 2004. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 40 с.

[145] Кузьменко, О., 2001. Дидактичне забезпечення громадянської освіти в школах України. *Педагогіка та психологія: Зб. наук. праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди*, вип. 17. с.12-21.

[146] Сахневич, І. Д., 2010. *Формування громадянського самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів у позанавчальній діяльності [Текст]: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07*, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Київ, 20 с.

[147] Пометун, О. І., 2005. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів,* вип. 23, с. 18.

[148] Рудь, М. В., 2002. *Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (в умовах полікультурного регіону): дис... канд. пед. наук: 13.00.05,* Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка, Луганськ, 248 с.

[149] Сухомлинська, О. В., 2015. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого до нових акцентів і наголосів. *Педагогіка і психологія,* № 2. с. 5-14.

[150] Дерев'янко, Н. П., 2003. *Теоретичні засади формування громадянської культури учнів загальноосвітньої школи: дис.. канд. пед. наук: 13.00.01*, Науково-дослідний центр «Педагогіка і психологія вищої школи» Ін-ту вищої освіти АПН України і Прикарпатського ун-ту ім. Василя Стефаника, Івано-Франківськ, 211 с.

[151] Смагіна, Т. М., 2007. *Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02* «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)», Київ, Україна,14 с.

[152] Шевчук, Т. Є., 2018. Громадянська компетентність як елемент формування особистості майбутніх фахівців. *«Young Scientist»* № 4.1 (56.1), с. 85-88.

[153] Jurs Pāvels, 2014. Forming components of civic competence, *Journal of Teaching and Education,* [online], № 3, s. 265-277. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/292152525_FORMING_COMPONENTS_OF_CIVIC_COMPETENCE

Продовження таблиці 1.2

3.	Здатність та готовність індивіда до участі в суспільно-політичних процесах, – ЗУ України «Про освіту»[154], Т. Ремех[155], Концепція розвитку громадянської освіти в Україні [156].	4	13	4	13
4.	Одна з ключових компетентностей особистості як орієнтир розвитку української освіти і як результат громадянської освіти, – Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки[157], Концепція НУШ[158].	4	13	4	13
5.	Інтеграційна характеристика особистості, яка виявляється в засвоєних громадянських знаннях, уміннях і навичках, наявності громадянських цінностей, – О. Власенко[159], Г. Ломакіна[160], Г. Назаренко[161].	3	10	3	10
6.	Щабель політичної культури, – Л. Задорожна[162], О. Овчарук[163].	2	6	2	6
7.	Володіння культурою демократії, здатність до соціальної комунікації, – Н. Бондаренко[164], Концепція НУШ.	2	6	2	6
8.	Відповідальне ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави, – В. Шахрай[165], Г. Мюнклер[166].	2	6	2	6

[154] *Закон України «Про освіту».* [online]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19.

[155] Ремех, Т., 2018. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*, вип. 2, с. 34-40.

[156] *Розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції розвитку громадянського освіти в Україні»* від 03.10.2018 № 710-р, [online]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text

[157] Там само.

[158] *Концепція «Нова українська школа»,* [online]. Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf.

[159] Власенко, О. В., 2019. Зміст та структура громадянської компетентності випускника закладу середньої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, № 62, Т. 1, с.94-98

[160] Ломакіна, Г., 2012. Громадянськість як якість суб'єкта громадянського суспільства. *Материали за 8-а международна научна практична конференція [«Научният потенциал на света»], (София, 2012).* Том 8. Педагогически науки, «Бял ГРАД-БГ» ООД, 88 с.

[161] Назаренко, Г. 2012. *Теоретичні засади виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів [Посібник].* Черкаси: ЧОІППОПП, 120 с.

[162]Задорожна, Л. К., 2016. Розвиток громадянських компетентностей в учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні: матеріали Всеукраїнської науковопрактичної конференції «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» (Київ, 17–18 березня 2016 р.),* Київ: НАДУ, с. 17–21.

[163] Овчарук, О., 2009. Компетентісний підхід в освіті: загальноєвропейські підходи, *Інформаційні технології і засоби навчання, №5 (13), с. 13-18,* [online]. Режим доступу: file:///C:/Users/%D0%A2/Downloads/176%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-514-1-10-20100826.pdf.

[164] Бондаренко, Н. В., 2019. Виховання громадянськості старшокласників на уроках української мови. *Дивослово,* № 3 (744), с. 2–6.

[165] Шахрай, В. М., 2008. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум,* № 2, с.123-135.

Продовження таблиці 1.2

9.	Одна з соціальних компетентностей, – В. Лола[167].	1	3	1	3

Дані таблиці 1.2 свідчать, що науковці-педагоги й автори нормативних джерел розглядають громадянську компетентність через здатність людини реалізовуватися як громадянин (23%), ґрунтуючись на визначенні ключового поняття «компетентність», – Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти[168], О. Кузьменко[169], І. Сахневич[170], О. Пометун[171], М. Рудь[172], О. Сухомлинська[173].

Наприклад, визначення поняття «громадянська компетентність» О. Пометун[174] і визначення у Державному стандарті базової і повної середньої освіти збігаються: «здатність учня активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства»[175]. Таке визначення, на нашу думку, є

---

166 Мюнклер, Х., Гражданская компетентность. [онлайн]. Режим доступу: http://www.academy, go.ru/Site/GrObsh/Publications/Munkler1.shtm.

167 Лола, В. В., *Громадянськість як основа формування світогляду персоналу публічної служби* [online]. Режим доступу: http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-01(5)/11lvvpps.pdf.

168 Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти від 23.11.2011 № 1392. [online]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text .

169 Кузьменко, О., 2001. Дидактичне забезпечення громадянської освіти в школах України. *Педагогіка та психологія: Зб. наук. праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди*, вип. 17, с.12-21.

170 Сахневич, І. Д., 2010. *Формування громадянського самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів у позанавчальній діяльності [Текст]: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07*, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Київ, 20 с.

171 Пометун, О. І., 2005. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів,* вип. 23, с. 18.

172 Рудь, М. В., 2002. *Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (в умовах полікультурного регіону) [Текст]: дис... канд. пед. наук: 13.00.05,* Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка, Луганськ, 248 с.

173 Сухомлинська, О. В., 2015. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого до нових акцентів і наголосів. *Педагогіка і психологія,* № 2. с. 5-14.

174 Пометун, О. І., *2005.* Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів,* вип. 23, с. 18.

175 Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України 23.11.2011р. № 462 [online]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF

стратегічним і загальноосвітнім, оскільки передбачає ціложиттєву реалізацію.

Значна кількість науковців (17%) виокремлюють громадянську компетентність як системну одиницю педагогіки, що є сукупністю знань, умінь, навичок і цінностей, – Н. Дерев'янко[176], Т. Смагіна[177], Т. Шевчук[178], Ю. Павельс (Jurs Pāvels)[179]. Т. Смагіна під громадянською компетентністю розуміє сукупність знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, успішно реалізуватися як громадянину української держави. Дослідниця робить висновок, що «громадянська компетентність формується в навчальному процесі засобами різних предметів»[180].

Окремі науковці (13%) й укладачі нормативної бази співвідносять поняття громадянської компетентності з суспільно-політичною обізнаністю, поінформованістю, розглядають громадянську компетентність як здатність та готовність індивіда до участі в суспільно-політичних процесах, – Т. Ремех[181], таке тлумачення подано в ЗУ «Про освіту»[182], Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016-2020 рр.[183] та ін.

---

[176] Дерев'янко, Н. П., 2003. *Теоретичні засади формування громадянської культури учнів загальноосвітньої школи [Текст]: дис... канд. пед. наук: 13.00.01*, Науково-дослідний центр «Педагогіка і психологія вищої школи» Ін-ту вищої освіти АПН України і Прикарпатського ун-ту ім. Василя Стефаника, Івано-Франківськ, 211 с.

[177] Смагіна, Т. М., 2007. *Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02* «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)», Київ, Україна, 14 с.

[178] Шевчук, Т. Є., 2018. Громадянська компетентність як елемент формування особистості майбутніх фахівців. *«Young Scientist»*, № 4.1 (56.1), с. 85-88

[179] Jurs Pāvels, 2014. Forming components of civic competence, *Journal of Teaching and Education,* [online]. № 3, s. 265-277. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/292152525_FORMING_COMPONENTS_OF_CIVIC_COMPETENCE Accessed on: Oct., 21, 2019 (in Ukrainian).

[180] Смагіна, Т. М., 2007. *Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02* «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)», Київ, Україна,14 с.,

[181] Ремех, Т., 2018. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*, вип. 2, с. 34-40.

[182] *Закон України «Про освіту»,* [онлайн]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19.

[183] *Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016-2020 рр.* [online]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/68/2016#Text .

Деякі дослідники визначають поняття «громадянська компетентність» як інтеграційну характеристику особистості, розглядаючи як особистісну якість (10%), – О. Власенко[184], Г. Ломакіна[185], Г. Назаренко[186].

У Концепції «Нова українська школа»[187], а також у науково-методичній статті Н. Бондаренко[188] (6%) громадянську компетентність визначено як здатність та володіння громадянською культурою, культурою демократії, що передбачає наявність у особистості певних якостей та громадянських цінностей.

Як частину політичної компетентності (у співвідношенні «частина до цілого») громадянську компетентність потрактовують В. Шахрай[189] (6%). В. Шахрай громадянську компетентність розглядає в зіставленні з поняттям політичної культури[190].

Однією з ключових компетеностей особистості, як об'єкт навчально-виховного процесу громадянську компетентність визначають Л. Задорожна[191], О. Овчарук[192] (6%).

Окрім того, громадянська компетентність передбачає розуміння індивідуальних цінностей, поведінки, самовиховання, особистісних якостей і

---

[184] Власенко, О. В., 2019. Зміст та структура громадянської компетентності випускника закладу середньої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, № 62, Т. 1. с. 94-98.

[185] Ломакіна, Г., 2012. Громадянськість як якість суб'єкта громадянського суспільства. *Материали за 8-а международна научна практична конференція [«Научният потенциал на света»], (София, 2012).* Том 8. Педагогически науки, «Бял ГРАД-БГ» ООД, 88 с.

[186] Назаренко, Г., 2012. *Теоретичні засади виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів [Посібник].* Черкаси: ЧОІПОПП, 120 с.

[187]Концепція «Нова українська школа», 2016. [онлайн]. Режим доступу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf.

[188] Бондаренко, Н. В. 2019. Виховання громадянськості старшокласників на уроках української мови. *Дивослово.* № 3 (744), с. 2–6.

[189] Шахрай, В. М., 2008. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум,* № 2, с. 123-135.

[190] Там само, с. 129.

[191]Задорожна, Л. К., 2016. Розвиток громадянських компетентностей в учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні: матеріали Всеукраїнської науковопрактичної конференції «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» (Київ, 17–18 березня 2016 р.),* Київ: НАДУ, с. 17–21.

[192] Овчарук, О., 2009. Компетентісний підхід в освіті: загальноєвропейські підходи, *Інформаційні технології і засоби навчання,* [online]. *№5 (13), с. 13-18.* Режим доступу: file:///C:/Users/%D0%A2/Downloads/176%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-514-1-10-20100826.pdf

розвитку психо-емоційної сфери особистості. Аналізуючи наукові праці та нормативну базу, ми встановили низку суміжних понять, що є дотичними до поняття «громадянська компетентність». На психологічному рівні науковці (І. Бех[193], Л. Снігур[194], О. Фурман[195], М. Боришевський[196], Т. Саврасова-В'юн[197] та ін.) виокремлюють поняття громадянськість як відповідальне ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави; як складне психологічне утворення, психологічну рису громадян, як соціальну установку, що полягає в готовності особистості свідомо приймати й виконувати вимоги своєї держави. Поняття громадянськості пов'язане з громадянським вихованням. І. Бех зазначив, що «патріотичне і громадянське виховання – це два рівноцінні способи досягнення спільної мети, які у своєму системному представленні оптимізують виховний процес єдиним комплексом широко охоплювальних соціальних (переважно стосовно громадянськості) та моральних (щодо патріотизму) якостей. Саме патріотизм і громадянське виховання науковець розглядає як складники громадянськості. Громадянське виховання охоплює: створення в учнівської молоді активної громадянської, державницької позиції, заснованої на традиційних культурних цінностях українського суспільства; розвиток культури міжнаціонального спілкування; виховання поважного ставлення до національної гідності людей, їхніх почуттів, релігійних переконань; розвиток правової і політичної культури учнів, розширення конструктивної участі у прийнятті рішень щодо їхніх прав й інтересів, зокрема в різних формах самоорганізації, самоуправління, суспільно значущої діяльності; формування стабільної системи моральних настанов особистості, які дають змогу

---

[193] Бех, І. Д., 1998. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості. *Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. ст.*,Черкаси, с.3-6.

[194] Снігур, Л. А., 2005. *Психологія становлення громадянськості особистості: автореф…доктора психол. наук*, Київ, с. 8-20.

[195] Фурман, О., 2015. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*, № 1, с. 65-91

[196] Боришевський, М. Й., 2003. *Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні*, Київ: Український центр політичного менеджменту, с. 138–144.

[197] Саврасова-В'юн, Т., 2013. *Психологічні особливості розвитку громадянської активності старшокласників*, автореферат канд. наук., Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 23 с.

протистояти ідеології екстремізму, націоналізму, корупції»[198]. Сутність громадянської компетентності в лінгводидактичному контексті розглядають Н. Бондаренко[199], Н. Голуб[200], О. Кучерук[201], В. Новосьолова[202]. Зокрема Н. Голуб визначає «громадянські цінності важливим підґрунтям формування громадянської компетентності»[203]. За В. Лолою, «сучасне розуміння громадянства поєднує в собі політичні, економічні, юридичні, моральні аспекти й передбачає: приналежність людини до певної держави, суспільства, нації; підданство, підпорядкованість законам держави, наділення особи обов'язками перед нею; володіння відповідними правами; законослухняність; шанування цінностей громадянського суспільства; громадянську самоідентифікацію тощо»[204].

Отже, студіювання різних наукових підходів до тлумачення окресленого поняття дає нам підстави розглядати ***громадянську компетентність*** (далі – ГК) як інтегровану здатність особи відповідально реалізовувати громадянські права і обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства та держави в ім'я свободи і справедливості, що формується на основі загальноприйнятих у суспільстві цінностей, гідного ставлення до державних символів, збагачення мовної свідомості, сукупності громадянських знань і вмінь,

---

[198] Бех, І., 2016. Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Інститут проблем виховання НАПН України,* вип. 20. Кн. 1. Київ, 360 с., с. 9-10.

[199] Бондаренко, Н. В., 2019. Виховання громадянськості старшокласників на уроках української мови. *Дивослово,* № 3 (744), с. 2–6.

[200] Голуб, Н. Б., 2019. До проблеми формування громадянської компетентності в учнів ліцею на уроках української мови. *Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з онлайн трансляцією «Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики»,* Суми, 6-7 червня 2019р.

[201] Кучерук, О. А., 2011. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 420 с.

[202] Новосьолова, В.І., 2018. Підручник української мови як засіб формування громадянської відповідальності здобувачів освіти. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць.* Київ: Педагогічна думка., вип. 21 (2). с. 313–322.

[203] Голуб, Н., 2019. До проблеми формування громадянської компетентності в учнів ліцею на уроках української мови. *Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з онлайн трансляцією «Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики»,* Суми 6-7 червня 2019р., 93 с., с.6-9.

[204] Лола, В. В., *Громадянськість як основа формування світогляду персоналу публічної служби* [online]. Режим доступу: http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-01(5)/11lvvpps.pdf.

досвіду виконання мовних обов'язків громадянина України, готовності активно й ефективно виявляти себе за допомогою засобів державної мови в різних соціальних ролях у відповідному лінгвосоціумі. Одним із базових понять дослідження є «*формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови*». Опорним у ньому є «формування», яке науковці часто ототожнюють із поняттям «розвиток». За тлумачним словником української мови, значення слова «розвиток» розкривається у трьох виявах: 1) «дія за значенням розвивати і розвиватися; 2) процес, у результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого. 3) ступінь освіченості, культурності, розумової, духовної зрілості»[205]. У цьому ж словнику «*формувати»* представлене в кількох аспектах. Ми беремо до уваги лише ті, що відповідають контексту нашого дослідження: «1. Надавати чому-небудь певної форми (у 1 знач.), вигляду тощо. 2. Виробляти в кому-небудь певні якості, риси характеру і т. ін. 3. Надавати чому-небудь завершеності, визначеності»[206].

Слушно зауважує В. Нищета, що розвивати можна лише те, що вже існує, а формувати – те, чого ще не існує в певний проміжок часу. В основі сучасного освітнього процесу лежать знання, уміння, навички та готовність їх застосувати в реальному житті, а найвищий рівень особистісного становлення – саме соціальний досвід[207]. Громадянська компетентність як система основних соціальних здатностей та готовностей може бути наявна в учнів старших класів, а може і бути відсутня, тому вважаємо за необхідне скористатися поняттям «формування» як базовим у розробленні методики формування громадянської компетентності учнів ліцею, а не «розвиток». Хоча й процес формування громадянської компетентності у процесі навчання

[205] Словник української мови в 11-ти томах, [online]. Режим доступу: https://slovnyk.ua/.

[206] Словник української мови в 11-ти томах [online]. Режим доступу: https://slovnyk.ua/.

[207] Нищета, В., 2017. *Методика формування риторичної компетентності учнів основної школи: монографія.* Київ: «Центр учбової літератури», 337 с., с. 64.

української мови передбачатиме розвиток мисленнєвих процесів та багатьох особистісних якостей.

Поняття «***формування»*** в контексті нашого дослідження означає складний процес становлення учня як особистості, що відбувається в результаті навчання, розвитку і виховання; цілеспрямований процес соціалізації особистості, який характеризується розгорнутістю в часі. Тому про завершеність цього процесу можна говорити лише умовно.

Зважаючи на спосіб творення слова «формування», С. Омельчук робить висновок, що воно має значення процесності (nomina actionis), назва опредметненого процесу, формант -(а)нн- передає значення протяжної тривалої, розгорнутої в часі дії чи процесу.[208] Таке обґрунтування полегшує роботу з визначення суті базового поняття *формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови*. У цьому контексті формування ГК – це складний і тяглий процес, орієнтований на оволодіння особистісними якостями, набуття рис громадянина українського суспільства.

Важливими показниками ГК вважаємо сприйняття особою української мови як цінності і мовний патріотизм (тобто вияв любові до своєї Батьківщини, відданості своєму народу через досконале володіння рідною мовою), що, власне, є проявом мовної свідомості. Поділяємо думку П. Селігея, що мовна свідомість – форма свідомості, яка обіймає чотири блоки елементів: знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності; якщо коротко – це небайдуже ставлення до мови[209].

Міцна мовна свідомість – важливий стратегічний чинник мовної стійкості та мовного порядку в державі. З огляду на це П. Селігей слушно зазначає, що у структурі мовної освіти варто розрізняти 2 складники: «мовне навчання (опанування мовних знань, розвиток грамотного мовлення, високої

---

[208] Омельчук, С., 2019. *Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців*. Київ: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 356 с., с.101.

[209] Селігей, П., 2012. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 118 с., с.13-20.

мовної культури) й мовне виховання, мета якого формувати правильне ставлення до мови»[210].

Отже, ***формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови*** – це інтегрований, комплексний і тривалий навчально-виховний процес, що передбачає створення належних умов (мотивування, практичної реалізації) для становлення цінностей, знань, навичок, умінь, досвіду, ставлень, яких набуває кожен учень як суб'єкт мовної освіти для самовизначення в соціумі й відповідальної самореалізації, реалізації своїх прав і обов'язків з метою розвитку демократичного суспільства та держави; становлення учня як свідомого носія української мови, українського патріота, відповідального громадянина, який відчуває свою належність до відповідного лінгвосоціуму.

Суміжним із ГК є поняття *«громадянин»*. З'ясуємо його значення, оскільки на уроках української мови формуємо мовну особистість як відповідального громадянина.

За лексикографічним джерелом, «громадянин – особа, що належить до постійного населення якої-небудь держави, користується її правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави»[211]. «Громадянин України – особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України»[212]. Усі права, свободи та обов'язки особи-громадянина визначаються Конституцією України, ЗУ «Про громадянство України» та іншими дотичними законодавчими актами. Як слушно зазначає В. Кремень, «бути громадянином означає відчувати свою належність до певної суспільно-політичної спільноти, приймати пов'язані з цим статусом права та обов'язки стосовно інших членів спільноти та

---

[210] Там само, с.55-66.

[211] *Словник української мови в 11 томах* [online]. Режим доступу: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D0%BD.

[212] *Закон України «Про громадянство України»* [online]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text .

державних інституцій. Емоційно-ціннісний сенс цього поняття виявляється у почуттях любові, відданості, гордості, поваги, громадянського обов'язку»[213].

Якості та здатності, якими має володіти учень як українська мовна особистість і громадянин, розглядаємо в наступних розділах дослідження.

Поняття, яке суб'єктивізує характер процесу формування громадянської компетентності, – ***«учні ліцею».***

У ЗУ «Про освіту» унормовано поняття *здобувачі освіти* – «особи, які здобувають освіту за будь-яким видом та формою здобуття освіти»[214], тобто до цієї категорії належать і учні як суб'єкти освітнього процесу. Точніше зрозуміти поняття *учні* дає змогу уявлення про освітнє середовище, про приналежність до конкретного закладу освіти – ліцею. Поняття *учні ліцею* розуміємо як учні 10-11-х класів відповідно до освітньої реформи та освітньої законодавчої бази. Згідно з освітньою реформою ліцей – заклад профільної середньої освіти (10-11(12)) класи, освітній процес у якому здійснюється на основі базової середньої освіти (після 9 класу).

Ще одне поняття, що визначає контекст нашого дослідження, – ***процес навчання української мови***. *Процес навчання* – це «цілеспрямована, послідовно організована взаємодія вчителя та учнів, опосередкована змістом діяльності, у ході якої розв'язуються завдання освіти, виховання і загального розвитку дітей; доцільно організований, планомірно здійснюваний процес оволодіння знаннями, уміннями і навичками під керівництвом спеціально підготовлених фахівців»[215].

Процес навчання української мови – цілеспрямована взаємодія вчителя й учнів, у ході чого здійснюється опанування української мови як засобу спілкування та становлення мовної особистості, яка володіє системою предметних знань, навичок, умінь, ставлень, здатностей, що забезпечить їй

---

[213] Кремень, В. Г., ред., 2016. *Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні, Нац. акад. пед. наук України,* Київ: Педагогічна думка, 448 с., с.80.

[214] *Закон України «Про освіту»* від 05.09.2017 р., 2017. Відомості Верховної Ради (ВВР). [online] Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19.

[215] Кремень, В., ред., 2008. *Енциклопедія освіти*. Київ: В-во «Юрінком Інтер», 1040с., с.745

належний рівень спілкування в різних життєвих ситуаціях. На уроках української мови, як і в освітньому процесі загалом, учителі мають готувати учня до життя в сім'ї, громаді, країні, до діяльності та творчості, до реалізації себе як особистості-громадянина у відповідному лінгвосоціумі.

Аналіз базових та суміжних понять, контент-аналіз основного поняття дисертації *«громадянська компетентність»* уможливили формулювання відповідних визначень, що становлять понятєво-термінну систему змісту дослідження, а також зумовлюють подальшу теоретико-практичну роботу в межах експерименту.

Висновки до першого розділу

На основі аналізу теоретичних засад дослідження визначено методологічне підґрунтя дослідження, що має ієрархічну будову (філософський рівень, загальнонауковий, конкретнонауковий, технологічний), зумовлену поєднанням у дослідженні соціального і гуманітарного знання з проєкцією на розроблення експериментальної методики формування громадянської компетентності учнів ліцею (старших класів) у процесі навчання української мови. Окреслені методологічні засади дослідження проблеми формування громадянської компетентності в процесі навчання української мови учнівської молоді потребують комплексної реалізації відповідних методологічних підходів, принципів, методів наукової роботи. Обґрунтовано методологічні підходи, пов'язані з істотними питаннями дослідження проблеми формування громадянської компетентності в лінгводидактичному аспекті, такі як: системний, синергетичний, діяльнісний, особистісно орієнтований, текстоцентричний, ситуаційний тощо. На основі цих підходів визначено основні методи дослідження: теоретичні й емпіричні.

У результаті опрацьованих наукових праць з філософії освіти, мовознавства, педагогіки, психології визначено філософське, лінгвістичне та психолого-педагогічне підґрунтя формування громадянської компетентності учнівської молоді в процесі навчання української мови. Акцентовано на тому, що одним із вагомих чинників демократії і громадянського суспільства є мова і мовлення. Основу сучасної освіти становить філософія синергетики. Вивчення філософських аспектів уможливило зробити узагальнення, що в сучасному освітньому просторі актуальними є освітні тенденції, які передбачають становлення компетентної української мовної особистості учня як громадянина: гуманізація та демократизація; стандартизація української мовної освіти; компетентнісна парадигма мовної освіти; технологізація й

інформатизація процесу навчання предмета; комунікативно-діяльнісне спрямування процесу формування компетентної мовної особистості учня на засадах філософії діалогу тощо. На основі сучасних праць вітчизняних та зарубіжних науковців визначено пріоритетну роль мови в становленні майбутнього гідного громадянина України. Установлено такі показники розвитку мовної особистості учня як громадянина: *мовна свідомість, мовна стійкість, мовний патріотизм*. У межах дослідження акцентовано на мові як суспільно значущому та державотворчому чиннику.

Досліджено психолого-педагогічні передумови формування громадянської компетентності: урахування вікових та індивідуально-психологічних особливостей учнівської молоді, що сприятиме гармонійному розвиткові здібностей, мовно-мовленнєвих і комунікативних умінь учнів; увага до істотних характеристик мислення сучасного покоління Z, розвиток критичного та креативного мислення в процесі навчання української мови як необхідних навичок XXI століття для успішної реалізації особистості в суспільстві; формування й підтримання мотивації та розвиток емоційного інтелекту старшокласників у просторі мовної освіти, що уможливить процес мотивованого культивування мовної стійкості і громадянської свідомості учнів як носіїв української мови.

Уточнено дефініції базових понять дослідження. Зокрема, з'ясовано сутнісні характеристики таких змістоутворювальних понять дослідження: *компетентнісний підхід до освіти, компетентність, ключова компетентність, громадянська компетентність, процес навчання української мови, учні ліцею, формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови, національномовна особистість, мовна стійкість, мовна свідомість, мовний патріотизм, рідномовний обов'язок* тощо. Методом контент-аналізу конкретизовано поняття «*громадянська компетентність»* як інтегрована здатність особи відповідально реалізовувати громадянські права і обов'язки з метою розвитку

демократичного суспільства та держави в ім’я свободи і справедливості, що формується на основі загальноприйнятих у суспільстві цінностей, гідного ставлення до державних символів, збагачення мовної свідомості, сукупності громадянських знань і вмінь, досвіду виконання мовних обов’язків громадянина України, готовності активно й ефективно виявляти себе за допомогою засобів державної мови в різних соціальних ролях у відповідному лінгвосоціумі.

Основні результати 1 розділу відображено в наукових працях автора: [123; 125; 126; 128; 129; 132; 133; 137].

РОЗДІЛ 2
ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В АСПЕКТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЮ

2.1. Формування громадянської компетентності в учнівської молоді як лінгводидактична проблема

Окремі теоретичні аспекти формування ключових компетентностей учнів через призму мовної освіти викладено в лінгводидактичних дослідженнях Н. Бондаренко, Н. Голуб, О. Горошкіної, С. Карамана, О. Караман, К. Климової, Г. Корицької, О. Кучерук, Л. Мамчур, В. Новосьолової, С. Омельчука, М. Пентелюк, І. Хом'яка, Л. Шевцової та ін. Лінгводидактичними засадами методики формування громадянської компетентності учнів ліцею є положення, пов'язані насамперед із закономірностями, підходами, принципами, змістом, формами, методами, засобами мовної освіти.

Закономірності компетентнісно орієнтованої мовної освіти старшокласників окреслено в концепції навчання української мови учнів ліцею (автори Н. Голуб, О. Горошкіна), а саме: залежність вибору змісту, форм, методів, засобів навчання української мови від соціально-економічного розвитку людства, соціокультурних умов, у яких перебувають суб'єкти освітнього процесу, а також урахування їхніх типологічних особливостей та створення психологічно комфортної атмосфери на уроці; ефективність освітнього процесу залежить від навчально-методичної підготовки вчителя до професійної діяльності та від соціально-психологічних, матеріальних умов, у яких відбувається перебіг освітнього процесу; освітні результати залежать від особливостей взаємодії учня з іншими суб'єктами освітнього процесу та довкіллям[216].

---

[216] Голуб, Н. Б., Горошкіна, О. М., 2019. *Концепція навчання української мови учнів старшої школи*. В: Н. Б. Голуб, ред., Київ: Педагогічна думка, 56 с, с. 26.

Істотними умовами формування мовної особистості як громадянина в процесі навчання української мови є дотримання загальнодидактичних, лінгводидактичних і специфічних принципів навчання предмета. Окрему увагу варто приділити принципам, що відображають специфіку формування ГК учнів у процесі мовної освіти. Визначимо відповідні принципи, у яких ураховано загальнодидактичні та специфічні аспекти:

1. *Принцип опори на вчення про мовну особистість* – передбачає розвиток асоціативно-вербальної сітки, когнітивної картини світу, мовної свідомості, розширює особистісний тезаурус, формує прагматикон носія української мови.

2. *Принцип формування ГК в просторі мовної освіти* – орієнтує на різнобічний особистісний розвиток учнів як юних громадян та системне формування (з уроку в урок) цінностей, ставлень, знань, навичок, умінь, що є структурними елементами громадянської компетентності, розвиток когнітивної, емоційно-вольової, духовно-етичної, ціннісно-мотиваційної сфер. У шкільному курсі української мови «важливо залучити всі сфери особистості, забезпечити комплексний розвиток старшокласників, зокрема сформувати позитивне, шанобливе ставлення до української мови як основу розвиненої національно-мовної свідомості, вміння керувати власними емоціями в процесі спілкування»[217].

3. *Принцип соціальної доцільності* – потребує такої організації освітнього процесу, щоб засвоєний навчальний матеріал і сформовані на його основі вміння та навички були зумовлені системою соціальних цінностей, соціальних ролей і очікувань[218].

---

[217] Магдич, Т., 2020. Формування мовної особистості учнів ліцею як громадян з розвиненою національномовною свідомістю як лінгводидактична проблема. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*, вип. 1, с.164-175, с.163.

[218] *Навчальна програма з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання, 10-11 класи (рівень стандарту),* Голуб Н. Б., Котусенко О. Ю., Горошкіна О. М. та ін., 2017, [online]. Режим доступу: *https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi-pidruchniki-ta-navchalno-metodichni-posibniki-rekomendovani-mon* .

4. *Принцип мовного виховання* – передбачає духовно-моральне виховання, формування відповідального та ціннісного ставлення до української мови як державної. Пріоритетним напрямом виховання на мовній основі в процесі формування громадянської компетентності учнів має бути ціннісне ставлення до себе, до сім'ї, до родини, до кожної людини, до суспільства й держави, до мови свого народу.

5. *Принцип лінгвопатріотизму* – орієнтує на формування в учнів ліцею мовної стійкості, небайдужості до питань мови, виховання патріотизму через досконале володіння українською мовою, поваги до загальнолюдських, національних та європейських цінностей, формування поваги до прав і свобод людини, культивування громадянської культури та культури демократії.

6. *Принцип демократизації й гуманізації* – забезпечення суб'єкт-суб'єктних стосунків між учителем і учнями[219]. Важливість цього принципу зумовлена переосмисленням змісту української мовної освіти. Учень як юний громадянин має вміти реалізувати своє право вибору та усвідомити, що таке право є в кожного.

7. *Єдності теорії й практики* – засвоєння навчального матеріалу, формування вмінь і навичок має відбуватися на основі життєвої та навчальної практики[220].

8. *Принцип проблемно-ситуаційної організації навчання* – навчання варто будувати з використанням проблемних ситуацій, моделюючи ситуації,

---

[219] *Навчальна програма з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання, 10-11 класи* (*рівень стандарту*), Голуб Н. Б.,, Котусенко О.Ю., Горошкіна О.М. та ін., 2017. [online]. Режим доступу: *https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi-pidruchniki-ta-navchalno-metodichni-posibniki-rekomendovani-mon* .

[220] *Навчальна програма з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання, 10-11 класи* (*рівень стандарту),* Голуб Н. Б.,, Котусенко О.Ю., Горошкіна О.М. та ін., 2017, [online]. Режим доступу: *https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi-pidruchniki-ta-navchalno-metodichni-posibniki-rekomendovani-mon* .

пов’язані з майбутньою професійною діяльністю та з розв’язанням різних життєвих ситуацій[221].

9. *Принцип комунікативності* – передбачає навчання через спілкування. Принцип базується на комунікативній взаємодії суб’єктів навчання, що забезпечує вільне володіння українською мовою в різних соціальних сферах.

10. *Принцип поетапної роботи з дидактичним текстом* – передбачає реалізацію дотекстового, текстового і післятекстового етапів. Відповідно текст – основний засіб навчання, впливу на свідомість учня. Текст громадянського спрямування уможливлює розвивати всі види мовленнєвої діяльності, реалізувати емоційно-ціннісний, знаннєвий, діяльнісно-поведінковий складники ГК.

11. *Принцип урахування життєвої перспективи* – суть його полягає в представленні інформації, що дає змогу вирішувати життєві завдання, – зокрема соціокультурних повідомлень, відомостей із риторики, стилістики, культури мовлення.

12. *Принцип інтегрованого навчання* передбачає охоплення різних галузей знань на основі тексту та різних видів діяльності на уроці. Формуючи національномовну особистість, варто використовувати відомості з історії України, історії української мови, законодавчої бази щодо мовної політики та ін. Оскільки проблема формування громадянської компетентності є питанням міждисциплінарним, таким, що стосується різних галузей знань, то вона має розглядатися різнобічно і комплексно одночасно. У компетентнісно орієнтованому навчанні української мови доцільно інтегративно підходити до формування змісту, форм, методів, засобів, завдань, навчально-виховних технологій.

---

[221] Магдич, Т., 2020. Формування мовної особистості учнів ліцею як громадян з розвиненою національномовною свідомістю як лінгводидактична проблема. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*, вип. 1, с. 164-175.

13. *Принцип рефлексійності* – передбачає можливість самооцінювання та самоаналіз досягнень учнів, формування навичок взаємооцінювання.

14. *Принцип позитивної мотивації* – забезпечення активізації навчальної діяльності учнів ліцею в шкільному курсі української мови, розвиток стійких інтересів до безперервного навчання предмета, самоорганізації навчання, вдосконалення культури мовлення.

15. *Лінгвокультурологічний принцип* – передбачає вивчення й аналіз культурно значущих концептів у єдності їх мовного і культурного змісту, розгляд мови як культурного коду нації.

16. *Принцип поєднання критичного мислення, медіаграмотності й медіатворчості* – орієнтує на імплементацію інфомедійної грамотності в шкільний курс української мови, свідоме споживання учнями інформації на основі її оцінювання, орієнтування у світі медіа, створення власних медіапродуктів. Відповідно до концепції впровадження медіаосвіти «розвинена медіаінформаційна грамотність стає невід'ємною складовою конструктивного патріотичного світогляду особистості в умовах інформаційної доби»[222].

Принципи реалізуються, зокрема, у методах навчання. Питанню методів компетентнісно орієнтованого навчання української мови (у зв'язку з формами, засобами) присвячено низку праць науковців (О. Горошкіна, С. Караман, О. Караман, К. Климова, Г. Корицька, О. Кучерук, Л. Мелешко, С. Омельчук, М. Пентилюк, О. Семеног та ін.).

Погоджуємося із думкою Н. Голуб про те, що «компетентнісно орієнтована методика зосереджує зусилля на способах мислення (креативність, критичне мислення, уміння розв'язувати проблеми й формулювати власні судження), способах роботи (спілкування і співпраця), інструментах для роботи (потенціал новітніх технологій), здатності жити в багатогранному світі й виконувати роль активних і відповідальних

[222] Найдьонова, Л. А., Слюсаревський, М. М., ред., 2016. *Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція)*. Київ, 16 с.

громадян»[223]. Важливим аспектом формування громадянської компетентності вважаємо роботу з розвитку критичного мислення за допомогою ситуаційного методу. Критичне мислення становить основу й інфомедійної грамотності учнівської молоді, адже відповідальний громадянин має вміти сформулювати власну думку, висловити власну позицію щодо тієї чи тієї суспільно-політичної проблеми, відрізнити достовірну інформацію від маніпуляцій тощо.

За О. Шуневич, результатом формування громадянської компетентності є громадянська відповідальність як інтегрована якість особистості, яка виявляється в обізнаності людини з принципами демократичного суспільства, здатності до громадянської активності, почутті власної належності до спільноти, держави й готовності відстоювати державницьку позицію та діяти згідно з демократичними цінностями. У роботі з формування громадянської відповідальності вдалими можуть бути ситуаційні завдання, аналіз кейсів, ділові ігри, нетривалі тренінгові техніки, спрямовані на вироблення командної взаємодії, навичок комунікації, ситуаційного лідерства. Такі методи сприятимуть усвідомленню учнями спілкування як цінності, що є важливим для відповідального громадянина[224].

Науковим внеском у розв'язання проблеми формування громадянської компетентності є напрацювання Н. Бондаренко, яка виокремлює громадянські якості як показник сформованості громадянськості. Це такі якості, як «толерантність, плюралізм, цивілізованість, справедливість, дотримання рівних прав і можливостей»[225]. У цьому контексті важливого

---

[223] Голуб, Н., 2019. До проблеми формування громадянської компетентності в учнів ліцею на уроках української мови. *Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з онлайн трансляцією «Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики»,* Суми, 6-7 червня, 2019, Суми: б.в.

[224] Шуневич, О. М, 2019. Особливості розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках української мови. *Інноваційна педагогіка,* [online], Випуск 11. Т. 3. Режим доступу: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/11/part_3/14.pdf, с. 56-61, с. 57, с.60.

[225] Бондаренко, Н. В., 2019. Формування громадянської культури старшокласників засобами української мови. *ІІ Всеукраїнська наук.-практ. конф. з он-лайн трансляцією «Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики»: статті*, Суми, 6-7 черв. 2019, Суми: б.в., с. 14–21, с.16.

значення набуває не тільки пізнавальна діяльність на уроці й поза ним, а й виховання, формування мовної особистості. Досліджуючи проблему виховання громадянськості старшокласників на уроках української мови, Н. Бондаренко зазначає: «ефективними з погляду лінгводидактики є такі методи: бесіди, диспути, лекції, семінари, круглі столи, робота з підручником, з інтернетом та іншими джерелами, ситуаційні, дослідницькі, пошукові, творчі, проєктивні та ігрові»[226].

Аналіз наукових праць із зазначеної проблеми свідчить про актуальність практичних методів, а саме: ситуаційний, метод проєктів, вправи, діалогічної взаємодії, метод гри та ін. Учні мають засвоювати мовний матеріал через призму його практичності, «як інструмент думки, адже комунікативний зміст формується у процесі мовленнєво-мисленнєвої діяльності»[227]. На уроках української мови, як стверджують лінгводидакти, «має переважати активна пізнавальна, інтелектуальна, мовленнєва й комунікативна діяльність учнів»[228].

Ми погоджуємося з думкою науковців (О. Горошкіна, В. Заєць, С. Караман, О. Караман та ін.), що найефективнішим засобом комплексного формування як ключових, так і предметної компетентності з української мови є текст. За О. Кучерук, на основі роботи з текстом вибудовуються різні методи навчання в аспекті мовленнєвого розвитку. Зокрема, 1) методи вироблення в учнів умінь читання та аудіювання: спрямоване читання, спрямоване читання й обмірковування, інтерпретаційні методи (метод смислового бачення тексту, метод символічного бачення тексту, мовностильовий аналіз тексту, концептуальний аналіз тексту та інші; 2) методи формування й розвитку в учнів умінь говоріння, письма: метод

---

[226] Бондаренко, Н. В., 2019. Виховання громадянськості старшокласників на уроках української мови. *Дивослово,* № 3, с.2-6, с. 3.

[227] Голуб, Н. Б., Горошкіна, О. М., 2019. *Концепція навчання української мови учнів старшої школи*. В: Н. Б. Голуб, ред. Київ: Педагогічна думка, 56 с., с. 29.

[228] Бондаренко, Н. В., Косянчук, С. В., 2017. Didactic and methodical basis of modern lesson of the Ukrainian language in high school. *Гуманітарний вісник Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка*, вип. 1, с. 80-89, с. 83.

«гронування», метод «сенкан», метод продукування творів, метод підготовки доповідей, метод проєктів тощо [229].

Системна робота з текстом може не тільки розвинути мовленнєві навички та вміння, а й сформувати систему цінностей, мотивувати, розвивати емоційно-вольову сферу особистості. Привернути увагу старшокласників до важливих суспільних проблем, виробити в них активну громадянську позицію дають змогу види роботи з текстом на відповідну соціокультурну тематику.

Погоджуємося з думкою С. Карамана, що «важливим сегментом роботи вчителя української словесності зі старшокласниками є розширення дидактико-виховного діапазону текстів різних стилів на уроках української мови, що уможливлює організацію продуктивної навчальної діяльності учнів над мовною теорією, спонукає їх до самопізнання, самооцінки, самовиховання»[230].

У контексті сказаного варто акцентувати на тому, що текстоцентричний підхід до навчання мови, задекларований у пояснювальній записці до чинної програми з української мови, передбачає добір і системну роботу на кожному уроці з текстами різних типів, стилів і жанрів мовлення. Автори програми розглядають текст як універсальний засіб, що може бути застосований на різних уроках, сприяти реалізації методів навчання, усіх поставлених цілей на уроці[231].

На думку О. Кучерук, саме «текстоцентричний підхід до навчання української мови має потужний інтегрувальний потенціал, що впорядковується на інтегруванні мовних знаків і смислів, закладених у

---

[229] Кучерук, О. А., 2011. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 420 с., с.193, с.198.

[230] Караман, С. О. Караман, О. В. Горохова, Т. О., 2014. Інформаційний ресурс тексту як засіб формування толерантної особистості старшокласника профільної школи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*, вип. 5, с. 279-288, с. 280.

[231] *Навчальна програма з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання, 10-11 класи (рівень стандарту),* Голуб Н. Б.,, Котусенко О.Ю., Горошкіна О.М. та ін., 2017, [online]. Режим доступу: *https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi-pidruchniki-ta-navchalno-metodichni-posibniki-rekomendovani-mon* , с. 5-6.

тексті, взаємопов'язано реалізує освітні цілі (навчальні, розвивальні, виховні), у сукупності формує ключові й предметну компетентності»[232]. Текстоцентричний підхід на уроках мови передбачає комплексне застосування видів роботи із текстом, зокрема на суспільно-громадянську тематику, що можуть бути спрямовані на пізнавальну, дослідницьку, асоціативну, креативну та комунікативну діяльність учнів ліцею. Цінність такого підходу визначатиметься рівнем сформованості української мовної особистості, яка володіє кількома компетентностями.

Відповідно до рекомендацій авторів чинної програми з української мови текст на уроці потрібно використовувати з різною метою: 1) читання, створення його інтонаційної карти, переказування, проведення словникової роботи; 2) визначення й осмислення теми, головної думки; 3) з'ясування ознак і композиційних елементів тексту; 4) визначення стильових рис, мети висловлення; 4) співвіднесення мовних засобів із задумом, типом, жанром і стилем мовлення; тощо[233]. Варто наголосити, що наведені види роботи є корисними для формування як предметної, так і ключових компетентностей.

Важливого дидактичного значення в сучасній українськомовній освіті набули медіатексти. Як зазначає Н. Скиба, медіатекст – це повідомлення, передане у відповідному вигляді, жанрі медіа, зокрема газетна стаття, телепередача, відеокліп, фільм тощо. Медіатекст – автентичне джерело актуальної інформації лінгвістичного, соціокультурного, лінгвокраєзнавчого характеру[234]. Зважаючи на інформатизацію суспільства та актуальність інфомедійної грамотності сучасної учнівської молоді, у контексті

---

[232] Кучерук, О. А., 2017. Текстоцентричний підхід як лінгводидактична проблема. *Актуальні проблеми текстотворення у лінгводидактичній та мистецтвознавчій площинах: збірник наук. праць (за мат-лами міжрегіонального науково-методичного семінару*). В: Климова К. Я., ред. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, с. 7–12, с.11.

[233] *Навчальна програма з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання, 10-11 класи* **(***рівень стандарту),* Голуб Н. Б.,, Котусенко О. Ю., Горошкіна О. М. та ін., 2017, [online]. Режим доступу: *https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi-pidruchniki-ta-navchalno-metodichni-posibniki-rekomendovani-mon* .

[234] Скиба Н., 2015. Медіатекст як інструмент у навчанні української мови як іноземної. *STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA*, vol. III: с. 289-293, с.290.

формування громадянської компетентності учнів як мовних особистостей вважаємо медіатексти ефективним засобом навчання української мови, а також для формування навичок критичного мислення, мовної стійкості учнів як свідомих українських громадян, патріотів. Використання медіатекстів та різних видів роботи з ними уможливлює розширення методів, форм та засобів формування громадянської компетентності учнів ліцею в просторі мовної освіти. Питанню медіатекстів і роботи з ними в процесі навчання української мови значну увагу приділяють науковці О. Семеног і М. Ячменик[235], О. Кучерук[236], О. Шуневич[237] та інші. Слушною є думка О. Кучерук, що в умовах інформаційної доби основний смисл навчання української мови на засадах медіаосвіти полягає у формуванні засобами предмета ефективного мовця, який володіє інфомедійною грамотністю[238]. Аналіз доцільно дібраних медіатекстів суспільно-політичного спрямування на предмет розпізнавання фейків, пропаганди, розмежування фактів від суб'єктивних думок може сприяти формуванню навичок інфомедійної грамотності, а також мовної стійкості учнів як носіїв української мови.

Актуальності в українськомовній практиці набули креолізовані тексти як засоби, які полегшують процес засвоєння інформації шляхом її візуалізації. Особливостями креолізованих текстів як дидактичного засобу є: яскравість, лаконічність, чітка спрямованість на адресата й різноманітність форм. У аспекті формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови вважаємо за доцільне використання креолізованих текстів, зокрема з візуалізацією державних символів, кольорів,

---

[235] Семеног, О. М., Ячменик М. М., 2019. *Мовно-методична підготовка майбутнього вчителя-словесника до використання засобів медіаосвіти: теорія і практика*: монографія. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка, 211с.

[236] Кучерук, О. А., 2020. Інтегрування інфомедійної грамотності в простір мовної освіти. *Українська мова і література в школі,* №3, с.9-12.

[237] Шуневич, О. М, 2019. Особливості розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках української мови. *Інноваційна педагогіка.. [online]*, Випуск 11. Т. 3. Режим доступу: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/11/part_3/14.pdf, с. 56-61, с. 58

[238] Кучерук, О. А., 2020. Інтегрування інфомедійної грамотності в простір мовної освіти. *Українська мова і література в школі,* №3, с.9-12, с.10.

що мають вплив на емоційно-вольову сферу учнів як мовних особистостей і водночас сприяють формуванню патріотичних почуттів.

Щоб сформувати систему цінностей української мовної особистості учнів ліцею, учитель має сформувати відповідну індивідуальну мовну і когнітивну картину світу. «Мовна картина світу – основа національно зумовленої інтерпретації світу, що впливає на мислення, свідомість і світосприймання мовців певної національної спільноти» [239].

На основі розроблених А. Ярмолюк[240] критеріїв добору текстів соціокультурної тематики, розглянемо критерії відбору дидактичних текстів, які можуть бути використані для формування громадянської компетентності: 1) тематично-змістовий – тема та змістове наповнення тексту має відображати громадянські знання, актуальну проблематику, наприклад, суспільно-політичну, що сприятиме формуванню української мовної особистості; 2) структурно-композиційний – чітка будова тексту, класичний поділ тексту на вступ, основну частину і висновок; 3) інформативний – наявність актуальної навчально-пізнавальної інформації, відомості про права і свободи людини, про емпатію, толерантність, патріотизм, громадянську відповідальність, про демократичні шляхи вирішення конфліктних, проблемних питань; 4) природовідповідності – відповідність дидактичного тексту громадянського змісту віковій категорії учнів, їхнім інтересам; 5) адаптивності – відбір текстів з урахуванням комплексності мовної та громадянознавчої теми, відповідного обсягу текстів і пристосування їх до освітніх цілей[241].

---

[239] Іваненко, Н. В., 2009. Національна мовна картина світу засобами вираження моральних цінностей (на матеріалі англійської та української мов). *Мовні і концептуальні картини світу Збірник наукових праць*, вип. 26, ч.1., с.132-135, с.134.

[240] Ярмолюк, А. В., 2012. Роль навчального тексту у формуванні ціннісно-смислових орієнтацій учнів 5-х класів. *Українська мова і література в школі: науково-методичний журнал,* № 8. с. 11–16., с. 10.

[241] Магдич, Т., 2020. Текст як ефективний засіб формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*, № 2(54), с.33-38, с. 35.

Проблемним питанням у сучасній лінгводидактиці є формування предметної й ключових компетентностей учнів у межах однієї теми, одного уроку чи завдання. Ефективним способом розв'язання зазначеного проблемного питання науковці вважають створення комплексних і компетентнісно орієнтованих завдань[242, 243, 244]. Ураховуючи важливість формування критичного мислення, креативності, навичок емоційної регуляції та розвиток мотивації юних мовних особистостей, вважаємо за необхідне розробити комплексні завдання, що сприятимуть формуванню навичок XXI століття. Комплексні компетентнісно орієнтовані завдання, на думку А. Фасолі, є інструментом компетентнісного навчання, побудованому на особистісно орієнтованому, компетентнісному та діяльнісному підходах. Компетенісно орієнтовані завдання – це спеціально створена дидактична конструкція, що використовується з метою формування і перевірки рівня предметних, міжпредметних і ключових компетентностей[245]. Комплексні компетентнісно орієнтовані завдання у своїй структурі повинні містити опис життєвої ситуації, що мотивує учня на виконання; завдання у формі задачного формулювання (вказується форма представлення текст, таблиця, схема тощо); активізація пізнавальної діяльності (розвиток аналітичного, критичного, чи креативного мислення), організаційний та формувальний складники (формування загальнопредметних та оргдіяльнісних умінь, і що важливо, вміння самостійно планувати свої дії), світоглядний та особистісний розвиток[246]».

---

[242] Романенко, Ю., *Українська мова. Комплексні завдання* [online]. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=gATKpHV2OcA.

[243] Пономарьова, К. *Компетентнісно орієнтовані завдання з української мови: особливості конструювання та застосування,* [online]. Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/714221/1/Пономарьова%20К.%20І.%20Компетентнісно%20ор.pdf , с. 2.

[244] Попова, Л., 2020. Компетентнісно орієнтовані завдання як засіб формування компетентного мовця на уроках української мови в ліцеї. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том VIII: діалог у розвитку науки та освіти* В: Я. Ґжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький, ред., Конін. Ужгород – Київ – Херсон: Посвіт, с. 179-181, с. 180.

[245] Фасоля, А., 2015, Компетентнісно зорієнтовані завдання: новація? Імітація?. *Українська література в загальноосвітній школі*, №5, с. 14-21, с. 17.

[246] Там само, с.16.

Поділяємо думку науковців, що індикатором сформованості громадянської компетентності здобувачів освіти є здатність написати есе відповідної тематики[247]. Підвищений інтерес до есе в лінгводидактиці (О. Глазова, Н. Голуб, В. Новосьолова, К. Климова та ін.) пояснюємо не лише євроінтеграцією сучасної освіти, а також і тим, що написання есе дає змогу реалізувати: 1) особистісно орієнтований підхід до освіти – завдяки жанровій особливості («вільній природі» тексту есе); 2) компетентнісний підхід – завдяки своїй проблемно-тематичній розмаїтості; 3) діяльнісний підхід – шляхом мовно-мовленнєвої діяльності з теми уроку, зокрема соціокультурної теми громадянського спрямування. Корисною вважаємо роботу з написання учнями есе також і для формування навичок академічної доброчесності, яку розглядаємо як один із аспектів громадянської компетентності, а отже, і громадянської відповідальності.

За методичними рекомендаціями щодо викладання української мови у 2020/2021 навчальному році, есе – це самостійна творча робота, особливістю якої є індивідуальний характер бачення проблеми та її осмислення, невеликий обсяг, вільна композиція, невимушеність та емоційність викладу. При цьому есе також визначено і як вид фронтального та індивідуального контролю в старших класах[248].

У вітчизняній освіті практикується аргументативне есе, або власне висловлювання, зокрема під час проходження учнями-випускниками державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання. Це один із варіантів формального есе, що має певну структуру та вимоги до оформлення і підпорядкований меті перевірити й оцінити сформовані мовні, мовленнєві та комунікативні навички, уміння учнів, їхні ціннісні орієнтири, громадянську позицію тощо.

---

[247] Бондаренко, Н. В., 2019. Формування громадянської культури старшокласників засобами української мови. *ІІ Всеукраїнська наук.-практ. конф. з он-лайн трансляцією «Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики»: статті,* Суми, 6-7 черв. 2019 р., с. 14–21, с. 15.

[248] *Методичні рекомендації щодо викладання української мови у 2020/2021 навчальному році,* 2020, [online]. Режим доступу: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/metodichni-rekomendaciyi .

В. Новосьолова, розглядаючи питання формування громадянської відповідальності на уроці української мови, пропонує такі методи та види завдань: вправи (методично доцільна система), які сприятимуть формуванню активного громадянина; ситуаційні завдання: занурення в уявне соціальне середовище, або моделювання власної ситуації, – учні матимуть змогу виявити громадянську компетентність у конкретній ситуації; аналітичні завдання; завдання на розвиток мотивації та рефлексії; завдання творчого характеру; складання й розігрування діалогів; пошук інформації із залученням різних джерел; завдання для організації дискусії; проєктна та дослідницька діяльність[249].

Беремо до уваги думку Л. Шевцової, що учні мають опановувати мовні одиниці у змістовому відображенні тексту з погляду мотивів та інтенцій автора. Їх потрібно навчити сприймати текстову інформацію та створювати власні висловлювання залежно від комунікативного завдання[250].

Старшокласники мають уміти застосувати свої знання в різних життєвих ситуаціях, адаптувати набуті навички і вміння до мовленнєвого й комунікативного контексту. Відповідно актуальності набувають різні мовленнєві жанри, оскільки вони полегшують процес соціалізації молодої людини.

У світлі сучасних тенденцій українськомовної освіти науковці (Г. Корицька[251], С. Омельчук[252], О. Семеног[253] та ін.) наголошують, що вчитель для формування й реалізації ключових компетентностей учнів має

---

[249] Новосьолова, В. І. 2018. Підручник української мови як засіб формування громадянської відповідальності здобувачів освіти. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць*. Київ: Педагогічна думка., вип. 21 (2), с. 313–322, с. 316.

[250] Шевцова, Л. С. 2013. *Когнітивний підхід до вивчення економічної лексики.* Методичний пошук. Викладацько-студентські наукові роботи з питань методики викладаннямови і літератури (11), с. 31-38, с.34

[251] Корицька, Г. Р., ред., 2017. Шкільна мовна освіта в умовах розвитку електронного навчального середовища, *E-learning у теорії та практиці навчання суспільно-гуманітарних дисциплін: колективна монографія.* Івано-Франківськ, Україна: Симфонія форте. с. 40-54.

[252] Омельчук, С., 2019. *Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців.* Київ: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 356 с.

[253] Семеног, О., 2019. *Українська мова. 10 клас. Змістова лінія «Громадянська відповідальність»: навчально-методичний посібник.* Суми:Вид-во СУмДПУ імені А. С. Макаренка, 340 с.

дбати про доцільне створення інтегрованого освітнього середовища з відповідними методами, засобами, технологіями, які є найбільш дієвими з погляду засад електронної лінгводидактики.

Аналіз досліджень дає підстави стверджувати, що на часі використання електронних освітніх ресурсів для формування предметної і ключових компетентностей української мовної особистості. Прикладом упровадження ідей електронної лінгводидактики в освітній процес є сайт «Навчаємо української: простір цифрових смаколиків»[254]. Зазначений електронний освітній ресурс містить інноваційні розробки, покликання на електронні мовно-освітні ресурси, вебквести, презентації, інтерактивні мовні ігри, які вчитель може використати в процесі навчання української мови, а також узагальнений досвід учасників регіонального проєкту «Хмаро орієнтоване середовище навчання української мови учнів» (керівник – Г. Корицька). Варто зазначити, що зміст цього сайту сприяє розвиткові критичного ставлення до проблем громадянського спрямування, формуванню почуття відповідальності в учнів за сказане слово, почуття гордості українців за свою націю та українську мову.

Ефективними та зручними для використання як учителями, так і учнями є додатки Google (Google Docs, Google-презентації, Google Classroom та інші). Матеріалами, розміщеними на Google, може скористатися будь-хто, якщо має відповідні покликання. Окрім того, функційна різноманітність додатків Google дає змогу реалізувати різні цілі уроку, зокрема інтегрувати формування громадянської компетентності учнів у процес навчання української мови, навіть у дистанційному чи змішаному форматі.

З позиції навчання української через призму громадянської компетентності корисним електронним ресурсом є Лінгвістичний портал Mova.info (http://www.mova.info/Page.aspx?l1=61). На порталі представлені

[254] Корицька Г. Р., 2017. *Навчаємо української: простір цифрових смаколиків*, [online]. Режим доступу: https://sites.google.com/view/proektukrzp/%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88%D0%BD%D1%8F-%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0.

різні лінгвістичні ігри, які вчитель-філолог може використати з навчальною, розвивальної та виховною метою. Також на цьому порталі є електронні словники (словник новітніх термінів, електронний словник мови Т. Шевченка, граматичний словник словозміни, проєкт словника суржику, семантичний словник та лінгвістична енциклопедія). Такий лінгвістичний портал може бути ефективним для розвитку критичного мислення, мотивації до пізнання та дослідницької діяльності старшокласників з метою розвитку тезаурусного підґрунтя для формування громадянської свідомості[255].

Важливими передумовами використання ЕОР або створення власного ресурсу з метою формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови є: 1) наявність якісного та швидкісного інтернету; 2) належна фахова підготовка вчителів української мови та відповідний рівень інформаційно-комунікаційної компетентності їх; 3) наявність виховного громадянсько спрямованого потенціалу в змістовому наповненні електронного ресурсу; 4) чіткий інструктаж щодо роботи з ЕОР для учнів.

Дієвими також є інші електронні засоби, технології, які сприяють інтерактивній взаємодії вчителя та учня як на уроці, так і в позаурочний час. У роботі вчителів-словесників набула популярності вебквест-технологія, в основі якої проблемно-пошукові та дослідницько-аналітичні дії. У лінгводидактичному контексті до теоретичного та практичного обґрунтування відповідних засобів і технологій зверталися Г. Корицька[256], О. Кучерук[257], Л. Мелешко[258] та інші дослідники, науковці.

---

[255] Кучерук, О., Магдич, Т., 2020. Використання електронних освітніх ресурсів для формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках української мови. *Інформаційні технології і засоби навчання*, [online], том 75, № 1. Режим доступу: https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/authorDashboard/submission/3515.

[256] Корицька, Г. Р., 2018. Використання веб-квест технології у навчанні учнів української мови на засадах діяльнісного підходу. *Інформаційні технології і засоби навчання*, Т. 65, № 3, с. 66-75.

[257] Кучерук, О. А., 2016. Інтеграція методів і засобів ІКТ у методику навчання української мови. *Інформаційні технології в освіті та науці, Мелітополь, Україна: видавництво МДПУ ім.Б.Хмельницького,* вип. 8, с.144-148.

[258] Мелешко, Л. В., 2017. Формування мовленнєвої компетентності учнів у процесі навчання української мови з використанням комп'ютерних ігор. *Інформаційні технології і засоби навчання*, Т. 60, вип. 4. с. 87-94.

Отже, аналіз наукової літератури дав змогу визначити специфічні принципи формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання української мови, з'ясувати провідні форми, методи, засоби, технології формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови. Зважаючи на актуальність компетентнісно орієнтованої методики навчання української мови, суспільні запити на інформатизацію освіти, акцентуємо увагу на таких основних засобах формування громадянської компетентності в процесі навчання української мови, як: текст, медіатекст, комунікативна ситуація, електронні освітні ресурси. Аби сформувати гідного громадянина, учитель-словесник має бути обізнаним не тільки в методиці навчання української мови, а й бути відкритим до сучасних суспільних запитів, уміти діяти в нестандартних ситуаціях (наприклад, в умовах пандемії).

Студіювання праць сучасних лінгводидактів дало підстави для узагальнення, що методика формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови має базуватися на методах роботи з текстом/медіатекстом, на проблемно-ситуаційних завданнях, текстотворчих та інтерактивних методах навчання, які за змістом сприяють формуванню громадянської компетентності учнів ліцею як носіїв української мови. Стрімкий розвиток ІКТ та пандемічні умови сьогодення, уведення дистанційного/змішаного навчання – усе це дає підстави вважати електронні освітні ресурси дієвими й перспективними засобами формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання української мови.

2.2. Аналіз навчальних програм з української мови, навчальної літератури та досвіду роботи вчителів через призму досліджуваної проблеми

Упровадження компетентнісного підходу в освітній процес вітчизняної школи зумовило зміни в українськомовній освіті. Концепція

«Нова українська школа» та нова редакція ЗУ «Про освіту» спричинили відповідне оновлення змісту навчальних програм і підручників.

Аналіз чинних програм, підручників та посібників з української мови для учнів 10-11-х класів через призму ідеї формування громадянської компетентності старшокласників свідчить про змістове вдосконалення та практичну адаптацію навчальної літератури до сучасних освітніх вимог. Автори програми з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання для 10-11 класів на рівні стандарту (Н.Голуб, О. Котусенко, О. Горошкіна, В. Новосьолова, Ю. Романенко, Т. Кондесюк, О. Король, О. Тарасенко, Н. Сергєєва, Г. Ткачова)[259] врахували засадничі ідеї Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 23. 11. 2011 р. № 1392)[260], а також Концепції «Нова українська школа»[261].

Як зазначено в пояснювальній записці навчальної програми, українська мова є засобом формування громадянина України й особистості учня. У програмі окреслена предметна мета – формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатої мовної особистості. У зазначених завданнях виокремлено: формування предметної і ключових компетентностей, формування ціннісного ставлення до української мови як державної, формування загальнолюдських, національних і особистісних ціннісних орієнтирів, мовної стійкості, розвиток критичного мислення та творчої уяви, раціональної мовленнєвої поведінки в різних життєвих

---

[259] *Навчальна програма з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання, 10-11 класи (рівень стандарту),* Голуб Н. Б., Котусенко О. Ю., Горошкіна О. М. та ін., 2017, [online]. Режим доступу: *https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi-pidruchniki-ta-navchalno-metodichni-posibniki-rekomendovani-mon.*

[260] *Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти,* [online]. Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/diyalnist/osvita/doshkilnatazagalnaserednya/zagalna-serednya-osvita/149-diyalnist/osvita/doshkilnatazagalnaserednya/zagalna-serednya-osvita/6091

[261] *Концепція «Нова українська школа»,* [online]. Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf.

ситуаціях тощо[262]. Саме ці завдання, на нашу думку, особливо корелюють з формуванням громадянської компетентності юної мовної особистості.

Авторський колектив структурує програму з урахуванням змістових ліній (мовленнєвої, мовної, соціокультурної, діяльнісної) та чотирьох наскрізних ліній («Екологічна безпека і сталий розвиток», «Громадянська відповідальність», «Здоров'я і безпека» «Підприємливість і фінансова грамотність»). Це дає змогу застосувати комплексний підхід до формування предметної і ключових компетентностей, досягти головної мети курсу української мови у 10-11-х класах.

Наскрізна лінія «Громадянська відповідальність» сприяє формуванню громадянської компетентності, бо визначає спеціальну тематику текстів, діалогів, дискусій і текстотворчої діяльності учнів, наприклад: *«Відповідальність за мовні вчинки», «Відповідальність за результати спільної роботи», «Мова – важливий чинник самовизначення нації, надійна основа розвитку країни», «Розуміння громадянського обов'язку, готовність у будь-який час стати на захист Вітчизни», «Колективна й особиста відповідальність», «Відповідальність за мовлене слово», «Відповідальність за прийняте рішення»* та інші.

Особливий потенціал для формування ГК старшокласників має вивчення основ риторики, бо риторика, за програмою, – «це насамперед учення про мовленнєве виховання особистості. Потреба вивчення основ риторики зумовлена її суспільними функціями: *виховання* ритора як гідного громадянина, компетентного у публічному мовленні; *визначення* норм і правил публічної аргументації, що забезпечують продуктивне обговорення важливих для суспільства проблем; *організація* базових мовленнєвих

[262] *Навчальна програма з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання, 10-11 класи (рівень стандарту),* Голуб Н. Б.,, Котусенко О.Ю., Горошкіна О.М. та ін., 2017, с. 5-7, [online]. Режим доступу*: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi-pidruchniki-ta-navchalno-metodichni-posibniki-rekomendovani-mon.*

суспільних відносин; визначення критеріїв оцінювання публічної діяльності, на основі яких добирають осіб, здатних обіймати відповідальні посади»[263].

Важливими та практично необхідними є пропоновані авторами програми рекомендовані види роботи та їх тематика (*складання діалогів із використанням іменників на позначення назв осіб за родом діяльності у формі чоловічого та жіночого роду; складання розповіді про подорож Україною або світом із зазначенням назв мешканців відвіданих місць, написання пропозиції однокласникові/однокласниці спільно спланувати дозвілля у вихідний день й згоди/відмови у відповідь*), що стали підґрунтям для створення авторської методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови. На нашу думку, до рекомендованих видів роботи варто додати такі: написати звернення до представника учнівського самоврядквання, до органу місцевого самоврядування, текст рекомендаційного характеру «Як дотримуватися рідномовних обов'язків» та інші види роботи громадянського змісту, що сприяли б підготовці випускників до життя в українському соціумі.

Очікуваний результат навчання української мови, за програмою, представлено п'ятьма структурними одиницями: ціннісний, емоційний, діяльнісний, знаннєвий та поведінковий компоненти ключових і предметної компетентностей, що співвідноситься з компетентнісним підходом до освіти.

Загалом зазначена вище програма відповідає запитам суспільства щодо формування компетентного мовця й громадянина-патріота, має практичну орієнтацію, реалізує державні стандарти україномовної політики. Однак для урізноманітнення роботи в просторі мовної освіти варто використовувати різні форми, методи, засоби навчання, вправи, завдання з урахуванням інтересів учнів, що більшою мірою сприяли б формуванню громадянської компетентності старшокласників.

---

[263] *Навчальна програма з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання, 10-11 класи* (*рівень стандарту),* Голуб Н. Б.,, Котусенко О.Ю., Горошкіна О.М. та ін., 2017, с.7, [online]. Режим доступу*: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi-pidruchniki-ta-navchalno-metodichni-posibniki-rekomendovani-mon*

У процесі дослідження аналіз підручників української мови для 10-11-х класів, рекомендованих МОН України, здійснено за такими критеріями:

1. Відповідність чинній програмі.
2. Наявність компетентнісно орієнтованих завдань.
3. Громадянське спрямування навчальних вправ і завдань.
4. Різновекторне спрямування текстів, сприятливих для формування громадянських цінностей та інших складників громадянської компетентності.

Підручник «Українська мова» для 10 класу (автори – Н.Голуб, В. Новосьолова)[264] достатньо реалізує вимоги програми й містить цікаві матеріали: теорію, рубрики «Екологія слова», «Цілевизначення», що є важливими оргдіяльнісними компонентами сучасного компетентнісно орієнтованого уроку. Відомості мовної змістової лінії подаються на текстовій основі, передбачено розв'язання навчальних проблем. Кожен параграф підручника гармонійно поєднує дві теми мовну й соціокультурну, через соціокультурні теми автори підручника реалізують наскрізні змістові лінії, передбачені програмою: «Екологічна безпека і сталий розвиток», «Громадянська відповідальність», «Здоров'я і безпека», «Підприємливість і фінансова грамотність». Зокрема це такі вправи й завдання: 65, 94, 95, 147,148, 152, 156, 169, 172,175,176, 197, 207, 277, 301, 316, 319, 369, 416 та ін.

Почуття мовного патріотизму та патріотизму загалом формують епіграфи, майстерно дібрані до кожного параграфа в підручнику.

Мовленнєва змістова лінія відповідно до програми реалізується в підручнику через види роботи, які дають змогу учням реалізувати здобуті знання на практиці й комплексно охоплюють формування всіх видів мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння і письма), наприклад: «Дайте відповіді на запитання», *«Прочитайте текст», «Прочитайте вислів», «Висловіть свої міркування…», «Напишіть есе на*

[264] Голуб, Н. Б., Новосьолова, В. І., 2018. *Українська мова (рівень стандарту) підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти.* Київ: Педагогічна думка, 200 с.

тему….» та ін. Розвиток умінь аудіювання відбувається шляхом виконання завдань на читання та усні висловлювання: одні читають/висловлюються, а інші слухають/аналізують.

Загалом підручник авторів Н. Голуб, В. Новосьолової є одним із ефективних засобів реалізації компетентнісного навчання української мови учнів ліцею, оскільки містить саме ті елементи, що корелюють зі структурними складниками компетентнісного навчання: 1) мотивація, що простежується у вправах № 40, 43, 47, 52, 69, 94, 102, 121, зокрема через мотивувальні запитання («У чому полягає важливість знань з лексикології для кожної людини?»), це стимулює внутрішні мотиви, через імітовані чи реальні життєві ситуації, що актуалізують власний досвід учнів; 2) наявність завдань на рефлексію в кожному параграфі підручника: вправи 21, 35, 48, 57,64, 75, 88, 99, 107, 112, 118, 132 та інші.

Компетентнісно орієнтованою вправою, що забезпечує формування як предметної, так і ключової громадянської компетентностей є вправа 94. Привертає увагу в ній спрямування на життєвий досвід:

1) мотивація і життєвий досвід: «Наскільки важливо дотримуватися порад, що дає автор?», «Чи знайома вам ситуація, коли «виявляється безліч речей, які відволікатимуть?»;

1) активізація пізнавальної діяльності, розвиток таких мовленнєвих видів діяльності як читання й говоріння («Прочитайте й перекажіть текст»), розвиток аналітичного мислення («На що спрямовані поради автора?»);

2) текст як джерело інформації, зокрема змістове наповнення тексту громадянського спрямування;

3) формування мовної (актуалізація знань про синоніми та правопис), мовленнєвої (читання, говоріння, письмо в дії), комунікативної компетентності (обговорення проблеми, порушеної в тексті);

4) рефлексія (на основі аналізу пропонованого тексту потрібно проаналізувати власний життєвий досвід з відповідного питання та повідомити про це);

5) після тексту є ключ-відповідь на предметне питання щодо синонімів.

Вправами окресленого типу вважаємо: 33, 41, 45, 70, 74, 82, 111, 117, 136 та інші.

Аналіз підручника на предмет наявності навчальних вправ і завдань громадянського спрямування дав змогу виявити окремі вправи, спрямовані на формування громадянських цінностей (національних і загальнолюдських), вправи, що сприяють формуванню громадянської відповідальності та активної громадянської позиції, розвитку національної свідомості, патріотизму, зокрема, й мовного патріотизму, вправи, що сприяють зорієнтованості в проблемах суспільно-політичного змісту. Зокрема, громадянське спрямування мають вправи: 81, 82, 83, 106, 111, 136 та інші. Тексти, що сприяють вихованню громадянської відповідальності, громадянської позиції: 9, 216, 405, 406, 416, 417 та інші; формуванню відповідальності за екосистему держави та планети загалом: 65, 152, 207 (II), 279, 684 та інші; вихованню національних цінностей, патріотизму: 28, 40, 43, 53, 61, 81, 169, 177, 207 (I) та інші; питання загальнолюдських цінностей представлено у вправах: 111, 136, 228, 323, 365.

Водночас у підручнику мала кількість комплексних компетентнісно орієнтованих завдань, що включали б мотивацію, життєвий досвід учнів, рефлексію, комплексне формування предметної та громадянської компетентностей учнів; бракує також, на нашу думку, текстів, пройнятих такими громадянськими цінностями, як толерантність, права і свободи людей, завдань на способи участі в житті суспільства, завдань на основі життєвих та мовленнєвих ситуацій чи моделювання їх на суспільно-політичну тему.

Загалом підручник відповідає вимогам компетентнісно орієнтованого навчання, містить вправи і завдання громадянського спрямування, реалізує принцип демократизму через можливість вибрати з-поміж запропонованих домашніх завдань те, що відповідає інтересам учня/учениці.

Підручник «Українська мова (рівень стандарту)» для 10 класу (автор О. Авраменко)[265] також реалізує вимоги чинної програми. Цікавими й розвивальними є рубрики: «Культура слова» та «Тлумачний словник». Доступно подано теоретичний матеріал у формі таблиць, що полегшує сприйняття та запам'ятовування відомостей, простежується міжпредметний зв'язок з українською літературою, оскільки значна кількість вправ і завдань побудовані на текстах із художніх творів українських письменників. Привертає увагу наскрізна мета підручника – виховання естетичних смаків старшокласників. Кожна вправа супроводжується ілюстрацією чи світлиною (вправи: 6, с. 21; 2, с.28; 4, с.29; 6, с.34; 6, с.37; 6, с.62 та інші). Цікавими для старшокласників вважаємо завдання з використанням матеріалів мережі інтернет, це сприяє формуванню інформаційно-комунікаційної компетентності, урізноманітнює й осучаснює роботу на уроці, попереджає втому (вправи: 7, с. 9; 3, с.32; 6, с 50; 6, с.62 та інші). Водночас у підручнику перевага надається знаннєвій парадигмі, і це не дає можливості достатньою мірою посприяти формуванню ключових компетентностей.

Щодо наявності компетентнісно орієнтованих завдань, то більшість пропонованих вправ не відповідає структурі комплексного компетентнісно орієнтованого завдання. Вправи та завдання, що розкривають важливість тієї чи тієї мовної одиниці через життєві ситуації, вважаємо мотиваційними. Це вправи: 4, с.11; 1, с.14; 1, с.18; 6, с.31; 1, с.55; 1, с.38 та інші.

Привертає увагу вправа 7 (с. 9), що відповідає структурі компетентнісно орієнтованого завдання, оскільки є текст як джерело інформації, ключ до виконаного завдання, приклад статті на сайті Вікіпедії,

[265] Авраменко, О. М., 2019. *Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти*. Київ: Грамота, 208 с.

завдання мотивує учнів до виконання, передбачає роботу з інтернет-джерелом, сприяє вихованню почуття патріотизму (потрібно створити статтю про рідне місто, ставок, вулицю тощо).

Автор підручника презентує вправи та завдання громадянського спрямування, що реалізується через виховання почуття мовного патріотизму: вправа 4 (с. 15): учням пропонується для прочитання стаття О. Пономаріва *«Про порушення мовних норм»*. Автор статті прикладами з різних життєвих ситуацій, мовних практик розкриває проблему мовних порушень, важливість прищеплення лінгвопатріотизму українським мовцям. Окрім того, завдання до тексту дають змогу активізувати пізнавальну діяльність старшокласників. Також громадянське спрямування мають вправи: 6 (с.41), 4 (с.48), 4 (с.98), 6 (с.107), 6 (136), 4 (с.180), 4 (с.192) та інші. Наявність вправ і завдань такого типу свідчить про спрямування підручника на формування національно свідомої мовної особистості, але все ж бракує завдань, які сприяли б формуванню громадянської відповідальності, активної громадянської позиції, розвитку таких важливих особистісних якостей старшокласників, як толерантність, емпатія, громадянська свідомість, мовна стійкість тощо.

Більшість текстів у підручнику, автором якого є О. Авраменко, спонукають до навчальної діяльності, мотивують до успіху, а подекуди є порадниками *(«Залізь на своє родове дерево», «Двері», «Ваш голос»*). Тексти підручника паралельно з мовною темою презентують соціокультурну: *«Яка кава краща?», «Культура – дзеркало, у якому нація може побачити саму себе»* тощо. Більшість текстів пропагують загальнолюдські цінності: любов, добро, красу тощо. Однак текст *«Що посієш, те й пожнеш»*, на нашу думку, знецінює таке явище в людському житті, як дружба, автор тексту пропагує ідею «корисливої дружби», «оточити себе потрібно забезпеченими друзями – і матимеш теж статки», «ти будеш таким гарним, як те, чим ти себе оточиш». Такі постулати суперечать моральним нормам, принципам демократизму, рівноправності. Адже за європейськими канонами, людина – це вже цінність,

незважаючи на її статус, рівень фінансового становища. Автор підручника намагається реалізувати завдання соціокультурної змістової лінії, однак змістове наповнення не завжди вичерпне, потужне для такої мети.

З-поміж текстів можна виокремити й ті, що сприяють розвитку лінгвопатріотизму як основи формування громадянської компетентності старшокласників: *«Про порушення мовних норм», «Самостійність – єдиний орієнтир», «Повага до мови», «Хочете дізнатися, чим пахне Україна?..», текст Олеся Гончара про походження слів.* На нашу думку, текстів громадянського спрямування має бути більше в підручнику української мови, адже мета курсу української мови – формувати компетентного національно свідомого мовця, тобто такого, який має принципові позиції щодо всього національного: мови, політичних уподобань, держави, права тощо.

Загалом підручник сприяє формуванню мовця-патріота, різнобічно розвиненої особистості, яка володіє загальною культурою, але недоліком підручника є те, що він містить незначну кількість вправ, що сприяли б формуванню активної громадянської позиції, громадянської відповідальності.

Підручник «Українська мова» для 10 класу (автор І. Ющук)[266] реалізує вимоги чинної програми частково: задовольняє мовну й мовленнєву лінії, однак автор недостатньо врахував рекомендовані програмою ключові компетентності. Зміст дидактичного матеріалу є сприятливим переважно для формування предметної компетентності. Вирізняє підручник з-поміж інших тісний взаємозв’язок з українською літературою, це вправи: 19, 35, 40, 45, 86, 96, 97, 101 та ін. У вправах використано для опрацювання мовних одиниць тексти з творів Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького, Михайла Старицького, Євгена Гуцала, Ліни Костенко та інших українських письменників, переважно програмові з літератури для десятикласників. Соціокультурна змістова лінія представлена в завданнях на з’ясування

[266] Ющук, І. П., 2018. *Українська мова [рівень стандарту]: підручник для 10 кл. закладів загальн. серед. Освіти*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 208 с.

значення фразеологізмів. Саме через фразеологічне багатство мови пізнається історія й традиції українського народу, самобутність його. Кожен параграф завершується вправою з фразеологізмами: 41, 35, 47, 50, 54, 87 та інші. Загалом змістове наповнення підручника сприяє формуванню української мовної свідомості учнів десятих класів, але бракує ситуаційних вправ, які б сприяли формуванню обізнаності учнів із принципами демократичного суспільства, спонукали до вияву загальнолюдських, національних цінностей учнів, їхньої громадянської позиції, мовної стійкості.

Комплексних компетентнісно орієнтованих завдань, що сприяли б формуванню і предметної, і громадянської компетентностей, є невелика кількість. Наприклад, вправа 71 (с.50-51) містить текст про життя й становлення громадянської позиції Олени Теліги як джерело інформації і як зразок відповіді; завдання до тексту активізують критичне та аналітичне мислення старшокласників, українську мовну ідентичність (*Підготуйте усний виступ за всіма правилами риторики на тему "Мова мого народу – моя мова"*. Щоправда до таких завдань варто було б додати мотиваційний компонент (звернутися до досвіду учнів) та рефлексію. Компетентнісно орієнтовані завдання подано у вправах 9, 24, 20, 26, 34, 39, 78, 89 та інших.

Підручник вирізняється наявністю громадянського спрямування. Привертає увагу перший параграф підручника, що забезпечує реалізацію ціннісно-мотиваційного компонента програми з української мови. Перший текст, на який натрапляє учень у підручнику І. Ющука, про значення української мови в житті кожної людини, громадянина і головне – у розбудові держави. Прикладами вправ і завдань громадянського спрямування є: 15, 20, 24, 38, 48, 70, 71, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 102, 106 та інші.

Підручник, авторами якого є О. Заболотний та В. Заболотний[267], реалізує вимоги програми частково, тому що немає належної відповідності

[267] Заболотний, О.В., Заболотний В. В., 2018. *Українська мова: (рівень стандарту): підручник для 10-го класу закл. заг. середн. освіти.* Київ: Генеза, 192 с.

рекомендованим програмою темам текстів соціокультурної змістової лінії (про видатних українських архітекторів, сучасну трансформацію родинної обрядовості, шляхи самопізнання, життєтворчості тощо). Дидактичний матеріал базується на завданнях дослідницького характеру, підвищеної складності, завданнях із розвитку мовлення. Цікавими є рубрики «Культура мовлення», «Проєкт», що сприяють розвитку важливого вміння виражати свою громадянську активність, мовний патріотизм.

Компетентнісно орієнтованими в підручнику є вправи 21, 22, 24, 25,38, 50, 55, 69, 102, 105 та інші. Наприклад, цікавою компетентнісно орієнтованою є вправа 25, вона має практичне спрямування та апелює до життєвого досвіду, опорні запитання у вправі корелюють із мовленнєвими ситуаціями в реальному житті: *«Якою мовою спілкуються мешканці вашого міста (села, селища) в транспорті, магазинах тощо?»* і т. д. Крім того, у вправі автори привертають увагу до рідного міста, села, селища, його «мовного обличчя», що сприяє формуванню мовної свідомості, патріотизму.

Громадянсько спрямованими вправами є: 22, 23, 25, 29, 31, 50, 69, 87 та інші. Цікавою є вправа 29: учням пропонується виконати завдання на вибір – підготувати виступ на одну з пропонованих тем: *«Як уникнути помилок у мовленні», «Спілкуймося правильно», «Мова – надійна основа розвитку держави», «Українська мова – міцний організм…».* По-перше, такі завдання реалізують рекомендовані в програмі види роботи на уроках, по-друге, теми, пропоновані для виступу, спонукають до пробудження патріотичних почуттів та розвивають важливі громадянські вміння мислити творчо й критично.

Вправи на текстовій основі (22, 16, 118, 130, 141, 150, 189 та інші) є різнотематичними, переважно корелюють із ключовими компетентностями та реалізують наскрізні лінії. Наприклад, вправа 22 побудована містить текст «*Перерва українською*», що розкриває суть поняття «відповідальний громадянин», визначає вектори його мовних прав та обов’язків, а саме:

дотримання мовного режиму. Крім того, ідейність змісту пропонованого тексту впливає на мовну свідомість старшокласників, формуючи при цьому почуття відповідальності перед суспільством: «Носій високої культури ніколи не дозволить собі засмічувати мовлення, псувати мову, якою він користується, порушувати мовні закони її»[268]. Завдання до тексту сприяють розвитку мовлення школярів: текст потрібно прочитати, висловити власну думку щодо порушеної проблеми й переказати.

Проаналізуємо підручники української мови для учнів 11 класу (рівень стандарту). Підручник «Українська мова» для 11 класу (автори: Н. Голуб, О. Горошкіна, В.Новосьолова) реалізує вимоги програми й містить вправи, завдання, що сприяють практичній реалізації курсу української мови в 11 класі, готує випускників до реального життя. Відомості мовної змістової лінії подаються на текстовій основі, передбачено розв'язання навчальних проблем. Кожен параграф підручника гармонійно поєднує дві теми мовну й соціокультурну, через соціокультурні теми автори підручника достатньо реалізують наскрізні змістові лінії.

Почуття мовного патріотизму та патріотизму загалом формують епіграфи, майстерно дібрані до кожного параграфа в підручнику. Загалом структура та змістове наповнення підручної книги сприяє формуванню духовно багатої, компетентної мовної особистості.

Представлена реалізація мовної та мовленнєвої змістових ліній відповідає чинній програмі, реалізується в підручнику через види роботи, які комплексно охоплюють формування всіх видів мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння і письма), наприклад: «*Прочитайте текст….», «Висловіть думку…», «Напишіть есе…»* та інші.

Підручник вирізняється наявністю громадянського спрямування та сприяє формуванню мовного патріотизму, зокрема привертає увагу перший параграф «Мовна стійкість», де на прикладі вправ учні знайомляться з

[268] Заболотний, О. В., Заболотний В. В., 2018. *Українська мова: (рівень стандарту): підручник для 10-го класу закл. заг. середн. освіти.* Київ: Генеза, 192 с.

поняттям національномовна особистість та мовна стійкість, завдання до зазначених вправ сприяють формуванню вмінь самоаналізу власних особистісних якостей і досягнень, усвідомленню себе як громадянина України, активного учасника в розбудові держави: *«Схарактеризуйте себе як національномовну особистість. Спробуйте визначити свої сильні й слабкі сторони. Над чим вам треба попрацювати?», «Прочитайте текст, визначте основну думку. Висловіть припущення про те, що сприятиме формуванню мовної стійкості українців, за одним із початків: «Мовна стійкість починається з …», «Формування мовної стійкості громадян України можливе, якщо…».*

Компетентнісно орієнтованою вправою, яка забезпечує формування як предметної, так і ключової компетентностей, є вправа 52. Привертає увагу в ній спрямування на громадянську відповідальність. Умови до виконання вправи побудовано так, що відповідають структурі комплексного компетентнісно орієнтованого завдання: мотивація і життєвий досвід: «Що для вас означає «брати на себе відповідальність»? «Чи доводилося вам знаходити ключі до розв'язання проблем?»; активізація пізнавальної діяльності, розвиток таких мовленнєвих видів діяльності як читання й говоріння («Прочитайте мовчки текст», «Дайте відповіді на запитання»), розвиток аналітичного мислення («Який висновок із прочитаного зробили ви для себе? Чому?»); текст як джерело інформації, зокрема змістове наповнення тексту громадянського спрямування (відповідальність); поєднання мовної (актуалізація знань про синоніми та правопис), мовленнєвої (читання, говоріння, письмо в дії), комунікативної підготовки (обговорення проблеми, порушеної в тексті), формування ключових компетентностей (підприємницька компетентність, уміння вчитися протягом життя – у тексті автор дає конкретні поради щодо вміння себе організувати на шляху до мети); рефлексія (на основі аналізу пропонованого тексту

потрібно проаналізувати власний життєвий досвід з відповідного питання та повідомити про це).

Комплексними компетентнісно орієнтованими вправами в підручнику є: 5, 12, 36, 45, 50, 52, 65, 72, 75 та інші. Громадянське спрямування мають, наприклад, вправи: 52, 76, 81, 82, 159, 172, 179. Тексти, що сприяють вихованню громадянської відповідальності, громадянської позиції, подано у вправах: 172, 179, 201, 203, 246 та інших. Формування відповідальності за екосистему держави та планети загалом реалізується наскрізно в параграфі 11 «Прислівники. Ступені порівняння. Екологічний рух в Україні й світі» та ін. Національні цінності, патріотизм пронизують вправи: 1, 2, 3, 50, 51, 175, 176, 514, 523, 689 та інші.

Вправи на текстовій основі (52, 62, 85, 422, 417, 629, 673 та інші) є різнотематичними, переважно корелюють із ключовими компетентностями та реалізують наскрізні лінії. Наприклад, вправа 85 побудована на основі тексту про пам’ять родоводу. Текст має помітний виховний вплив та сприяє формуванню національної ідентичності учнів. Завдання до тексту сприяють розвитку мовлення старшокласників: текст потрібно прочитати, висловити власну думку щодо порушеної проблеми й переказати.

Загалом підручник побудований на текстовому матеріалі різної тематики, що сприяє різнобічному розвиткові учнів 11 класу, має значний дидактичний і виховний потенціал, реалізує мовну (вправи 90, 96, 125, 133, 134, 156 та інші), мовленнєві (вправи 1, 2. 4, 8, 10 та інші) та соціокультурну (вправи 77, 151, 678 та інші) змістові лінії.

Перевагами підручника є наявність завдань із різними формами діяльності – колективна, парна, індивідуальна; зміст текстів і речень актуалізовано за допомогою завдань, що сприяють формуванню національних і загальнолюдських цінностей, мовного партіотизму, загальнокультурному розвиткові мовної особистості, становленню активної громадянської позиції.

Підручник О. Авраменка «Українська мова» (рівень стандарту) для 11 класу реалізує вимоги чинної програми. Має аналогічну структуру до підручника для 10 класу цього автора.

Цікавими й розвивальними є рубрики: «Культура слова» та «Тлумачний словник», «Творче задання», «Спостереження». Такі рубрики сприяють розвитку в учнів різних способів мислення. Теоретичний матеріал подано у формі таблиць, що полегшує сприйняття та запам'ятовування інформації, простежується збагачення соціокультурною тематикою, оскільки значна кількість вправ і завдань побудовані на різновекторних за тематикою текстах: культура, соціум, мистецтво, література, філософія тощо. Привертає увагу наскрізна мета підручника – виховання естетичних смаків старшокласників. Кожна вправа супроводжується ілюстрацією чи світлиною (вправи 5, с. 12; 1, с.28; 1, с.29; 1, с.34; та інші). Цікавими для старшокласників вважаємо завдання з використанням матеріалів мережі інтернет, що сприяє формуванню інформаційно-комунікаційної компетентності, урізноманітнює роботу на уроці, мотивує до навчання (вправ 6, с. 9; більшість вправ із рубрики «Культура слова» та інші). Однак у підручнику перевага надається знаннєвій парадигмі, і це не дає змоги достатньою мірою посприяти формуванню ключових компетентностей.

Щодо наявності компетентнісно орієнтованих завдань, то більшість пропонованих вправ не відповідає структурі комплексного компетентнісно орієнтованого завдання. Вправи та завдання, що розкривають важливість тієї чи тієї мовної одиниці через життєві ситуації, вважаємо мотиваційними (вправи 6, с.11; 1, с.14; 2, с.19 та інші). Наприклад, вправа 1 (с.19): учням пропонується прочитати діалог із кінофільму «Диявол носить Prada» й виконати завдання. Така вправа сприяє мотивації до роздумів про правила поведінки в суспільстві, особистісні якості для професійного успіху, але відсутній громадянський компонент усвідомлення прав і обов'язків

громадянина, власної ідентичності, державної, культурної належності, громадянської відповідальності.

Підручник сприятиме формуванню в учнів ключових і предметної компетентностей. Зокрема, у видання інтегровано матеріали мережі інтернет із експрес-уроками для розвитку мовної компетентності учнів. Недоліком підручника є, по суті, відсутність комплексних компетентнісно орієнтованих завдань, а також текстів, вправ громадянського спрямування.

Загалом чинні підручники реалізують вимоги програми щодо формування предметної і ключових компетентностей. Водночас варто зазначити, що в них мало вправ, які сприяють формуванню громадянської компетентності, а завдання на рефлексію переважно сприяють формуванню предметної компетентності.

Відповідно до завдань дослідження з метою глибшого ознайомлення з досвідом роботи вчителів тривало спостереження на уроках української мови, проаналізовано анкети, вивчено матеріали, розміщені на сайтах учителів-словесників п’яти областей України (Львівської, Житомирської, Рівненської та Київської), проаналізовано освітні електронні платформи «На урок», «Всеосвіта» станом на 1 вересня 2020 року, де розміщені розробки уроків учителів української мови.

У результаті аналізу зібраних матеріалів зроблено такі висновки:

1. Учителі погоджуються з важливістю інтеграції громадянської компетентності в предмет української мови, однак, на їхню думку, для реалізації цього завдання необхідне методичне забезпечення, зокрема достатнє представлення матеріалу в підручниках та посібниках.

2. Опрацювання громадянської теми в межах уроку української мови потребує багато часу для підготовки, вчителі зазначають, що обмежені ще й підготовкою учнів 10-11-х класів до ЗНО.

3. У публікаціях недостатньо представлений теоретичний і практичний досвід формування ГК, методичні рекомендації щодо ефективних форм,

методів, засобів формування ГК учнів ліцею в процесі навчання української мови.

4. Більшість учителів зосереджують увагу на засвоєнні матеріалу мовної змістової лінії, але ігноруються емоційно-ціннісний, знаннєвий в соціокультурному аспекті, діяльнісно-поведінковий складники громадянської компетентності, зокрема нехтується й рефлексійна діяльність, а вона перетворює особистісний потенціал на власний ресурс.

5. Значна частина вчителів недооцінюють важливі компоненти сучасного уроку (цілевизначення, мотивація, рефлексія).

Робота з формування ГК старшокласників під час навчання української мови має практичне значення насамперед у досвіді окремих творчих учителів (Л. Баранова, О. Бурау, С. Буртняк, Л. Марецька, Н. Новохижна, Г. Фефілова, С. Хвостенко та ін.). Однак у 10-11-х класах на уроках української мови громадянській компетентності вчителі-словесники приділяють значно менше уваги, ніж у базовій школі. Детальний аналіз і узагальнення досвіду вчителів української мови подано в додатку Ж.

2.3. Структура громадянської компетентності, критерії та рівні її сформованості в учнів ліцею на заняттях з української мови

Важливим питанням, яке потребує чіткого обґрунтування, є структура громадянської компетентності. Зважаючи на те, що в основі громадянської компетентності знаходиться поняття «компетентність», будемо спиратися на праці провідних науковців, які дослідили сутність та структуру компетентності загалом (Н. Дерев'янко, О. Овчарук, Дж. Равен, О. Савченко, Т. Смагіна та інші).

«Структура компетентності значно ширша ніж комплекс знання – уміння – навички, окрім когнітивного та діяльнісного складника, компетентність включає мотиваційний, емоційний, соціальний та поведінковий, систему ціннісних орієнтацій, звички тощо; компетентності формуються в процесі навчання, і не лише в школі, але і під впливом родини,

друзів, роботи, політики, релігії, культури»[269]. Аналіз наукових праць дав змогу виявити деякі розбіжності у визначенні структури громадянської компетентності (див. таблицю Б.2.1, додаток Б).

На основі аналізу наукових розвідок із питання структури громадянської компетентності з'ясовано базові складники її. Водночас виявлено й низку суперечностей, розбіжностей, а саме:

1) різна кількість складників;

2) відмінності у змістовому наповненні цих складників;

3) наявність або відсутність емоційного компонента;

4) об'єднання або розмежування мотиваційного та ціннісного складників.

Факт наведених розбіжностей спричинений тим, що науковці розглядають громадянську компетентність у межах певної теми дослідження, наукової галузі чи конкретного аспекту. Оскільки ми розглядаємо громадянську компетентність як інтеграційну здатність особистості в процесі навчання української мови, то в межах нашого дослідження важливо чітко визначити будову ГК, що зумовить сутність і механізми вимірювання рівнів сформованості ГК та методику її формування.

Узагальнивши наукові напрацювання, у *структурі громадянської компетентності* акцентуємо насамперед на таких основних складниках: *емоційно-ціннісний* (емоції, почуття, мотиви та цінності); *знаннєвий* (громадянські знання, мовні знання, мовна свідомість, тезаурус відповідної тематики); *діяльнісно-поведінковий* (комунікативні вміння, що забезпечують здатність діяти в контексті громадянського життя, досвід, вияв емоцій, цінностей і мотивів у поведінці учнів). Н. Голуб орієнтує дослідників громадянської компетентності використовувати розширену структуру компетентності загалом: 1) знання; 2) досвід застосування знань; 3) ціннісно-

[269] Пометун, О. І., 2004. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. В: О. Овчарук, ред. *Компетентнісний підхід в сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи (Бібліотека з освітньої політики):* Колективна монографія, Київ: «К.І.С.», 112 с, с. 64-70.

смислове ставлення до основ компетентності; 4) емоційно-вольове регулювання прояву компетентності в діяльності; 5) готовність до діяльності, демонстрації поведінки, що відповідає змісту компетентності[270]. За І. Побєдаш, зміст громадянської компетентності на рівні основної школи визначено як знання, уміння, вияв у поведінці, ставлення[271]. У навчальній програмі з української мови очікувані результати предметних і ключових компетентностей визначаються через ціннісний, емоційний, знаннєвий, діяльнісний та поведінковий компоненти[272].

Отже, на основі опрацьованих джерел (зарубіжні та вітчизняні наукові праці та нормативна база освіти України) з питань формування громадянської компетентності виокремлюємо такі її складники: емоційно-ціннісний, знаннєвий, діяльнісно-поведінковий (див.табл. 2. 2).

Таблиця 2.2

Структура громадянської компетентності

№ з/п	Складник	Зміст складника
1.	Емоційно-ціннісний	Позитивне емоційне ставлення мовної особистості до загальнолюдських, національних та європейських цінностей. 1. Загальнолюдські цінності: людина, життя, мир, добробут, плюралізм, чесність, родина, справедливість. 2. Європейські: людська гідність, права та свободи, культурна багатоманітність, рівність, демократія, верховенство права. 3. Національні: українська мова, нація, держава, патріотизм, українські традиції, символи, атрибутика, духовна самобутність українців, культурна матеріальна й духовна спадщина.

[270] Голуб, Н.Б., 2019. До проблеми формування громадянської компетентності в учнів ліцею на уроках української мови. *Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з онлайн трансляцією «Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики»*, Суми, 6-7 червня 2019 р., Суми: б.в. с.172–176, с. 174-175.

[271] Побєдаш, І. В., 2016. Сутнісна характеристика громадянської компетентності в науковій літературі. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету.* Серія: Педагогічні науки, вип. 137, с. 275-279, с.277.

[272] *Навчальна програма з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання, 10-11 класи (рівень стандарту),* Голуб Н. Б.,, Котусенко О.Ю., Горошкіна О.М. та ін., 2017, с.3, [online]. Режим доступу: *https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi-pidruchniki-ta-navchalno-metodichni-posibniki-rekomendovani-mon*

Продовження таблиці 2.2

2.	Знаннєвий	Особистісний тезаурус. Зокрема, громадянські знання, інші соціокультурні знання, знання мови. 1. Громадянські знання: знання про права та свободи людини, знання про принципи демократії, знання про шляхи, способи вирішення проблемних питань та готовність їх вирішувати. 2. Знання мови: знання про мовні традиції та історію розвитку української мови, знання та розуміння лексем на позначення загальнолюдських, національних та європейських цінностей, знання й розуміння суспільно-політичної лексики, фразеології, знання та розуміння основних правил і норм поведінки під час спілкування з людьми (інакшими за культурною, расовою, релігійною, мовною приналежністю), знання мовних норм та їх дотримання, знання та розуміння прийнятих у відповідному лінгвосоціумі вербальних і невербальних засобів спілкування, знання мовленнєвих жанрів та кліше, знання стратегій і тактик ефективного спілкування, знання про соціальний вплив різних стилів спілкування. 3. Соціокультурні знання: знання про українські традиції, звичаї, про культурну спадщину України; соціально-політичні, правознавчі відомості; знання про доречне використання соціокультурних знань у мовленні.
3.	Діяльнісно-поведінковий	Мовна свідомість, мовна стійкість, дотримання культури мовлення. Мовленнєва вправність, зокрема: – уміння доречно застосовувати громадянські, мовні та соціокультурні знання у процесі навчальної діяльності та в різних життєвих ситуаціях; – уміння розв'язувати стандартні і нестандартні питання, ситуації громадянського змісту; – уміння демонструвати та виявляти повагу, емпатію, толерантність до співрозмовника чи довколишніх, громадянську відповідальність, відповідальність за свої мовленнєві вчинки; – уміння діяти в умовах культури демократії, вирішувати конфлікти в триаспектному середовищі (я+ сім'я, локальне середовище; я+ клас, школа; я+ місто, держава), навички будувати конструктивні діалоги, слухати та емпатувати під час розмови; – уміння критично оцінювати та аналізувати різножанрові та різностильові тексти суспільно-політичної тематики; – уміння висловлювати власну думку, обґрунтовувати її, розтлумачувати ідеї, інтереси та потреби, обстоювати позицію, дискутувати, дебатувати, вести переговори; – уміння створювати різножанрові тексти з метою досягнення поставлених комунікативних цілей. Досвід: мислити критично й незалежно, свідомо аналізувати власні вчинки, комунікативну діяльність, свої особистісні досягнення, виявляти рівень культури мовлення. Демонстрація вмотивованості до навчання української мови, відповідальності у процесі навчання та суспільно-громадській діяльності.

Окресливши структуру громадянської компетентності, коротко опишемо змістове наповнення її складників.

Науковці вважають, що «реалізація компетентнісного підходу не може здійснюватися відокремлено від дотримання громадянських цінностей. Такі цінності включають певні ідеали, переконання, емоції, відповідну етичну позицію, без яких неможливе становлення громадянської компетентності. Громадянська компетентність, на відміну від інших компетентностей, не може формуватися без опори на громадянські цінності й не може реалізовуватися поза системою ціннісних орієнтацій»[273]. Важливі аспекти формування громадянських цінностей через призму філософії освіти розкрито в працях В. Андрущенка[274], П. Кононенка[275], В. Кременя[276]. Цінності громадянського суспільства в історико-педагогічному контексті досліджували Б. Ступарик[277], В. Сухомлинський[278], їхні ідеї розвивають І. Бех[279], О. Сухомлинська[280], Ю. Завалевський[281] та інші науковці. Розділення цінностей на національні, загальнолюдські та європейські умовне, бо, як зазначає Н. Бондаренко, «вони взаємоінтегровані та взаємообумовлені й перетинаються в кожній особистості людини й громадянина. Тому

---

[273] Шевчук, Т., 2018. Громадянська компетентність як елемент формування особистості майбутніх фахівців. «*Young Scientist*» № 4.1 (56.1), с. 85-88., с. 86.

[274] Андрущенко, В., 2009. Умови та напрями інноваційного розвитку освіти. *Вища освіта України*, вип. 3, с. 5-13.

[275] Кононенко, П., 2008. Концепційні основи програми національно-державницького виховання. *Українознавство*, 2(27), с. 137-157.

[276] Кремень, В., 2013. Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний синтез. *Філософія освіти: теорія і практика управління соціальними системами*, вип. 3, с. 3-17.

[277] Ступарик, Б., 2005. *Школі – національне виховання молоді (вибрані статті),* Івано-Франківськ: Плай, 283 с.

[278] Сухомлинський, В., 1977. *Вибрані твори в 5-ти т., Т. 3: Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина.* Т.3. Київ: Радянська школа, 668 с., с.500-501.

[279] Бех, І. 2016. Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Інститут проблем виховання НАПН України,* 20. Кн. 1. Київ, 360 с., с. 8.

[280] Сухомлинська, О., 1999. Ідеї громадянськості й школа в Україні. *Шлях освіти,* 4, с. 25.

[281] Завалевський, Ю., 2004. *Громадянська освіта і громадянське виховання в закладах освіти: науково-метод. рек.* Науково-методичний центр середньої освіти МОН України. Закарпатський філіал. Чернівці: Букрек, 47 с.

формувати їх необхідно у тісному взаємозв'язку»[282]. На основі цінностей виникають мотиви й емоції. У межах лінгводидактичної системи розглядаємо *українську мову як національну цінність,* що має державотворче значення. Цінності нерозривно пов’язані між собою, на основі ціннісних орієнтацій формуються ставлення.

Знаннєвий складник у структурі ГК представлений не тільки громадянськими знаннями, а й мовно-комунікативними та соціокультурними, що є фундаментом становлення особистості-громадянина. Щоб оволодіти громадянськими цінностями, учень має розуміти значення концептів, що позначають ці цінності. Мова – найефективніший інструмент для набуття відповідних знань. Важливими є громадянські знання, на основі яких формується індивідуальна картина світу, а також «уявлення про форми і способи функціонування особистості в політичному, правовому, економічному, соціальному і культурному полі демократичної держави»[283].

Діяльнісно-поведінковий складник передбачає формування вмінь та навичок обміну інформацією громадянського змісту в процесі навчання як діяльності, спілкування (як діяльності та моделі комунікативної поведінки) на уроках української мови або в позаурочний час, вияв у поведінці, зокрема комунікативній, шанобливого ставлення до державної мови, ціннісних орієнтацій, громадянської позиції тощо. Діяльнісно-поведінковий складник ГК дає змогу реалізувати практичне компетентнісне спрямування мовної освіти, забезпечити виховання національно свідомої мовної особистості в процесі мовленнєвої та навчально-пізнавальної діяльності, що сприятиме формуванню вмінь і навичок свідомого громадянина та реалізації їх засобами мовної комунікації.

---

[282] Бондаренко, Н. В., 2019. Формування громадянської культури старшокласників засобами української мови. ІІ Всеукраїнська наук.-практ. конф. з он-лайн трансляцією *«Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики»: статті*, Суми, 6-7 черв. 2019 р., м. Суми, Україна. с. 14–21., с. 18.

[283] *Розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції розвитку громадянського освіти в Україні»* від 03.10.2018 № 710-р [online]. Режим доступу**:** https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text

У наукових розвідках та державній освітній нормативній базі визначено спільні для всіх компетентностей такі вміння: читання з розумінням, уміння висловлювати власну думку усно і письмово, критичне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, творчість, ініціативність, уміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми, здатність співпрацювати з іншими людьми[284]. Зазначені вміння є запитом сучасного суспільства і мають бути враховані в методиці навчання.

Компетентність, як було зазначено, – інтеграційне явище, особистісна якість, яка вміщує в собі когнітивні і некогнітивні вияви. Тому проблемним є питання щодо вимірювання компетентності. Якщо предметна компетентність оцінюється відповідно до очікуваних результатів, зазначених у навчальній програмі, то оцінювання ключових компетентностей лишається відкритою, невирішеною проблемою.

Окресливши структуру громадянської компетентності, вважаємо доречним визначити критерії та їх відповідні показники її сформованості на основі виявів кожного складника.

В енциклопедичних виданнях критерій (від грец. kriterion – «мірило оцінки») трактують як «ознаку, на основі якої робиться оцінка, визначення чи класифікація, мірило для визначення, оцінки предмета чи явища; підстава для оцінювання або класифікації чогось»[285].

У Державному стандарті базової середньої освіти визначено, що громадянські та соціальні компетентності, «пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей, передбачають:

- спроможність діяти як відповідальний громадянин;

---

[284] *Закон України «Про освіту»* від 05.09.2017 р., 2017. Відомості Верховної Ради (ВВР). [online] № 38-39, с. 380. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19.

[285] Словник української мови в 11 томах [online]. Режим доступу: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97

- брати участь у громадському та суспільному житті, зокрема закладу освіти і класу, спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей, соціальних, правових, економічних і політичних принципів, ідей сталого розвитку суспільства, співіснування людей та спільнот у глобальному світі;
- критичне осмислення основних подій національної, європейської та світової історії, усвідомлення їх впливу на світогляд громадянина та його самоідентифікацію;
- виявлення поваги до інших, толерантність;
- уміння конструктивно співпрацювати;
- уміння співпереживати, долати стрес і діяти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних з різними проявами дискримінації;
- дбайливе ставлення до особистого, соціального здоров'я, усвідомлення особистих відчуттів і почуттів, здатність дослухатися до внутрішніх потреб;
- дотримання здорового способу життя;
- розуміння правил поведінки та спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах та ґрунтуються на спільних моральних цінностях;
- спроможність діяти в умовах невизначеності та багатозадачності»[286].

Ураховуючи наявний досвід і теорію питання, для розроблення критеріїв вимірювання рівнів сформованості ГК беремо до уваги: цінності, ставлення учнів щодо питань громадянського змісту, розуміння важливих суспільних цінностей; знання, уміння, уміле використання громадянських знань і на їх основі формулювання власної думки, позиції, досвід виконання ролі громадянина в середовищі сім'ї, класу, школи, громади, міста, держави,

[286] *Державний стандарт базової середньої освіти, 2020,* [online]. Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyizagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898.

досвід застосування демократичних технологій прийняття та виконання індивідуальних і колективних рішень; здатність до самоаналізу та самооцінки. Відповідно визначаємо *емоційно-ціннісний, когнітивний, комунікативно-діяльнісний та рефлексійний* ***критерії***. Вважаємо за доцільне виділити чотири ***рівні сформованості ГК****: елементарний, середній, достатній і високий* (табл. Д.2.3, Додаток Д).

Громадянська компетентність забезпечується сформованістю її складників. Аналіз науково-педагогічних праць, присвячених дослідженню громадянської компетентності (Н. Голуб, В. Новосьолова, І. Побєдаш, О. Пометун, Т. Смагіна та інші) дав змогу виділили критерії та відповідні до них маркери, що уможливлює оцінити кожен складник громадянської компетентності учня/ учениці як української мовної особистості:

- емоційно-ціннісний, що передбачає мотивацію та емоційне ставлення учнів до громадянської тематики, до української мови як цінності;
- когнітивний – сукупність знань, на основі яких формується громадянська культура, громадянська позиція, розуміння понять громадянського змісту, знань української мови;
- комунікативно-діяльнісний – сукупність умінь і навичок використовувати українську мову як засіб громадянських активностей та спілкування; уміння критично оцінювати інформацію;
- рефлексійний – здатність давати оцінку своїм діям, учинкам, поведінці та здійснювати самоаналіз особистісного потенціалу, власних ресурсів.

Відповідно до сказаного показники *емоційно-ціннісного критерію* – це позитивне ставлення учнів до загальнолюдських, національних та європейських (громадянських) цінностей, мотивація до пізнавальної активності та комунікативної діяльності в процесі навчання української мови, зокрема до формування власних рис громадянина. Показниками *когнітивного критерію*, співвідносного зі знаннєвим складником

громадянської компетентності, є громадянські та мовні знання і їх характеристики: повнота, системність, оперативність. Показники *комунікативно-діяльнісного критерію* – уміння навчальної діяльності, критичного мислення щодо інтерпретації інформації з різних джерел, захисту власної позиції, уміння будувати діалоги в різних мовленнєвих ситуаціях, розв'язувати проблемні та конфліктні ситуації засобами мови, уміння застосовувати мовні, громадянські та соціокультурні знання на практиці, уміння демонструвати власну мовленнєву вправність у ситуаціях громадянського спрямування, створювати тексти різних мовленнєвих жанрів. *Рефлексійний критерій* характеризується показниками самоаналізу, самооцінки тощо.

Отже, розроблені критерії сприятимуть з'ясуванню рівня сформованості ГК учнів ліцею на констатувальному та контрольно-підсумковому етапах. Визначену структуру громадянської компететності, критерії та рівні оцінювання її сформованості в учнів ліцею розлядаємо як умову для моделювання й напрацювання експериментальної методики формування громадянської компетентності старшокласників у процесі навчання української мови.

Висновки до другого розділу

У другому розділі досліджено формування громадянської компетентності в старшокласників як лінгводидактичну проблему. З'ясовано, що загалом проблема формування громадянської компетентності учнів старших класів помірно представлена в працях лінгводидактів.

Розглянуто наукові лінгводидактичні положення, що є засадничими для визначення ефективних форм, методів і засобів формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання української мови. У результаті опрацювання та узагальненняи приписів нормативних документів, наукових положень щодо проблеми дослідження визначено основні принципи, які відображають специфіку формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання української мови.

Проаналізовано чинні шкільні програми, підручники української мови для учнів 10-11-х класів через призму ідеї формування громадянської компетентності старшокласників, акцентовано на їх змістовому вдосконаленні та практичній адаптації навчальної літератури до сучасних вимог нової української школи. На основі вивчення досвіду вчителів-словесників узагальнено, що проблемі формування громадянської компетентності учнів 10-11-х класів у практиці навчання української мови поки не приділено належної уваги, переважно вчителі більшою мірою дбають про предметну компетентність, зосереджують основну увагу на засвоєнні матеріалу мовної змістової лінії, використовують у процесі навчання старшокласників завдання відповідно до зовнішнього незалежного оцінювання.

Визначено й схарактеризовано структуру громадянської компетентності, її емоційно-ціннісний, знаннєвий, діяльнісно-поведінковий складники. Розроблено критерії (емоційно-ціннісний, когнітивний, комунікативно-діяльнісний, рефлексійний) та показники до них щодо

з’ясування рівня сформованості ГК старшокласників як українських мовних особистостей. Виділено чотири рівні оцінювання ГК – високий, достатній, середній і елементарний. Усе це сприятиме з’ясуванню рівня сформованості ГК учнів ліцею на констатувальному та контрольно-підсумковому етапах.

Основні результати 2 розділу відображено в наукових працях автора: [117; 124; 127; 131; 132; 134; 137].

РОЗДІЛ 3
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЮ (10-11-Х КЛАСІВ) У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

3.1. Стан сформованості громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови

Аналіз стану сформованості громадянської компетентності учнів ліцею передбачав спостереження за практикою навчання української мови на уроках, опитування вчителів української мови щодо формування ГК учнів, проведення констатувальних зрізів щодо стану сформованості ГК учнів як мовних особистостей.

Свідченням переважно недостатньої уваги вчителів української мови до громадянської компетентності є, зокрема, матеріали анкетування (анкета в додатку Е). Анкетуванням було охоплено 97 учителів. Це насамперед педагоги тих закладів освіти, на базі яких проводився експеримент (опорний ЗЗСО «Ковалівський ліцей» Ковалівської сільської ради Васильківського району Київської області, комунальний заклад «Рівненський обласний науковий ліцей-інтернат ІІ-ІІІ ступенів» Рівненської обласної ради, ліцеї №18 Львівської міської ради, ліцей імені Романа Шухевича Івано-Франківської міської ради, ліцей №25 місто Житомира) та вчителі-учасники курсів підвищення кваліфікації в Житомирському державному університеті імені Івана Франка, у Івано-Франківському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти.

На перше запитання анкети (*Як ви розумієте поняття «громадянська компетентність»?*) учителі відповіли по-різному: більшість опитаних 49 (58%) ототожнили її з патріотизмом та з позитивним ставленням до української мови, 16 (17%) опитаних назвали ГК комбінацією знань, умінь, практичних навичок, 11 (13%) реципієнтів співвіднесли ГК зі здатністю

людини активно, відповідально реалізовувати свої права та обов'язки з метою розвитку суспільства; 7% вважають, що ГК – це громадянські якості; 5% – не відповіли на запитання.

На запитання *«Яка мета шкільного курсу української мови в 10-11-х класах?»* переважна кількість учителів-словесників 60 (61%) зазначили, що основна мета курсу української мови в 10-11-х класах – дати знання з української мови; 21 (22%) відповіли – підготувати до ЗНО; 7 (8%) – формування навичок спілкування; 3 (4%) вважають, що метою уроків української мови в старшій школі є формування мовної особистості, а 2 (3%) не дали відповіді на запитання.

Доцільним та важливим формування громадянської компетентності на уроках української мови вважають 71 (72%) учитель, 20 (21%) реципієнтів зазначають, що ГК формується мимоволі на уроках літератури і спеціально організованого процесу не потребує; 6 (7%) педагогів не відповіли на запитання.

На запитання *«Якими цінностями, знаннями, уміннями та навичками мають володіти учні з високим рівнем сформованості ГК?»* переважно (51 педагог, 52%) дали відповідь: «знання про мову як суспільну цінність», «уміння демонструвати мовно-мовленнєві етикетні норми», «уміння будувати конструктивні діалоги»; 22 (23%) реципієнтів вважають, що учні мають володіти знаннями про права людини та її обов'язки; 14 (15%) педагогів стверджують, що ГК має вияв у вмінні творчо діяти в нестандартних ситуаціях; 6 (7%) – відповіли «уміння та навички демонструвати толерантність, емпатію, повагу до співрозмовника»; 2 (3 %) не дали відповіді на запитання.

Запитання, які розкривають рівень методичної компетентності вчителів-словесників, їх знання та методичний арсенал компетентнісно орієнтованого навчання української мови, сформульовано так: *«Які ефективні методи, на вашу думку, сприятимуть формуванню ГК*

старшокласників на уроках української мови?» та *«Назвіть ефективні засоби формування ГК учнів 10-11-х класів у процесі навчання української мови».*

Щодо ефективних методів педагоги відповіли по-різному та неоднозначно: 29 (30%) учителів назвали методи інтерактивного навчання; 26 (27 %) – методи живого спілкування та позаурочні заходи; 14% – проєктна діяльність та групова робота; 10 (11%) – мозковий штурм та асоціативний кущ, 8 (9%) – ігрова діяльність; 5 (6%) вважають ефективним методом власний приклад; 3 (4%) реципієнтів не відповіли на запитання.

Схожими є результати опитування щодо засобів: більшість учасників анкетування 56 (57%) вважає, що ефективними засобами формування громадянської компетентності є творчі роботи, написання творів, есе; 19 (20%) стверджують, що це ґаджети та комп'ютерні технології; 10 (11%) – наочність, таблиці, схеми; 7 (8%) – власний досвід; 3 (4%) не дали відповіді на запитання.

Щоб з'ясувати, чи усвідомлюють учителі-словесники потенціал предмета «Українська мова» для формування громадянської компетентності учнів-старшокласників, ми поставили два навідні запитання: *«Що, на вашу думку, означає поняття «національна мовна свідомість?»* та *«Що таке, на вашу думку, «мовний патріотизм»?».* Щодо питання «національної мовної свідомості», 61 учитель (62%) вважає «національною мовною свідомістю» здатність говорити та думати рідною мовою, використовувати її як засіб спілкування; 16 (17%) – «ставлення до рідної мови та до інших мов»; 8 (9%) реципієнтів стверджують, що це «моральні норми»; 6 (7%) педагогів вважають, що це «усвідомлення себе українцем та аналіз мовної дійсності», 2 (3%) – «вороже ставлення до чужих мов»; 1 (2%) учитель не дав відповіді на запитання. На запитання щодо «мовного патріотизму» словесники відповіли по-різному: 47 (48%) вважають, що це складник національного патріотизму; 25 (26%) – «повага до рідної мови»; 10 (11%) – «досконале володіння українською мовою»; 7 (8%) опитаних стверджують, що це мовна

стійкість, «не переходжу на мову співрозмовника»; 3 (4%) переконані, що це інтерес до рідної мови; 2 (3%) – не відповіли на запитання.

Значна кількість педагогів 71 особа, (72%) потребують методичної допомоги та порад з питання формування громадянської компетентності в процесі навчання української мови; 21 педагог (22%) потребує методичної допомоги у вигляді готових матеріалів (посібників, підручників), що сприяли б формуванню громадянськості старшокласників; 5 (6%) – не відповіли на запитання.

Проаналізувавши анкети вчителів-словесників, можна сформулювати такі висновки:

1. Питання повноцінного компетентнісного навчання й формування громадянської компетентності учнів старших класів, зокрема у шкільній практиці навчання української мови, перебуває в процесі становлення, оскільки більшість учителів зорієнтовані на знаннєву парадигму й підготовку до ЗНО.

2. Робота з формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання української мови є фрагментарною, несистемною.

3. Як правило, учителі української мови зосереджують увагу лише на позитивному ставленні до мови, до українських традицій, але переважно поза увагою залишаються такі громадянські цінності, як демократія, права й свободи, громадянська відповідальність, толерантність, емпатія та ін.

4. Учителі української мови часто недооцінюють важливий для формування громадянської компетентності потенціал предмета «Українська мова», методи та засоби навчання, що сприятимуть розвитку цінностей, навичок, умінь, різних способів мислення учнів, необхідних у процесі становлення їх як активних, відповідальних громадянин.

З’ясуємо стан сформованості ГК учнів ліцею в процесі навчання української мови на старті за визначеними вище (див. підрозділ 2.3) критеріями і показниками. Діагностувальні завдання, запропоновані учням на

констатувальному етапі педагогічного експерименту, дали змогу оцінити реальний рівень сформованості їхньої громадянської компетентності як українських мовних особистостей.

Для з'ясування реального стану сформованості громадянської компетентності учнів ліцею як мовних особистостей на початку 2018–2019 н.р. та 2019–2020 н.р. старшокласники виконували спеціальні констатувальні зрізи (письмові контрольні завдання), на основі яких здійснено кількісно-якісний аналіз відповідних стартових досягнень. Діагностувальні зрізи проведено з-поміж учнів (574 особи) ліцеїв різних регіонів України (додаток А): в опорному ЗЗСО «Ковалівський ліцей» Ковалівської сільської ради Васильківського району Київської області, у комунальному закладі «Рівненський обласний науковий ліцей-інтернат ІІ-ІІІ ступенів» Рівненської обласної ради, у ліцеї №18 Львівської міської ради, у ліцеї №20 Івано-Франківської міської ради, у ліцеї імені Романа Шухевича Івано-Франківської міської ради, у ліцеї № 25 м. Житомира. Діагностувальна робота включала по п'ять завдань і в десятих, і в одинадцятих класах. Кожному учневі паралельних класів видавалися однакові примірники комплексу завдань (додаток В, додаток Ґ). Схарактеризуємо відповідні контрольні завдання, призначені для констатувальних зрізів.

Завдання 1. Прокоментуйте (письмово) узагальнено-образне значення кожного фразеологізму, прислів'я чи приказки (для 10 класу 5 фразеологізмів, а для 11-го – 7 фразеологічних виразів). Це завдання дає змогу визначити, по-перше, рівень словникового запасу старшокласників, соціокультурні знання, уміння висловлювати думку, правописні та лексико-граматичні знання; по-друге, лінгвокультурологічні знання, уміння критично мислити та узагальнювати.

Завдання 2. Прочитайте ситуацію та виконайте письмове завдання.

Складіть письмове звернення Богдана до власника СТО з метою вирішити ситуацію мирним шляхом (для 10 класу).

Завдання 2. Прочитайте ситуацію та виконайте письмове завдання. Висловіть свою думку щодо вчинку одинадцятикласника на уроці української мови. Складіть текст рекомендаційного характеру на тему «Як покращити рівень власної культури мовлення» (для 11 класу).

Пропоновані учням завдання передбачають оцінювання громадянських знань, цінностей та здатності засобами мови відстоювати свої громадянські права, розв'язувати проблемні питання, в основі яких лежить порушення прав і свобод дитини, демонструвати власне ставлення до недотримання учнем рідномовних обов'язків свого народу, висловлювати власну думку щодо відповідальності за власні мовленнєві вчинки.

Завдання 3. Прочитайте текст та дайте відповіді на 4 запитання, що розміщені після тексту. Тексти для 10 і 11 класів відрізнялися обсягом.

Таке завдання спрямоване на визначення: уміння працювати з текстом (читати з розумінням, аналізувати, виокремлювати головне та відкидати другорядне), знання та розуміння понять на позначення суспільно значущих цінностей, знання зі стилістики тексту, уміння висловлювати власну думку щодо морально-етичних, суспільно-політичних та лінгвопатріотичних питань, аналізувати й критично оцінювати текст громадянського змісту. Особливість тексту зумовлена його проблемним характером, тобто наявністю в ньому проблеми, наближеної до сучасних суспільних викликів, а саме: становлення свідомого громадянина, питання патріотизму. Таке завдання передбачає оцінювання вміння зрозуміти тему та проблематику тексту, визначитися з власною позицією щодо відповідної проблеми, уміння критично оцінити інформацію та зробити власні висновки, судження.

Завдання 4. Напишіть аргументативне есе за поданою схемою на тему «Українська мова – стратегічний ресурс України» (для 10 класу), *«Українська мова – державотворчий фундамент»* (для 11 класу). У виконанні завдання можна було простежити ціннісні орієнтири, моральні риси учнів. Сформульована учнями теза дає змогу визначити їхнє ціннісне

ставлення до української мови. Творче завдання призначалося насамперед для оцінювання такого ставлення до мови, здатності учнів до продуктивної текстової діяльності та оцінювання їхнього мовлення в аспекті відповідності мовним нормам.

Завдання 5. Прочитайте опис ситуації, уявіть її. Складіть діалог, у якому конфлікт за інтересами успішно завершився компромісом. Переконайте брата/сестру, або й усю родину в тому, що європейцеві цікавіше буде ознайомитися саме з нашими українськими традиціями, культурною спадщиною, національними особливостями.

За допомогою завдання такого типу чітко можна простежити, чи учень/учениця вміє будувати конструктивний діалог, вести дискусію з суспільних проблем, розв'язувати конфліктні ситуації засобами мови; чи володіє вмінням переконувати, відстоювати власну позицію, демонструвати мовно-мовленнєві етикетні норми, що є традиційними в українців, висловлювати власну думку, обґрунтовувати її, розтлумачувати ідеї, інтереси та потреби, обстоювати позицію, дискутувати, дебатувати, вести переговори. Загалом завдання дає змогу оцінити рівень комунікативно-діяльнісної здатності учнів 10-11-х класів з позиції сформованості громадянської компетентності.

Виконання кожного завдання співвідносилося з кількома визначеними нами критеріями оцінювання громадянської компетентності учнів. З метою оцінювання рівня сформованості ГК учнів під час експерименту використовувалися критерії наведені в табл. Д. 2. 3 (у додатку Д). Аналіз виконаних контрольних завдань, призначених для діагностування стану сформованості ГК учнів як українських мовних особистостей виявив певні недоліки. Зупинимося на них і продемонструємо у вигляді кількісних даних (%).

Перше завдання досконало виконали 91 (15,85 %) учень 10 класів і 94 (16,45%) учні 11 класів, завдання 1 більшою мірою дало змогу оцінити

сформованість ГК за когнітивним критерієм, 57 (10%) – узагалі завдання не виконали, що вплинуло на негативну оцінку рівня мотивації учнів ліцею, 321 (56%) десятикласник не зміг пояснити значення фразеологізму: «До булави треба голови», серед відповідей були й такі «*Бо не сила, а розум виділяє людину», «Для початку треба зацікавити людину», «Булава як голова», «Думати треба головою»* та інші.

У другому завданні виникли певні труднощі й в одинадцятикласників: 40 (7%) – не змогли скласти письмове звернення, не спроможні проаналізувати ситуацію, відповідно до якої потрібно продукувати тексти конкретного мовленнєвого жанру; 264 (46%) учні написали звернення, але з мовно-стилістичними помилками, тобто не змогли використати саме ті мовні засоби, що відповідають такому мовленнєвому жанру, як звернення. За результатами проведеного контрольного зрізу можна зробити висновок, що значна кількість старшокласників відповідно не готова засобами мови реалізовувати свої громадянські права.

Відповіді до тексту дали змогу оцінити рівень розвитку такого виду мовленнєвої діяльності, як читання, читання з розумінням, наявність громадянознавчих знань, здатність критично оцінювати інформацію, виокремлювати основне й відкидати другорядне, опрацьовувати різну за обсягом інформацію, а також ціннісні орієнтири старшокласників. З усіх учасників, що взяли участь у констатувальному зрізі, виконали завдання на достатньому рівні 264 (46%); 44 (7,6%) – не змогли виокремити громадянські якості з тексту та визначити основні цінності, про які йшлося в тексті. 69 (12%) відповідей на запитання до тексту побудовані неграмотно з порушенням мовних норм.

За результатами аналізу написаного аргументативного есе, з’ясовано, що більшість десятикласників (52%) не здатні добирати аргументи й приклади і виконали це завдання на середньому рівні, це співвідноситься з їхньою тезою. З одинадцятикласників есе на достатньому рівні написали 26%

учнів. Загалом не вміють формулювати тезу, а отже, власну думку 42% десятикласників і 36% одинадцятикласників.

Завдання 5 у 10 класі виконали на високому рівні лише 92 учні (16%), а в 11 – 97 учнів (17%). Це свідчить про потребу в підвищенні рівня діяльнісно-поведінкового складника ГК учнів як мовних особистостей.

Загалом аналіз проведений у розрізі кожного завдання дав змогу виокремити основні прогалини в знаннях, уміннях і ставленнях учнів як носіїв української мови і водночас юних громадян.

Для унаочнення стану сформованості громадянської компетентності учнів ліцею (10-11 класів) у процесі навчання української мови кількісні дані (%), отримані в результаті перевірки контрольних робіт, узагальнені результати констатувальних зрізів сформованості ГК учнів ліцею в процесі навчання української мови представлено на прикладі ЕК і КК учнів Житомирського ліцею № 25, де з метою проведення камерного експерименту у 2018–2019 навчальному році зроблено вибірку в кількості 133 особи (Таблиця 3.1).

На основі порівняльного аналізу наведених у таблиці 3.1 результатів констатувальних зрізів компетентнісно-навчальних досягнень учнів, задіяних в експерименті (133 особи), можна стверджувати, що відповідні результати учнів паралельних класів мають незначні статистичні відмінності. Узагальнивши дані, можемо зазначити, що на доформувальному етапі експерименту більшість учнів 10 і 11 класів виявили за всіма критеріями середній рівень громадянської компетентності (як українські мовні особистості) у 10 класі середній рівень – 48,9%, елементарний рівень мають 8,1%, достатній – 26,9%, високий рівень лише у 16,1% учнів.

Таблиця 3.1

Результати констатувального зрізу щодо стану сформованості громадянської компетентності учнів у процесі навчання української мови.

Критерій оцінювання ГК	Рівень досягнень, сформованості ГК	10 класи		11 класи		Середнє число		Середнє (10-11 класи)
		КК %	ЕК %	КК %	ЕК %	10 класи %	11 класи %	%
Емоційно-ціннісний	Високий	16,1	17,6	14,7	12,1	16,85	13,4	15,125
	Достатній	29	26,5	29,4	24,2	27,75	26,8	27,275
	Середній	48,4	47,1	44,1	54,6	47,75	49,35	48,55
	Елементарний	6,5	8,8	11,8	9,1	7,65	10,45	9,05
Когнітивний	Високий	12,9	14,7	17,6	15,2	13,8	16,4	15,1
	Достатній	25,8	29,4	26,5	21,2	27,6	23,85	25,725
	Середній	54,8	44,1	47,1	51,5	49,45	49,3	49,375
	Елементарний	6,5	11,8	8,8	12,1	9,15	10,45	9,8
Комунікативно-діяльнісний	Високий	19,3	20,5	14,7	15,1	19,9	14,9	17,4
	Достатній	25,8	26,5	23,5	27,3	26,15	25,4	25,78
	Середній	45,2	47,1	50	48,5	46,15	49,25	47,95
	Елементарний	9,7	5,9	11,8	9,1	7,8	10,45	9,05
Рефлексійний	Високий	12,9	14,7	14,7	18,2	13,8	16,45	15,125
	Достатній	25,8	26,5	29,4	24,2	26,15	26,8	26,475
	Середній	51,6	52,9	44,1	48,5	52,25	46,3	49,275
	Елементарний	9,7	5,9	11,8	9,1	7,8	10,45	9,125
Загальна вибірка учнів – 133 особи								

Відповідно в 11 класі: середній рівень сформованості ГК учнів як мовних особистостей становить 48,55%, достатній рівень – 25,7%, елементарний – 10,45%, високий рівень – 15,3%. На підставі таких обрахунків ми визначили контрольні класи (далі – КК) та експериментальні класи (далі – ЕК) для формувального етапу експерименту з приблизно однаковим стартовим рівнем громадянської компетентності

старшокласників. Поділ на контрольні й експериментальні класи вже представлений у таблиці.

Зважаючи на предмет нашого дослідження – формування громадянської компетентності учнів ліцею як українських мовних особистостей, ми модифікували методику М. Рокича[287] запропонували учням 10-11-х класів ранжувати цінності. В опитувальник увійшли загальнолюдські, національні, європейські цінності, з-поміж яких є важливі для формування громадянської компетентності учнів як українських мовних особистостей (див. додаток З).

Діагностувальна методика такого особистісного утворення, як ціннісні орієнтації, проводилася за інструкцією: учням було запропоновано ранжувати цінності відповідних напрямів (10 цінностей) від 1 до 10, визначивши найважливіші для них у житті, ті, якими вони керуються в діях, поведінці, у момент, коли потрібно зробити вибір, відповідно треба поставити 1, 2, 3… і так до 10, залежно від важливості, де 1 – найважливіше, а 10 – те, що можна проігнорувати, респондентам повідомили, що діагностування анонімне і вони мають бути щирими у своїх відповідях задля об'єктивності результатів.

Відбір цінностей, які увійшли до списку методики, зроблено на основі наукових праць у галузі етики й філософії[288], педагогіки виховання, загальноєвропейських та українських[289] нормативних актів та сучасних освітніх рекомендацій[290].

На основі пропонованої діагностувальної методики з'ясовано, що найбільш важливим для юних українських мовців є успіх (38%

---

[287]Rokeach M., 1960. The Open and Closed Mind. – New York: Basic Books.

[288] Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. [online]. Режим доступу: file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80/Downloads/Npchdusoc_2013_225_213_7%2 0(2).pdf

[289] *Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи.* К.: Міністерство освіти і науки України, 2016, 40 с., [online]. Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkolacompressed.pdf.

[290] *Ціннісні орієнтири сучасної української школи: матеріали Міністерства освіти і науки України*, 2019. [online]. Режим доступу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/Serpneva%20conferentcia/2019/Presentasia-Roman-Stesichin.pdf .

респондентів), сім'я, родина (24% опитаних учнів), гроші (16%) та 18% – інші цінності (мир, красивий будинок, авто, свобода тощо), тобто переважають матеріальні цінності та цінності самоствердження особистості; індиферентні (4-7) цінності – це ті, до яких учні 10-11-х класів є абсолютно байдужими: свобода (12%), сім'я/родина (17%), красивий будинок (15%), гроші (13%), українська мова (8%) та інші цінності (9%); ті, які лишилися поза ціннісною системою учнів ліцею, – це українська мова (47% респондентів), красивий будинок (8%), авто (4%), свобода (32%), толерантність і культурна різноманітність (22%) та інші цінності.

Підсумовуючи результати діагностування ціннісних орієнтацій учнів як носіїв української мови, зазначимо, що більшість учнів зорієнтовані на матеріальні цінності та цінності, які сприяють їхньому самоствердженню. Такі орієнтири свідчать про важливість для учнів забезпечити егоїстичні потреби, а не суспільно значущі. Індиферентними старшокласники виявилися частково і до матеріальних, і до національних цінностей. Поза системою цінностей у респондентів є українська мова як національна цінність, толерантність і культурна різноманітність, свобода як громадянські цінності тощо. Такі результати свідчать про необхідність упровадження методики формування ГК старшокласників у процесі навчання української мови, зокрема методів, форм та засобів, спрямованих на формування цінностей громадянина демократичного суспільства.

Отже, дослідження стану сформованості ГК в учнівської молоді під час навчання української мови виявило низку проблем, зокрема таких:

- більшість учнів не сприймають українську мову як цінність, як націєтворчий ресурс; не є принциповими в позиції щодо державної мови, вважають українську мову не престижною;
- недостатній словниковий запас – учні не володіють суспільно-політичними поняттями, не розуміють громадянських цінностей;

- у процесі навчання української мови в 10-11-х класах більше уваги приділяється знаннєвій парадигмі, підготовці до ЗНО;
- формування ключових компетентностей учителі сприймають як щось другорядне, неважливе, а тому й зорієнтовані більшою мірою на результати зовнішнього незалежного оцінювання;
- більшість учнів не володіють наскрізними вміннями та навичками, не здатні засобами мови грамотно побудувати зв'язний текст, невимушено поспілкуватися на будь-яку тему чи висловити усно/ письмово власну думку, аргументувати її, учням важко концентрувати увагу на текстах, значних за обсягом.

Отже, стан сформованості громадянської компетентності учнів ліцею недостатньо відповідає реальним програмним вимогам щодо формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатої мовної особистості як відповідального громадянина. Одна з причин цього – учителі української мови недооцінюють можливості предмета для формування й розвитку ключових компетентностей старшокласників. Тому процес мовної освіти потребує модернізації змісту, методів, форм та засобів з метою імплементації формування ключових компетентностей, зокрема громадянської, у шкільний курс української мови.

3.2. Особливості методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови

Мета дослідження передбачала розроблення й апробування методики формування громадянської компетентності учнів старших класів у процесі навчання української мови. Щоб реалізувати поставлену мету, необхідно було розв'язати такі завдання:

1) побудувати й описати модель експериментальної методики формування громадянської компетентності на основі обґрунтування відповідних підходів до навчання української мови в старших класах, переосмислення принципів навчання, визначення форм, методів, засобів,

технологій навчання предмета, що сприяли б формуванню громадянської компетентності учнів у старших класах;

2) напрацювати систему компетентнісно орієнтованих завдань, навчальних кейсів з вираженим виховним змістом громадянського спрямування, текстотвірних вправ та обґрунтувати методичну їх доцільність;

3) створити комплексну навчально-пізнавальну гру у формі вебквесту, що сприяла б засвоєнню основних громадянських цінностей розвиненого демократичного суспільства, набуттю громадянських та соціокультурних знань, розумінню важливих суспільно-політичних понять, які є основою громадянської свідомості тощо;

4) перевірити ефективність пропонованої методики формування громадянської компетентності учнів старших класів на уроках української мови з використанням напрацьованої системи вправ, завдань та розробленого вебквесту.

Вивчення теоретично-методичної бази дослідження дало змогу побудувати лінгводидактичну модель методики з формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови, подану на рис 3.1. Концепція методики, як видно з моделі, ґрунтується на засадах компетентнісного, особистісно орієнтованого, діяльнісного, текстоцентричного, ситуаційного підходів.

На основі теоретичних засад дослідження розроблено алгоритм поетапного формування ГК учнів ліцею у процесі навчання української мови, що становить основу впровадження розробленої методики. Визначено такі етапи формування й розвитку громадянської компетентності учнів у процесі навчання української мови: 1) *організаційний* (обґрунтування умов і вибір учасників експериментального навчання, надання програми, матеріалів і рекомендацій), 2) *пізнавально-практичний* (збагачення лінгвокогнітивного тезауруса учнів, опанування мовних і громадянських знань, виконання вправ, завдань), 3) *самостійний* (організація самостійної роботи учнів, спрямованої

на формування громадянської компетентності, зокрема проходження вебквесту), 4) *контрольно-підсумковий* (виконання контрольних завдань, аналіз і узагальнення).

Важливими кроками впродовж формувального експерименту були такі:

– уведення в громадянський контекст, що передбачає формування цінностей, прийнятих у громадянському демократичному суспільстві, формування дбайливого ставлення до української мови як цінності, розвиток почуття патріотизму;

– набуття учнями громадянських, мовно-комунікативних та соціокультурних знань, формування мовної свідомості, формування розуміння важливих суспільно-політичних понять, які є основою громадянської свідомості;

– розв’язання учнями як носіями української мови проблем громадянського характеру;

– сприйняття української мови як цінності, самостійне інтерпретування суспільно-політичних реалій, висловлення ставлень до них засобами української мови, формування власної громадянської позиції.

Увага в межах експериментальної методики до комплексних завдань, що одночасно сприяли б формуванню як предметної, так і ключових компетентностей, зокрема громадянської, викликана актуальністю лінгводидактичної проблеми компетентнісно орієнтованого навчання української мови.

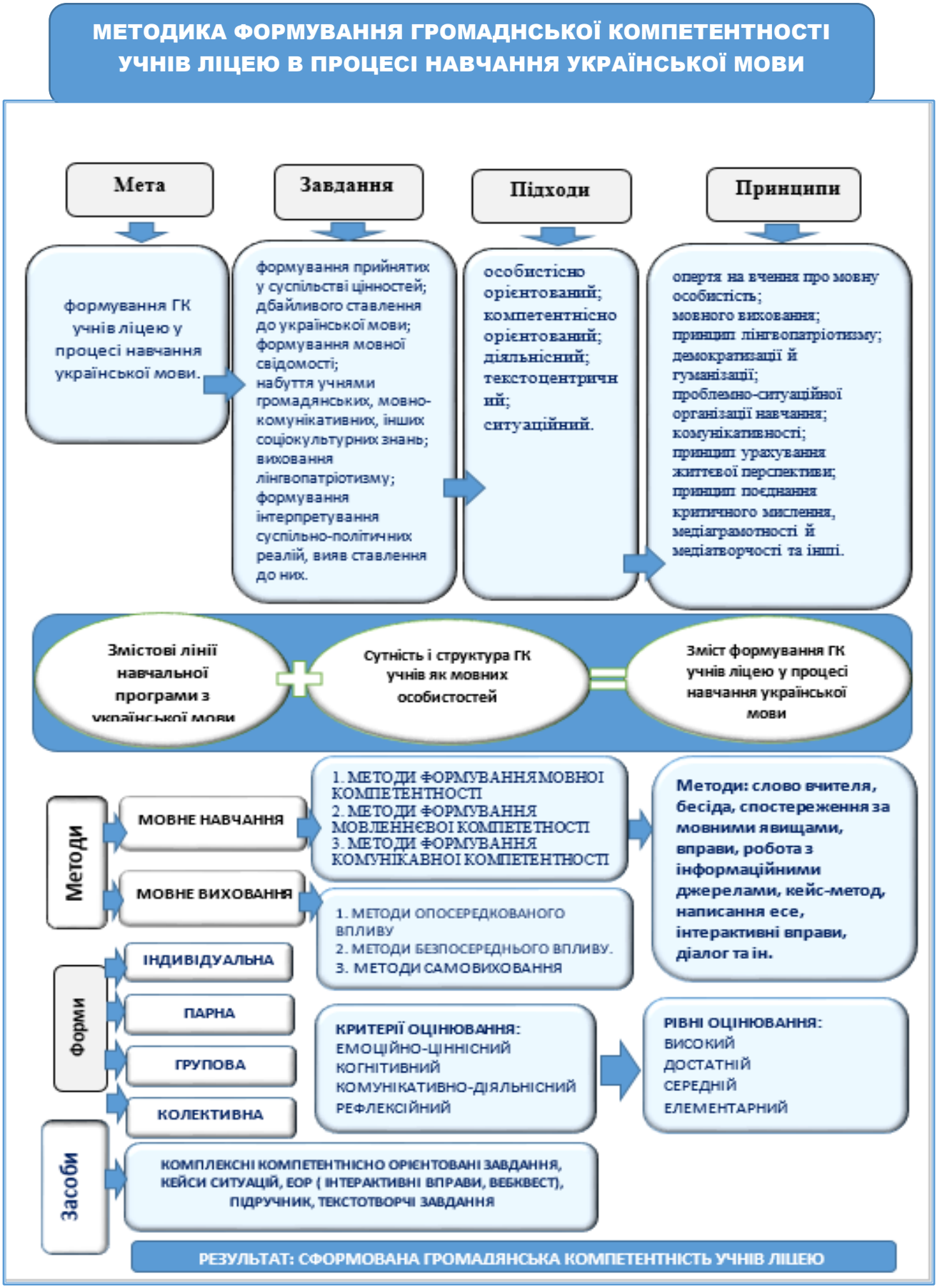

Рис.3.1. Лінгводидактична модель методики формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови.

Відповідно до нормативної бази з питань мовної освіти, на основі наукових праць, власного досвіду та досвіду провідних учителів, вважаємо, що імплементація ідей формування громадянської компетентності у процес навчання української мови має відбуватися за 4 основними напрямами, які визначають форми, методи, засоби, технології навчання української мови та наскрізне формування громадянської компетентності:

1. Сприйняття, аналіз, інтерпретація, критичне оцінювання інформації в текстах різних видів, формування в учнів лінгвокогнітивного тезаурусу, національних та загальнолюдських цінностей, європейських орієнтирів, збагачення української мовної свідомості.

2. Мовне навчання й виховання, особливо в процесі складання різножанрових текстів, – формування національно свідомої, духовно багатої української мовної особистості.

3. Взаємодія з іншими особами в усній/ письмовій формі, сприйняття й використання інформації для досягнення громадянських (життєвих) цілей у різних комунікативних ситуаціях. Висловлення власної думки, почуття, ставлення та ідей, взаємодія з іншими, зокрема в цифровому просторі, дотримання норм літературної мови та етикетних традицій українців. Аргументація власної громадянської позиції. Аналіз індивідуального мовлення.

4. Дослідження й використання мови з метою реалізації творчих проєктів.

Як було зазначено, мовна освіта передбачає мовне навчання і мовне виховання. Відповідно логічно виділити в системі методів формування ГК учнів у процесі мовної освіти 2 рівні: 1) методи навчання і 2) методи виховання.

Щодо методів навчання української мови, услід за О. Кучерук, виділяємо п’ять груп методів за трьома рівнями: мовна підготовка; мовленнєва підготовка на базі текстового підходу; комунікативна підготовка

на основі ситуаційного підходу[291]. Зокрема, у системі методів формування ГК учнів у процесі навчання української мови виокремлюємо такі групи: 1) методи, спрямовані на оволодіння мовними знаннями; 2) методи, спрямовані на формування навчально-мовних та правописних умінь, навичок; 3) методи, спрямовані на поглиблення мовленнєвих понять і розвиток рецептивної мовленнєвої діяльності; 4) методи, спрямовані на поглиблення мовленнєвих понять та розвиток продуктивного мовлення; 5) методи формування комунікативної компетентності. Відповідні методи співвідносяться з групами загальних методів навчання: когнітивними, практичними, герменевтичними, креативними, комунікативними методами.

В аспекті методів виховання мовної стійкості, громадянської відповідальності тощо орієнтуємося на класифікацію методів виховання, за В. Ягуповим: 1) методи безпосереднього виховного впливу; 2) методи опосередкованого виховного впливу; 3) методи самовиховання (самопізнання, самооцінка, самоусвідомлення, самоаналіз, самоконтроль, самоорганізація життя й діяльності)[292]. Відповідно з-поміж методів формування української мовної особистості як патріота, відповідального громадянина виділяємо такі методи виховання: 1) методи переконання, позитивний приклад, заохочення; 2) методи створення сприятливого соціального середовища – залучення учнів до соціальних, громадянських проєктів, конкурсів, флешмобів; 3) методи самопрезентації, самооцінки, самоаналізу, самоконтролю, самоорганізації діяльності.

Зазначені рівні й групи методів у нашій методиці є взаємозумовленими, реалізуються вони через конкретні методи, у зв’язку із засобами та формами роботи: метод смислового бачення тексту, метод символічного бачення тексту та інші методи роботи з текстом дають змогу

---

[291] Кучерук, О. А., 2011. *Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: Монографія*. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 420 с., с. 332-333.

[292] Ягупов, В. В., 2002. *Педагогіка:* [навчальний посібник], Київ: Либідь, 560 с., [online]. Режим доступу: https://eduknigi.com/ped_view.php?id=277.

сформувати вміння та навички критичного та креативного мислення, розширити словниковий запас учня, ціннісно зорієнтувати старшокласників, а також збагатити тезаурус учня громадянознавчими поняттями тощо; кейс-метод що сприяє розвитку навичок взаємодії з іншими особами в усній і письмовій формі, умінь та навичок побудови конструктивного й безконфліктного діалогу, передбачає використання мови в різних комунікативних ситуаціях (громадянського змісту) за допомогою ситуаційних кейсів. За О. Кучерук, кейс-метод – це спосіб навчання, що передбачає осмислення й аналіз учнями реальної життєвої ситуації та розвиток комунікативних умінь[293]. Інтерактивні методи (мовний вебквест, рольова гра, мозковий штурм, інтерактивні вправи на платформі LearningApps.org, «займи позицію» та інші) передбачають розвиток мотивації, міжособистісну взаємодію, активізацію різних видів діяльності учнів у процесі навчання мови. Текстотворчі методи (сенкан, сторітелінг, написання есе та ін.) уможливлюють розвиток умінь висловлення власної думки й почуття, аргументації громадянської позиції, створення текстів різних мовленнєвих жанрів, необхідних у громадянському контексті (написання публічного виступу, повідомлення, привітання, звернення, подяки та ін.).

Особливістю пропонованої методики є наскрізність емоційно-ціннісного складника. Цінності визначають вектор дій та рішень, тому всі пропоновані завдання передбачають або відкритий ціннісний зміст, або ж учні мають самі здогадатися, дійти висновку, про яку цінність ідеться у вправі, у тексті, в описаній ситуації чи в завданні.

Відповідно до сучасних тенденцій мовної освіти методику формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови розроблено на основі особистісно орієнтованого, компетентнісного,

[293] Кучерук, О. А., 2010. *Методи навчання української мови в загальноосвітній школі: словник-довідник.* Житомир: Вид-во «Рута», 186 с., с.90.

діяльнісного та аксіологічного підходів до навчання. Характерною ознакою особистісно орієнтованого підходу в експериментальній методиці є створення умов для формування патріотично вихованої, національно свідомої мовної особистості учня, що передбачає надання допомоги йому у визначенні свого ставлення до української мови як національної цінності, відповідального ставлення до кожного сказаного слова, шанобливого ставлення до української держави, її законів, традицій тощо. За такого розуміння особистісно орієнтований підхід передбачає вплив на самоідентифікацію учнів як українських громадян та особистісний розвиток засобами мови.

Методикка передбачає ознайомлення учнів насамперед із національними та загальнолюдськими цінностями. На матеріалі дібраних текстів учитель поступово навчає учнів розрізняти важливі громадянські цінності, поняття, необхідні в подальшому для розуміння різних суспільно-політичних явищ та процесів, визначати всі ці елементи, аналізувати їх, виявляти з-поміж них головні й другорядні і в результаті – розпізнавати проблему ставлення до предметів, явищ, подій через призму національних і загальнолюдських цінностей. Вищим рівнем сформованих при цьому є здатність учнів самостійно виявляти реальні проблеми громадянського суспільства й формулювати їх.

Експериментальна методика також базується на текстоцентричному підході. Варто зазначити, що всі дібрані тексти є ціннісно зорієнтованими. Тобто кожен текст за своєю тематикою, ідейністю, змістом пов’язаний із демократичними цінностями (толерантність, гідність і свобода, мовна стійкість, мовний патріотизм, демократія право вибору тощо).

Як було зазначено, особливістю авторської методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови є наскрізний ціннісний складник, який виявляється в кількох аспектах:

1) текст як явище мовної та позамовної дійсності є віддзеркаленням певних соціокультурних традицій і залежно від завдань до нього може виступати як одиниця комунікації, а може – і як результат (продукт) комунікації;

2) завдання до текстів сприяють розвитку наскрізних умінь та навичок аналізу, синтезу, узагальнення – і як результат, розвитку критичного мислення, що є основою для свідомого громадянина;

3) комплекс завдань до текстів побудований так, щоб забезпечити мовно-мовленнєвий розвиток старшокласників, бо комплексно охоплюють формування видів навчально-мовної і мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння і письма) та мовно-виховний вплив;

4) розроблена в межах дослідження вебквест-технологія базується на віртуальній мандрівці, виконуючи різні завдання, учні дізнаються про основні громадянські цінності, укладають відповідний словник-мінімум;

5) пропоновані комунікативно-ситуаційні завдання передбачають актуалізацію цінностей через комунікативно-діяльнісний досвід учня як особистості-громадянина, виконання певних соціальних ролей у різних ситуаціях, що поєднують у собі три основні моделі соціальної поведінки відповідального громадянина відповідно до вікових особливостей старшокласників: «я+родина/сім'я», «я+клас/школа», «я+громада/селище/місто/держава);

6) завдання на формування текстотворчих умінь та навичок містять рекомендовані в чинній програмі з української мови види роботи, передбачають роботу з різними мовленнєвими жанрами, на основі яких формується здатність активно виявляти свою громадянську позицію, висловлювати та відстоювати власні думки, ефективно інформувати, робити запит, розробляти інструкції, рекомендації, висловлювати згоду або заперечення до чиєїсь думки в коректній формі;

7) завдання, спрямовані на оцінку власних досягнень (навчальних, особистісно-ціннісних), здійснення самоаналізу особистісного потенціалу, на розвиток уміння аналізувати власні помилки та визнавати їх.

У методиці враховано, що робота з ціннісно орієнтованими текстами, виконання ціннісно орієнтованих вправ, завдань формують важливе вміння сучасного громадянина – це медіаграмотність, «нейтралізація патогенних» текстів, інформації, спрямованої на підрив національних та державних інтересів, суспільної моралі, текстів, що призводять до нехтування основними правами і свободами людини. Звідси й необхідність формувати мовно стійку особистість, громадянина-патріота – шкільний курс української мови є особливо придатними для реалізації цієї мети. Тому учням пропонуємо роботу з текстами (додаток И) «Престиж мови», «Патріотизм і націоналізм: у чому ж різниця?», уривок з твору Ліни Костенко «Записки українського самашедшого», тексти, авторами яких є відомі мовознавці Б. Антоненко-Давидович, І. Ющук, І. Огієнко, поет Т. Шевченко, Леся Українка, Г. Потопляк та інші.

Робота з дидактичним текстом формує в молоді стійкі уявлення індивідуальну мовно-когнітивну картину світу. Наголосимо, що формування української мовної особистості має відбуватися на основі норм, цінностей і якостей, що лежать в основі громадянської компетентності.

Комплексні завдання до текстів дають змогу реалізувати мовну, мовленнєву, діяльнісну та соціокультурну змістові лінії, передбачені чинною програмою з української мови. У процесі роботи зі змістом, формою тексту відбувається вивчення мовних одиниць, що дає змогу поєднати мовне навчання й виховання учнів, забезпечити формування предметної та ключових компетентностей, зокрема громадянської. Запропоновані в нашій методиці комплексні компетентнісно орієнтовані завдання охоплюють кілька блоків активностей учнів на базі тексту (інформаційно-пізнавальна активність; мовленнєва робота з текстом; мовна тематична і мовна

супровідна робота з текстом; життєво орієнтована практична робота учнів) та відповідно критерії оцінювання (див. рис. 3.2). Крім того, завдання до текстів забезпечують повноцінний мовленнєвий розвиток старшокласників, бо комплексно охоплюють формування всіх видів мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння і письма). Тому навчання на текстовій основі є найефективнішим. Звертаємо увагу на текст як засіб формування громадянської компетентності учнів-старшокласників, що впливає на свідомість особистості. Дібрані для комплексної роботи тексти мають формувати національну мовну свідомість учнів, тобто мовна особистість повинна усвідомлювати себе носієм української мови, відповідально та шанобливо ставитися до рідної мови українського народу.

Наприклад, розвиткові критичного мислення сприяють такі запитання та завдання до текстів (Додаток И): ***І. Прочитайте текст.*** *Що ви знаєте про автора тексту? Чи має престиж українська мова у вашому населеному пункті? Якою мовою спілкується ваша родина? Якою мовою ви пишете дописи в соцмережах? Яка мова переважає у вашому спілкуванні з друзями? Що ви порадили б своїм друзям і знайомим на основі прочитаного? Обґрунтуйте власні думки.*

Активізації мовних знань за темою уроку та супровідних мовних знань сприяють такі завдання: *ІІ. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання: Яка тема та основна думка тексту? Які слова в тексті є ключовими? Створіть із ними хмару слів за допомогою сервісу* WordArt.com. *До якого стилю мовлення належить текст, чому ви так вважаєте? Який тип мовлення тексту? Аргументуйте.*

На формування життєвого досвіду старшокласників, їх усвідомлення української мови як цінності, виховання мовної стійкості та розвиток інфомедійної грамотності спрямовані такі завдання: *Проаналізуйте стрічку новин у будь-якій соціальній мережі (наприклад, перших 10 дописів). Якою мовою пишуть свої розповіді користувачі? Як це характеризує їх з погляду*

мовної стійкості? Складіть коротке аналітичне повідомлення: «Мовне питання у соцмережах». Складіть план піднесення престижу української мови як державної серед громадян вашого міста (села, селища).

За пропонованою методикою комплексні завдання до тексту складаються переважно з чотирьох блоків: перший блок передбачає задіяння перцептивної мовленнєвої діяльності: читання чи аудіювання: *«Прочитайте текст», «Прочитайте обидва тексти та порівняйте за визначеним алгоритмом», «Прочитайте текст. Визначте тему та основну думку, до якого стилю мовлення належить текст?»;* другий блок – це переважно запитання, що спонукають до розвитку продуктивної мовленнєвої діяльності, зокрема говоріння, активізації мовних знань і сприяють розвитку таких умінь, навичок, як висловлювання власної думки, аналіз та синтез, критичне мислення тощо, крім того, кожне із запитань спонукає учнів до розкриття ідейного (ціннісного) наповнення тексту, ціннісно орієнтує їх: «*ІІ. Усно дайте відповіді на запитання: Який це мовленнєвий жанр тексту? Які мовно-стилістичні ознаки про це свідчать? Визначте комунікативний намір автора цього тексту? Чи переконливими є слова автора цього тексту? Хто адресат і адресанти мовлення?»*; третій блок передбачає актуалізацію супровідних мовних знань, умінь і навичок; четвертий блок має текстотворчий характер і передбачає роботу зі створенням власних текстів різних мовленнєвих жанрів, набуваючи при цьому практичного досвіду: «*Складіть і напишіть текст рекомендаційного характеру «Як вдосконалити власний рівень володіння рідною мовою», «Напишіть листа авторові тексту у відповідь, використовуючи традиційні для української мови звертання та етикетні формули», «Письмово виконайте завдання: складіть план піднесення престижу української мови як державної у громаді вашого міста (села)» «Подискутуй з другом на тему: «Чи потрібно бути мовно стійким громадянинові українського суспільства?». Письмово оформіть свою дискусію у діалог».* Завдання такого типу формують не тільки вміння

створювати тексти, а й розвивають креативне мислення як чинник, що сприяє виробленню вміння діяти в різних життєвих ситуаціях.

Варто зазначити, що кожен дібраний текст і завдання до нього передбачають реалізацію не тільки мовленнєвої, соціокультурної змістових ліній та формування наскрізних умінь, а й корелюють із мовною змістовою лінією*: «Перепишіть текст, знявши риски. Прокоментуйте правопис слів, де потрібно було зняти риску. Підкресліть головні члени речення та визначте види речень за складом граматичної основи. Визначте типи односкладних речень, якщо такі є», «Складіть у письмовій формі звіт, використовуючи безособові форми дієслів на -но, -то та односкладні безособові речення» і т. д.*

Описані комплексні завдання дають змогу сформувати емоційно-ціннісний, знаннєвий, діяльнісно-поведінковий складники громадянської компетентності та здатність до самооцювання: *«Зачитайте свої листи вголос та оцініть почуті від однокласників. Визначте найдовершеніший лист за мовностильовими ознаками», «Оцініть свій рівень відповідальності в процесі навчання та виконання загальношкільних обов'язків, розкажіть про це в листі».*

Загалом робота з текстом та комплексні завдання до тексту передбачають формування ціннісних орієнтирів учнів як юних громадян. Дібрані тексти й завдання вважаємо засобом виховання різнобічно розвиненої, творчої, національно свідомої, духовно багатої особистості, яка комунікативно виправдано вміє користуватися мовними засобами в соціумі.

Рис. 3.2. Формування громадянської компетентності учнівської молоді в процесі навчання української мови на основі комплексних завдань до текстів.

Комплексні компетентнісно орієнтовані завдання до текстів передбачають, з одного боку, навчальну діяльність старшокласників, спрямовану на здобуття, систематизацію, узагальнення чи поглиблення знань з української мови чи розвитку мовлення, а з іншого – практично-виховну діяльність учнів, орієнтовану на формування особистісних рис, цінностей та ставлень старшокласників. Для прикладу наведемо комплексне компетентнісно орієнтоване завдання:

Прочитайте виразно поезію Галини Потопляк.

Які слова є для вас незнайомими? До якої групи лексики вони належать? Поміркуйте, чому авторка згадує назви таких предметів, які «відійшли в небуття»? Проаналізуйте виділену частину в поезії. До чого закликає поетеса? Чи актуальні такі спонукання сьогодні?

Робота в групах. *Уявіть, що ви упорядники словника застарілої української лексики під назвою «Музей слів». Випишіть слова, які, на вашу думку, можна розмістити в цьому словнику, обґрунтуйте своє рішення. Призначте відповідальних за пошук значення цих слів та ілюстрацій до них, скористайтеся мережею інтернет та поспілкуйтеся зі своїми бабусями дідусями, чи відомі їм такі слова? Презентуйте свою командну роботу.*

Рефлексія. На основі опрацьованого тексту та виписаних слів напишіть аргументативне есе на тему «Українська застаріла лексика – національна цінність чи непотрібні музейні експонати?»

Бережімо слова, що з минулого, з того ще часу,
Що колись слугували, були нам за суть і за зміст.
Колись "в ґанок" ми йшли, а тепер ідемо "на терасу".
І палили ми піч, і варили капусту у піст.
А тепер в нас "камін". Не у всіх, але слово в пошані.
Не фіранка – ролета. Не будильник – в кишені смартфон.
У нас очі сумні, не щасливі чомусь, не весняні.
У нас льону так мало, один лише пластик, нейлон.
Збережімо слова у музеї, в шуфляді, у скрині.
Бо прогрес поглинає і ступи, й цеберка, й серпи.
Збережімо рядно і озера, й річки лебедині.
Не забудьмо, чим мати в’язала у жнива снопи.
Перевесла і цурки. Півкопи, і стерні, і стерні,
І мантачка й коса. І покоси трави до колін.
Ну а нині комбайни, "Джон діри" беушні, модерні.
Ну а нині дивани, де стільчик стояв і ослін.
Низка слів в небутті. І предмети з селянської хати –
Коцюба, чаплія, припік, челюсті, піч.
Відійшли в забуття жертки, груби, загати.
І ніхто вже не каже слова ґєнцур, сулія і пріч.

Спочиває шафарня. Бодня вкрилась солоною сіллю.

Ночви теж в забутті, і коромисло, прачка і прач.

Кожухи, кожушанки побиті і часом, і міллю.

І давно не мете мокре листя з берези деркач.

Не забудьмо своє. Бо чуже воно нас не жаліє.

І будуймо свій дім, свою долю у ріднім краю.

Бо озерце любові щодня на міліметр міліє.

Але квітка посіяна квітнути стане в маю! **(***Г. Потопляк***)**[294]**.**

Виконуючи завдання до наведеного тексту, учень/учениця демонструє любов і повагу до рідного слова, гордість за багатство і красу української мови, усвідомлює, що українська мова є національною цінністю. Демонструє відповідальність у виконанні навчальної діяльності. Завдання передбачає:

- розвиток мовлення (читання, письмо, говоріння, аудіювання), дотримування лексичної, орфографічної, орфоепічної норми в усних і писемних висловленнях, крім того актуалізуються знання з теми лексикологія, лексикографія;

- активізацію пізнавальної діяльності: аналітичне мислення («Аналіз виділеної частини тексту»), критичне мислення (учень висловлює критичне ставлення щодо необхідності знати та розуміти застарілі слова), аргументацію власної думки щодо застарілої лексики;

- загальнонавчальні та оргдіяльнісні вміння: учень самоорганізовується (мотивує, ставить цілі, планує, прогнозує, контролює, здійснює рефлексію, коригує); організовує й планує навчальне співробітництво з учителем та однокласниками; працює в групі й набуває досвіду такої роботи.

Текст поезії містить ідею збереження національних цінностей, назви предметів побуту, які вийшли з ужитку й втратили свою актуальність,

---

[294] *Авторська поезія Галини Потопляк* [online]. Режим доступу: https://www.facebook.com/groups/1023142351408398/permalink/1516740715381890/

відображають українську історію та культуру. Кожен громадянин має знати свою історію, свою мову та особливості національної культури. Виходимо з того, що національні цінності є фундаментом громадянськості, патріотизму.

Відповідно до пропонованої методики, у комплексних компетентнісно орієнтованих завданнях учням також пропонується написати тексти різних мовленнєвих жанрів (інструкції, рекомендації, есе тощо).

У межах пропонованої методики важливим є формування вміння розв'язувати учнями як носіями української мови проблем громадянського характеру. Аби забезпечити цей процес доцільно використати ситуаційний підхід. Відповідно до ідей ситуаційного підходу в освіті (Г. Строганова[295], Н. Бондаренко[296] та інші) формування предметної та ключових компетентностей на уроці української мови передбачає моделювання конкретних ситуацій, їх аналіз, пошук шляхів розв'язання проблем. Під час такого навчання учні вчаться критично й творчо мислити, самостійно приймати рішення, аналізувати відповідну ситуацію, працювати в команді, в умовах партнерства. У контексті пропонованої методики особливість упровадження ситуаційного підходу в освітній процес мовної освіти полягає в тому, що необхідно до кожного елемента громадянської компетентності носія української мови добирати відповідну ситуацію та доречно поєднувати її з мовною чи мовленнєвою темою уроку. Отже, ситуаційний підхід до формування ГК є засадничим в організації нашого дослідження.

На основі вивчення наукових досліджень з дидактики мови (О. Горошкіна[297], С. Караман[298], О. Кучерук[299], Л. Шевцова[300] та ін.),

---

[295] Строганова, Г., 2011. Ситуаційний підхід до професійної підготовки вчителів української мови. Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного університету, випуск 6, с. 719-724.

[296] Бондаренко, Н. В., 2017. Ситуаційні вправи на уроках української мови. *Українська мова і література в школі*, № 2, с.2-8.

[297] Горошкіна, О. І., Бондаренко Н. В., Попова Л. О. 2020. *Методика компетентнісно орієнтованого навчання української мови учнів ліцею на рівні стандарту: методичний посібник*. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 128 с.

[298] Караман, С.О., 2006, Застосування методів і прийомів навчання української мови у школах різного типу. *Наука і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*, Київ: Логос, Том XXXXVI, с. 3-12.

узагальнення власного педагогічного досвіду, ми сформували групу практичних методів навчання української мови, які, на нашу думку, сприятимуть формуванню громадянської компетентності ліцеїстів у процесі вивчення української мови. Зокрема, одним із таких методів є кейс-метод. На думку О. Кучерук, кейс-метод – це спосіб навчання, який передбачає розуміння та аналіз реальної життєвої ситуації учнями та розвиток комунікативних навичок[301]. Кейс-метод передбачає різні форми навчання на уроці української мови – групову, індивідуальну, у парі, колективну.

Кейс з вираженим виховним змістом громадянського спрямування – це навчальний матеріал, у якому описується конкретна ситуація проблемного характеру: морально-етична, суспільно-політична й лінгвопатріотична (додаток С). Відповідні кейси формують здатність учнів як носіїв української мови шукати шляхи розв'язання проблемних ситуацій громадянського спрямування, виявляти особисті ставлення, що базуються на загальнолюдських, національних та європейських цінностях, навички критично оцінювати інформацію з різних джерел.

Ми виходимо з того, що кейс може мати вигляд відеоматеріалу, аудіоматеріалу, мультимедійного матеріалу[302]. Це можуть бути тексти із соціальних мереж, інфографіки, пропагандистські листівки з інтернету, оголошення тощо. Зразки кейсів подано в додатку Ж. Пропоновані нами кейси з вираженим виховним змістом громадянського спрямування мають такі переваги:

1) підвищують мотивацію до пізнавальної та комунікативної діяльності в процесі навчання української мови;

---

[299] Кучерук, О. А., 2010. *Методика навчання української мови в загальноосвітній школі: словник*. Житомир: Видавництво «Рута», 186 с.

[300] Шевцова, Л. С., 2018. Мовленнєві ситуації на заняттях з методики української мови. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*, випуск 2 (93). с. 135-140.

[301] Кучерук, О. А., 2010. *Методи навчання української мови в загальноосвітній школі: словник*. Житомир: Видавництво «Рута», 186 с., с.90.

[302] Там само, с.91.

2) дають змогу реалізувати засади компетентнісного навчання, зокрема зв'язок із життям: учні опрацьовують пропоновані ситуації і в результаті набувають громадянського досвіду, уміння виявляти особисті ставлення до проблемних ситуацій громадянського змісту;

3) за умови групової, парної роботи з кейсами учні вчаться комунікувати, будувати конструктивні діалоги, висловлювати власну думку щодо проблемних ситуацій громадянського спрямування;

4) виконання завдань до кейсу дає змогу учням застосовувати на практиці знання з мови, громадянські, інші соціокультурні знання.

Пропонуємо модель застосування кейс-методу з метою формування ГК учнів як українських мовних особистостей:

1. Поділ учнів на групи (по 5-6 осіб) або вказівка на індивідуальне виконання кейсів.

2. Ознайомлення кожної групи або всіх учнів одночасно з «кейсом». Кожній групі може пропонуватися окрема тема кейсу, наприклад: I група – морально-етичний кейс, II група – лінгвопатріотичний, III група – суспільно-політичний кейс.

3. Обговорення учнями змісту кейсу в групах.

4. Аналіз конкретних ситуацій та визначення шляхів їх розв'язання.

5. Презентація результатів роботи з кейсом кожною групою.

7. Кожен учасник групи має оцінити свою роботу в процесі розв'язання кейсу, наприклад: 1) участь в обговоренні кейсу; 2) пропозиції щодо шляхів розв'язання ситуацій; 3) задоволеність результатом розв'язання ситуації.

Для набуття комунікативно-діяльнісного досвіду особистості-громадянина важливого значення надаємо соціальним ролям у різних ситуційних контекстах, що поєднали в собі три основні форми соціальної поведінки свідомого громадянина: «я+родина/сім'я», «я+клас/школа», «я+громада/селище/місто/держава). Адже учень/учениця можуть перебувати

в різних сферах спілкування (у школі, вдома, у колі друзів, у театрі, кіно, магазині, в іншій державі, серед представників інших культур тощо) та виконувати різні соціальні ролі (син/дочка, учень/учениця, друг/подруга, опонент/прихильник, брат/сестра, відповідальний/відповідальна за щось, чергова/черговий та багато інших) (див. додаток К). Громадянин України незалежно від сфери діяльності має вміти:

- доречно послуговуватися мовними засобами під час діалогу (мовним етикетом), правильно використовувати суспільну лексику української мови, дискутувати на загальні чи суспільно-політичні теми, вільно спілкуватися зі співрозмовником на різні теми, вміти відстояти та аргументувати власну позицію. Приклад комунікативно-ситуаційного завдання: *Уявіть ситуацію. Ви хочете стати рекламним агентом або маркетологом, а ваші батьки проти. Вони вважають, що це несерйозна професія й орієнтують вас на медичні заклади освіти. Знайдіть потрібні слова та переконайте їх за допомогою вагомих аргументів у тому, що ви маєте право вибору, що саме ця професія є для вас цікавою та перспективною. Складіть діалог або полілог, але так, щоб конфлікт за інтересами успішно завершився компромісом.* Приклад комунікативно-ситуаційного завдання: *Уявіть ситуацію. Ви хочете навчатися в одному з українських престижних вишів, ви вже майже визначились зі спеціальністю, яку будете здобувати, а ваші батьки вважають, що життя в Україні безперспективне й планують відправити вас на навчання за кордон. Знайдіть необхідні слова і переконайте тата з мамою, що ви як майбутній спеціаліст будете корисні саме в Україні. Складіть відповідний діалог;*

- розуміти мовні виражальні засоби, переконувати, доречно добирати їх, співвідносити виражальні засоби з комунікативною ситуацією;

- проявити патріотизм, надавати інформацію про себе, громадянську позицію, успішно пізнавати себе як члена родини, Батьківщини, відстоювати патріотичні переконання;

- попереджувати і/чи розв’язувати конфліктні ситуації, будувати конструктивний діалог;

- демократично приймати рішення. Приклад комунікативно-ситуаційного завдання: *Уявіть ситуацію: з вашого класу потрібно висунути трьох кандидатів (представників) у шкільне самоврядування (учнівська рада). Саме ці кандидати, якщо пройдуть загальношкільні вибори, будуть представляти та захищати інтереси вашого класу. Звісно, у кожного з вас є свої друзі та однокласники, які вам імпонують. Обговоріть, як ви організуєте процес вибору таких кандидатів, щоб усе було чесно та справедливо. Виконайте завдання за поданою інструкцією;*

- дотримуватися толерантності під час застосування мовленнєво-поведінкових стратегій і тактик (використовувати евфемізми, слова зі значенням імовірності та ін.);

- уміння критично й незалежно мислити;

- робити мовностильовий аналіз тексту суспільної теми;

- аргументовано критикувати через позицію;

- захищати права людини, зокрема представників інших народів, засобами мовлення;

- уміти брати участь у спільних справах, долучатися до соціального життя;

- робити свідомий суспільний вибір, нести відповідальність за нього;

- демонструвати лінгвокреативність у мовленні шляхом зміни мовних засобів із застосуванням мовних знань, зокрема каламбур, свої оказіоналізми, ораторську вправність і дотепність та ін.;

- уміння інформаційної грамотності (перевіряти факти, аналізувати медіатексти, розпізнавати мову ворожнечі, уникати її у власному мовленні, створювати контент у соціальних мережах, візуалізувати інформацію;

- рефлексувати (самоаналіз, що робив правильно в соціальному житті чи порушував права, інтереси інших громадян), усвідомлено ставитися до свого досвіду;

- продукувати мовленнєві жанри (світська бесіда, вітання, прощання, побажання, вибачення, подяка, комплімент, інструкція, рекомендація тощо) відповідно до ситуації, спілкуватися з урахуванням комунікативної ролі, позамовного (суспільного, соціокультурного) впливу, взаємодії.

Цінність комунікативно-ситуаційних завдань, зокрема, в тому, щоб попрактикувати різні моделі мовленнєвої поведінки на основі національних, загальнолюдських та європейських цінностей, проявити толерантність, емпатію, патріотизм, мовну стійкість, відповідальність та інші громадянські риси (див. додаток К).

Пропонована методика передбачає сприйняття української мови як цінності, самостійне інтерпретування суспільно-політичних реалій, висловлення ставлень до них засобами української мови, формування власної громадянської позиції. Особливого значення надаємо завданням, спрямованим на формування текстотворчих умінь та навичок із суспільно-громадянської тематики. У процесі виконання таких завдань в учнів розвиваються здатності, притаманні освіченому громадянинові, а саме: здатність мислити креативно, створювати власний оригінальний продукт, логічно та послідовно виражати свої думки в письмовій або усній формі, висловлювати та відстоювати власну громадянську позицію, аргументувати її, критично оцінювати інформацію, особливо перед тим, як прийняти рішення.

Універсальним методом реалізації названих вище здатностей є написання есе. Учням варто запропонувати написати аргументативне есе, темою якого є проблемне питання. Допоміжний елемент методики написання есе становить картка-конструктор (додаток Л), що містить рекомендації до написання кожного структурного компонента аргументативного есе та

відповідні фрази маркери: вступ (*Останні дослідження… . Відомий професіонал* якось сказав,…(* – потрібно використати ім'я та прізвище відомої постаті, яку ви хочете процитувати), 2010 року всіх обурила (здивувала, захопила, шокувала) історія про…, новина про … . Добро – це…;* теза (*На мою думку,… . Я вважаю,… . Я переконаний, що … . На моє глибоке переконання, … . З цілковитою впевненістю можу стверджувати, що… . Як на мене… .)* і т. д.

У процесі навчання української мови робота з написання есе сприяє не лише розвитку мовлення, а й лінгвокреативності, активізує навчально-пізнавальну діяльність учнів 10-11-х класів та дає змогу розвинути навички висловлювання власної громадянської позиції, аргументувати її, наводити приклади з різних джерел.

Написання есе громадянського спрямування на уроках української мови в старших класах сприятиме формуванню таких умінь та здатностей, що корелюють з громадянською компетентністю, а саме: уміння комунікувати державною мовою, формулювати власну думку в чіткій послідовності, уміння діяти за алгоритмом, критично мислити, уміння користуватися різними джерелами інформації, розвивати навички роботи в команді та самостійного прийняття рішення, аналізувати проблему громадянського спрямування, запропоновану в темі есе, застосовувати мовно-мовленнєві знання для формулювання власних пропозицій, рішень, виявлення лідерських якостей тощо.

Варто зазначити, що вміння аргументувати власну позицію є ознакою високого рівня критичного мислення. Перед тим, як учні мають писати есе, їм потрібно надати певний алгоритм дій, це полегшує процес створення тексту, моделює ситуацію успіху. Такий алгоритм дій ми назвали *«7 кроків до написання есе»*, або *«Методика семи кроків»* (бланк у додатку М):

1. Виокремити з теми ключові слова (3-5 слів), на яких базуватиметься текст.

2. З’ясувати значення цих слів за відповідним словником.

3. Дібрати афоризми, приказки та прислів’я відповідно до пропонованої теми, які можна використати у творі.

4. Занотувати власне розуміння проблеми. Створити власний крилатий вислів щодо проблемного питання.

5. Запропонувати учням цікаву інформацію з теми (статистичні дані, цікаві факти тощо), завчасно підготовлену.

6. Організувати перед написанням аргументативного есе дебати між двома командами.

7. Роздати учням бланк-органайзер (Додаток М), який містить тему та структуру есе. Бланки для учнів можна роздрукувати завчасно або продемонструвати за допомогою мультимедійних засобів.

З метою формування ГК учнів ліцею в процесі реалізації мовленнєвої змістової лінії курсу української мови пропонуємо такі теми для написання есе: *«Значення словників у становленні мовної особистості як відповідального громадянина», «Чи потрібні українській мові запозичення»?, «Як протистояти булінгу серед підлітків?», «Українська застаріла лексика – національна цінність чи непотрібні музейні експонати?», «Нам не можна звідси – тут наше коріння, і без нас цей край спустошився б»* та інші.

Значний потенціал для формування громадянської компетентності в шкільної молоді мають електронні освітні ресурси (далі – ЕОР). «Під ЕОР розуміють навчальні, наукові, інформаційні, довідкові матеріали та засоби, розроблені в електронній формі та представлені на носіях будь-якого типу або розміщені у комп'ютерних мережах, які відтворюються за допомогою електронних цифрових технічних засобів і необхідні для ефективної

організації освітнього процесу, в частині, що стосується його наповнення якісними навчально-методичними матеріалами»[303].

Одним із найбільш поширених видів ЕОР, які набули популярності у вчителів, є мультимедійні презентації. Такі презентації, створені за допомогою програми PowerPoint чи спеціалізованих редакторів Macromedia Flash, Picasa, Photodex ProShow, – дієвий засіб мультимедійного забезпечення уроків, який дає змогу реалізувати загальнодидактичний принцип наочності й через змістове наповнення підпорядковувати навчальну роботу завданню формування в учнів старших класів громадянської компетентності на уроках української мови. В умовах упровадження освітнього процесу з використанням технологій дистанційного/ змішаного навчання під час підготовки до уроків учитель може використати електронні освітні ресурси, які дають змогу формувати в учнів українську мовну свідомість, що є основою громадянської ідентифікації.

Ураховуємо, що офіційний сайт Української мови ReadMe пропонує онлайн-сервіс для самопідготовки до контрольного читання мовчки з української мови. ReadMe сприяє формуванню навички швидко та зосереджено читати культуровідповідні тексти, перевіряти свої знання в тестах, спостерігати за власним прогресом читацької грамотності, розвитком пізнавального досвіду.

Для формування ГК, зокрема національних, загальнолюдських і європейських цінностей ми розробили вебквест «*Мандруй, мовні скарби шукай і в кейс збирай!*» (https://cutt.ly/sUdYity). Цей електронний освітній ресурс, спрямований на осмислення слова як лексичної одиниці мови та використання його учнями в процесі подальшої суспільної діяльності, на усвідомлення значення словників української мови як важливої суспільної цінності, у комплексі на набуття учнями знань про важливі національні,

[303] Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України (2012, Жовт. 01). Наказ № 1060, *Про затвердження Положення про електронні освітні ресурси.* [онлайн]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/go/z1695-12.

європейські та загальнолюдські цінності. Крім того, технологія вебквест сприяє формуванню когнітивного складника громадянської компетентності. Комплексну інтерактивну гру, подану у формі вебквесту, розроблено у вигляді мандрівки містами України. Виконуючи завдання з теми «Лексикографія» та «Лексична норма», здійснюючи навчально-пошукову діяльність, старшокласники дізнаються про основні громадянські цінності розвиненого демократичного суспільства, що формують громадянознавчу базу, про значення важливих суспільно-політичних понять, що є основою громадянської свідомості, а також цікаві факти про міста України, що сприяє їхньому соціокультурному розвиткові.

Вебквест створено за допомогою програми MS PowerPoint, що зумовлено простим функціонуванням її сервісу та доступністю. Цей ЕОР призначений для демонстрації на інтерактивній дошці або на великому настінному екрані за допомогою проєктора за безпосереднього керування з боку вчителя, або зі смартфона, айфона, комп'ютера за самостійного користування. Вебквест сприяє:

- активізації навчально-пізнавального інтересу, розвитку внутрішньої та зовнішньої мотивацій;
- формуванню ціннісних орієнтирів;
- вихованню патріотизму, шанобливого ставлення до української мови;
- збагаченню лексичного запасу учнів суспільно-політичними поняттями як основою громадянської і мовної свідомості;
- актуалізації знань та вмінь з теми «Лексикографія», «Лексична норма»;
- розвитку мовлення (робота з текстами);
- розвитку здатності шукати, аналізувати та отримувати необхідну інформацію; здатності до самостійного пізнання, мислення, самостійності загалом як особистісної якості та ін.

Отже, мета вебквесту «*Мандруй, мовні скарби шукай і в кейс збирай!*» – мотивувати до навчально-пошукової діяльності, формувати громадянську компетентність учнів та предметну. Вебквест забезпечує реалізацію емоційно-ціннісного, знаннєвого, діяльнісного компонентів навчальних досягнень учнів із курсу «Українська мова» (з тем «Лексикографія» та «Лексична норма») відповідно до наскрізної мети формування громадянської компетентності як однієї з ключових (див. додаток П).

Важливим елементом авторської методики є кейси інтерактивних вправ, створені на платформі LearningApps.org. Інтерактивний кейс – набір інтерактивних вправ, що дають змогу комплексно формувати як предметну, так і громадянську компетентності у процесі навчання української мови. Функціональність сайту LearningApps.org дає змогу урізноманітнити освітній процес за допомогою невеликих інтерактивних модулів. Ці модулі можуть використовуватися як на уроці безпосередньо з навчально-виховною метою, так і учнями в процесі самостійної роботи.

З метою формування громадянської компетентності і предметних досягнень з української мови в 10-11-х класах ми розробили завдання та створили кейс інтерактивних вправ (вправи – це тренувальні завдання) для учнів 10 класу з теми «Лексикологія. Моє слово – моя відповідальність» на платформі LearningApps.org та інші інтерактивні вправи, спрямовані на формування мовної, мовленнєвої та комунікативної компетентностей із наскрізним громадянським спрямуванням. «Варто наголосити, що створений нами кейс інтерактивних вправ є вибірковим фрагментом авторської методики компетентнісно орієнтованого навчання української мови, зокрема формування громадянської компетентності в учнів ліцею на уроках української мови[304]. Учні в контексті вивчення теми «Лексикологія. Моє

[304] Кучерук, О., Магдич, Т., 2020. Використання електронних освітніх ресурсів для формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках української мови. *Інформаційні технології і засоби навчання*, том 75, №1, [online]. Режим доступу: https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/authorDashboard/submission/3515

слово – моя відповідальність» виконують пропоновані інтерактивні вправи, створені й розміщені на вказаному вище сайті (див. додаток Н).

Наприклад, вправа 1. «Лексикологія. Пряме та переносне значення слів» (https://learningapps.org/display?v=p3igavwkt19) побудована на основі програмного матеріалу з метою актуалізації й узагальнення знань, умінь, навичок, набутих учнями в базовій освіті, та передбачає розвиток розуміння відповідальності за використання слів, словосполучень у мовленнєвому контексті[305]. У вправі необхідно класифікувати пропоновані словосполучення за прямим та переносним значенням слів. З метою поглиблення знань з теми «Лексична норма» перед виконанням вправи учні мали опрацювати матеріали за покликаннями (https://www.bbc.com/ukrainian/blogs/2016/07/160624_ponomariv_blog96_ko, https://ukrainskamova.com/publ/chinnij_pravopis/leksika/odnoznachni_i_bagatoznachni_slova/5-1-0-48, https://ukrainskamova.com/publ/chinnij_pravopis/leksika/vzhivannja_sliv_vidpovidno_do_jikhnogo_znachennja/5-1-0-51). Загалом така комплексна робота з електронними освітніми ресурсами розвиває в старшокласників важливі оргдіяльнісні вміння: самостійне опрацювання навчального матеріалу, самоорганізація тощо.

Вправа 2. «Мовні норми» (https://learningapps.org/display?v=p8guhnd7k19). У вправі учням необхідно розподілити допущені мовні помилки відповідно до їх виду. Ця вправа передбачає попереднє опрацювання учнями запропонованих електронних освітніх ресурсів (https://www.bbc.com/ukrainian/blogs/2016/11/161115_ponomariv_blog104_ko; https://www.bbc.com/ukrainian/blogs/2016/07/160624_ponomariv_blog96_ko),__–

[305] Кучерук, О., Магдич, Т., 2020. Використання електронних освітніх ресурсів для формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках української мови. *Інформаційні технології і засоби навчання*, том 75, №1, [online]. Режим доступу: https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/authorDashboard/submission/3515.

що, своєю чергою, сприяє розвитку критичного мислення, навичок самоосвіти, оргдіяльнісних умінь, розумінню відповідальності перед суспільством за культуру власного мовлення. Пропоновані для самостійного опрацювання відомості (за покликанням) є матеріалами з блогу мовознавця О. Пономаріва. Ознайомлення старшокласників з такими інтернет-джерелами розширює їхній мовнокогнітивний тезаурус.

Вправа 3. «Громадянська відповідальність носія української мови у багатокультурному суспільстві» (https://learningapps.org/view7969121). У вправі потрібно визначити та увідповіднити поняття, що належать до прав, обов'язків, відповідальності громадян. Вправа представлена у вигляді пазла, кожна частина якого належить до відповідної категорії (права, обов'язки та відповідальності). Збагачуючи свій тезаурус громадянина, учні розвивають власну позицію. Завершивши виконання вправи, учні зможуть проглянути відеоролик з відомою піснею патріотичного змісту»[306]. Також із метою закріплення учні мають написати есе на тему «*Повноцінне функціонування мови – запорука розквіту держави*». Отже, окрім збагачення когнітивної сфери мовної особистості учня, ми розвиваємо емоційну сферу, культивуємо суспільно важливі цінності та ставлення до громадянської відповідальності, мовної відповідальності як її часткового вияву. Варто зазначити, що попередньо старшокласники опрацювали електронні ресурси (http://www.mova.info/Page.aspx?l1=61; http://www.nbuv.gov.ua/node/2782; https://www.facebook.com/; http://zosh6/; http://schoolplusnet.com/up_portfolio/2016-3-2-21-42-22_file_20.pdf) з метою розуміння понять: «права», «обов'язки», «відповідальність», зокрема відповідальність за збереження рідної мови.

[306] Кучерук, О., Магдич, Т., 2020. Використання електронних освітніх ресурсів для формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках української мови. *Інформаційні технології і засоби навчання*, том 75, №1, [online]. Режим доступу: https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/authorDashboard/submission/3515.

Важливим компонентом нашого інтерактивного кейсу *є вправа 4. «Займи позицію та аргументуй»* (https://learningapps.org/view7969121), створена з метою реалізації діяльнісно-поведінкового складника, формування вміння ефективно вибудовувати комунікацію, аргументовано й грамотно висловлювати власну думку щодо різних суспільно-політичних та мовних явищ і подій. Старшокласникам пропонується дві тези – два погляди на проблему використання людством мови як унормованої системи. Необхідно поміркувати та дібрати до кожної тези аргумент або цитату із запропонованих матеріалів, а особисті переконання та аргументи, що сформувалися в процесі опрацювання теми, занотувати в зошит.

Вправа 5. «Вікторина. Лексикологія. Формуємо мовну відповідальність[307] передбачає узагальнення та підсумок з теми «Лексикологія. Моє слово – моя відповідальність» – тестові завдання на основі візуально-текстового наповнення (зображення та текстів). Успішно дані відповіді на всі 10 тестових запитань є свідченням того, що учні ефективно засвоїли тему.

Отже, інтерактивні вправи, розроблені за допомогою LearningApps.org, мають громадянське спрямування. Супровідні матеріали вправ реалізуються через ознайомлення учнів із соціокультурним компонентом у кейсі. Вправи містять текстове і візуальне наповнення, що сприятиме формуванню базових понять громадянського тезаурусу, загальноєвропейських та національних ціннісних орієнтирів, здатності використовувати здобуті знання на практиці, у різних життєвих ситуаціях, уміння й навички для розв’язання міжкультурних конфліктів, здатності використовувати способи діяльності, здатності до вияву й відстоювання власної громадянської позиції. Особливістю наведених вище інтерактивних вправ є комплексна реалізація мовної, мовленнєвої, соціокультурної змістових ліній шкільного курсу української мови, зокрема наскрізної змістової лінії «Громадянська

[307] https://learningapps.org/7969121

відповідальність», і відповідність чинній навчальній програмі. Імплементація освітнього змісту вправ у процес навчанння української мови сприяє формуванню в учнів ціннісних і світоглядних орієнтирів, що визначають рівень мовної свідомості і поведінки здобувачів освіти у відповідному лінгвосоціумі.

Платформа сайту *LearningApps.org* є доступною як для вчителів, так і для учнів. На головній сторінці вибираємо предметне спрямування (українська мова), потім вибираємо мовну тему, пропоновану програмою сайту, яка нас цікавить, зазначаємо соціокультурну тему й розміщуємо самостійно створені вправи різних видів та рівнів. На сайті є можливість регулювати вікові обмеження. Вправи створюються відповідно до способів необхідної мисленнєвої операції, дії, наприклад, класифікувати матеріал, увідповіднити, обрати правильну відповідь, виконати роботу з текстом (прочитати, проаналізувати, переказати, створити та ін.), заповнити пропуски у словах, дати відкриту відповідь. Функція об’єднання вправ у кейси (колекції, комплекси, бібліотеку) є зручною, у нашій методиці вона використана з метою систематизації та структурування матеріалу відповідно до тематичного розподілу в шкільній програмі з наскрізним громадянським спрямуванням.

Загалом розроблена методика формування громадянської компетентності учнів ліцею як юних українських мовців дає змогу комплексно підійти до питання реалізації особистісно орієнтованого, компетентнісного та діяльнісного навчання. Пропоновані методи, форми, засоби підвищують рівень пізнавальної, навчальної й комунікативної мотивації учнів у процесі навчання української мови.

3.3. Організація і практична реалізація експериментального навчання

Результати аналізу реального стану формування громадянської

компетентності старшокласників у шкільному курсі української мови, подані в підрозділі 3.1, спонукали до розроблення й упровадження експериментальної методики формування в них громадянської компетентності у процесі навчання української мови.

Загалом дисертаційне дослідження проходило в три основних етапи: пошуковий, констатувальний, формувальний, контрольно-підсумковий.

На пошуковому етапі були опрацьовані науково-теоретичні матеріали, що лягли в основу проєкту методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови; розроблено концепцію, визначено цілі, зміст методичної системи, очікувані результати впровадження експериментальної методики; визначено складники громадянської компетентності, критерії і показники, рівні сформованості ГК; розроблено систему вправ і завдань, що імплементує формування громадянської компетентності учнів як українських мовних особистостей у шкільний курс української мови, розроблено кейси інтерактивних вправ та вебквест, навчальні кейси з вираженим виховним змістом громадянського спрямування; текстотворчі завдання, що сприяють лінгвокреативності учнів як громадян, їх умінню продукувати інноваційні ідеї на благо громадянського суспільства. Отже, на пошуковому етапі дослідження було виконано такі завдання:

1) побудова лінгводидактичної моделі експериментальної методики формування ГК учнів 10-11 класів як мовних особистостей;

2) розроблення системи вправ і завдань на основі текстово-аналітичної, проблемно-ситуаційної, комунікативно-ситуаційної діяльності з використанням електронних освітніх ресурсів;

3) розроблення методики формування ГК учнів ліцею у процесі навчання української мови;

4) визначення критеріїв та їх показників для оцінювання рівня.

Побудова лінгводидактичної моделі експериментальної методики

формування громадянської компетентності учнів 10-11-х класів як мовних особистостей уможливила подальше розроблення відповідної навчально-методичної системи. Водночас уточнювалися складники ГК учнів, що визначили цілі, очікувані результати, для подальшого формування їх у процесі навчання української мови. Визначалася концепція формування громадянської компетентності учнів як носіїв української мови. Здійснювалося обґрунтування та пошук шляхів, засобів і форм реалізації відповідної концепції. Результатом такої роботи є пропонована в дослідженні модель методики формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови (див. рис. 3.1).

Друге завдання пошукового етапу дослідної роботи передбачало розроблення системи вправ і завдань на основі текстово-аналітичної, проблемно-ситуаційної, комунікативно-ситуаційної діяльності з використанням електронних освітніх ресурсів. З метою розроблення навчально-методичного забезпечення для формування громадянської компетентності учнів як мовних особистостей виконано такі послідовні дії: осмислення навчальної програми з української мови для 10-11-х класів (рівень стандарту); визначення запитів суспільства щодо українськомовної освіти випускників ліцею як громадян; проектування програми педагогічного експерименту; створення навчально-методичного забезпечення; розроблення проектів уроків української мови з використанням пропонованих вправ і завдань.

У третьому завданні заплановано на основі побудованої моделі напрацювати методику формування ГК учнів як мовних особистостей засобами електронних освітніх ресурсів, роботою з навчальними кейсами з вираженим виховним змістом громадянського спрямування та комплексними компетентнісно орієнтованими завданнями до текстів (результат представлено в підрозділі 3.4). У межах пропонованої методики зміст і технології навчання розроблювалися з урахуванням очікуваних результатів.

До авторської методики запропоновано практичні рекомендації щодо її реалізації в навчанні української мови.

Четверте завдання – визначення критеріїв і їх показників для оцінювання рівня ГК учнів ліцею у процесі навчання української мови та ефективності методики навчання. Вибрано чотири критерії оцінювання: ціннісний, когнітивний, комунікативно-діяльнісний, рефлексійний. Ці критерії з показниками оцінювання сформованості ГК учнів застосовувалися вже на констатувальному етапі педагогічного експерименту. Відповідно до очікуваних результатів формування ГК учнів, визначених критеріїв і показників оцінювання рівня ГК учнів, сформульовано контрольні завдання, подані в додатках В, Ґ.

В організації експериментального навчання оцінювання рівнів громадянської компетентності учнів як носіїв української мови передбачено здійснювати за загальноприйнятою шкалою: «елементарний», «середній», «достатній», «високий». У процесі оцінювання необхідно використовувати названі вище критерії, опис показників оцінювання за кожним рівнем володіння учнями громадянською компетентністю. В оцінюванні контрольних завдань, виконаних учнями, обсяг правильних відповідей для «елементарного» рівня становить менше 40%, для «середнього» – 40–55%, для «достатнього» – 56–94%, для «високого» – 95–100%.

Підсумовуючи зазначимо, що пошуковий етап є важливою організаційною передумовою проведення педагогічного експерименту впровадження методики формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови.

Педагогічний експеримент проводився в ліцеях різних регіонів України (в опорному закладі загальної середньої освіти «Ковалівський ліцей» Ковалівської сільської ради Васильківського району Київської області, у комунальному закладі «Рівненський обласний науковий ліцей-інтернат ІІ-ІІІ ступенів» Рівненської обласної ради, у ліцеї №18 Львівської міської ради, у

ліцеї №20 Івано-Франківської міської ради, у ліцеї імені Романа Шухевича Івано-Франківської міської ради, у ліцеї № 25 м. Житомира) в кілька етапів. Загальна кількість учнів, які брали участь у педагогічному експерименті, становить 574 особи.

Наступним етапом дослідної роботи є констатувальний. Констатувальний етап: період, коли було визначено експериментальну базу дослідження, ліцеї, класи та вчителі, що стали учасниками експерименту, проведено діагностувальний зріз сформованості ГК учнів ліцею.

Розглянемо детальніше хід формувального етапу педагогічного експерименту, що тривав упродовж 2018–2020 н. р. Мета цього етапу полягала у виявленні й перевірці ефективності запропонованої методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови. Очікувані результати від експерименту – це насамперед підвищення рівня громадянської компетентності юних українських мовних особистостей, зокрема підвищення їхнього рівня національної та мовної свідомості, сформованість мовної стійкості, почуття патріотизму. У процесі організації й проведення експериментальної роботи спочатку відбувся камерний експеримент (у кількох класах) для того, щоб перевірити напрацьовані ідеї на основі аналітично-текстової, проблемно-ситуаційної та комунікативно-ситуаційної діяльності з подальшим коригуванням, а потім – масовий педагогічний експеримент.

Експериментальне навчання здійснювалося відповідно до робочої гіпотези дослідження. Зокрема, експеримент передбачав перевірку припущення про підвищення ефективності формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови за таких умов: 1) спрямування шкільного курсу української мови на формування української мовної свідомості учнів, мовної стійкості, ціннісних орієнтирів; 2) поєднання традиційних методів навчання з інтерактивними, ситуаційними, текстотворчими; 3) використання комплексних компетентнісно орієнтованих

завдань, електронних освітніх ресурсів, медіатекстів як інструментів модернізації змісту, методів, форм та засобів навчання української мови, зокрема з наскрізною лінією «Громадянська відповідальність».

Основне завдання формувального етапу експерименту – підтвердити чи спростувати ефективність запропонованої методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови. Формувальний етап експерименту спочатку проводився на базі ліцею № 25 м. Житомира як камерний експеримент у процесі навчання української мови протягом 2018-2019 н.р. У дослідній роботі паралельно брали участь учні 10-11 класів – два контрольних класи і два експериментальних класи. 66 учнів контрольних 10-11 класів навчалися за традиційною методикою, а 67 учнів експериментальних класів – за експериментальною методикою. Спостереження за навчальною діяльністю учнів контрольних і експериментальних класів, зіставлення результатів формування громадянської компетентності учнів здійснювалося як до початку експерименту, у процесі експериментального навчання, так і після нього, щоб насамперед зіставити початкові та кінцеві показники досягнень учнів контрольних та експериментальних класів з метою довести чи спростувати ефективність експериментальної методики.

У 2019–2020 н. р. коло експериментальних шкіл було розширено. Педагогічний експеримент проводився в ліцеях Житомирської, Рівненської, Івано-Франківської, Львівської та Київської областей. Загалом в експерименті, як було зазначено вище, взяли участь 574 учні 10-11 класів. Об’єктивність результатів формувального етапу експерименту забезпечено завдяки таким умовам: контрольні завдання під час проміжного й підсумкового контролю для учнів паралельних класів (контрольних та експериментальних) були однакові; критерії оцінювання рівня громадянської компетентності учнів 10-11-х класів (контрольних та експериментальних) застосовувалися ті самі.

Під час дослідного навчання в експериментальних класах з метою формування ГК учнів як мовних особистостей використовувалося розроблене навчально-методичне забезпечення, зокрема з використанням електронних освітніх ресурсів (інтерактивні вправи на платформі LearningApps.org, вебквест), навчальних кейсів ситуацій з вираженим виховним змістом громадянського спрямування, комунікативно-ситуаційних завдань, комплексних компетентнісно орієнтованих завдань до текстів і методичних рекомендацій щодо впровадження методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови та оцінювання рівнів ГК учнів як українських мовних особистостей. Пропонована методика навчання української мови в експериментальних класах передбачала:

- систематичну роботу з текстами та виконання комплексних компетентнісно орієнтованих завдань (ККОЗ), що забезпечують розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності (читання тексту (в парах, індивідуально, один на клас), слухання, говоріння (відповіді на запитання), письмо (завдання до тексту), – такі ККОЗ ми рекомендували вчителям використовувати щоразу, коли вивчалася нова тема з мовної змістової лінії, наприклад, до теми «Орфографія» у 10 класі ми рекомендували ККОЗ № 6, до теми «Пунктуаційна норма» в 11 класі – ККОЗ № 7;
- текстову роботу для систематичного засвоєння учнями нових концептів на позначення цінностей, суспільно-політичних понять, супровідне використання електронних словників, – це не тільки збагачує словниковий запас учнів, а й поповнює їхнє знання громадянськими та мовними смислами;
- побудову конструктивних діалогів на основі комунікативних ситуацій, які пропонувались учням у межах навчальної програми, взаємодію, розвиток рис толерантності, емпатії, лінгвопатріотизму, патріотизму, відповідальності тощо, набуття досвіду розв’язувати проблемні ситуації;

- написання в межах тематичного оцінювання аргументативного есе, у темі якого була закладена суспільна проблемна, – у процесі виконання таких текстотворчих завдань учні вчилися самостійно інтерпретувати суспільно-політичні реалії, висловлювати ставлення до них, формувати власну громадянську позицію;

- роботу з інтерактивними вправами, вебквестом – формування мотивації в старшокласників, самооцінювання й самоаналіз навчальних та особистісних досягнень (під час проходження вебквесту учні повинні були докласти вольових зусиль, аби виконати всі завдання й дійти до фінішу);

- під час роботи з навчальними кейсами ситуацій громадянського спрямування реалізовувалися засади компетентнісного навчання, зокрема зв'язок із життям: учні опрацьовують пропоновані ситуації і в результаті набувають громадянського досвіду, уміння розвязувати реальні проблеми, виявляти особисте ставлення до проблемних ситуацій громадянського змісту, за умов групової роботи над кейсом учні вчилися комунікувати, висловлювати власну думку, працювати в команді.

Загалом оганізація процесу формування ГК учнів у процесі навчання української мови в експериментальних класах будувалася за такою узагальненою схемою:

1) ознайомлення учнів з особливостями методики формування громадянської компетентності в процесі навчання української мови (її метою, змістом, формами, методами й засобами);

2) оголошення очікуваних результатів учнів ліцею після завершення експериментального навчання, забезпечення мотивації до навчально-пізнавальної та комунікативної діяльності в процесі навчання української мови, з використанням електронних освітніх ресурсів, комплексних компетентнісно орієнтованих завдань, проблемно-ситуаційних, комунікативно-ситуаційних та текстотворчих завдань;

3) формування позитивного ставлення до української мови, робота над усвідомленням її як національної цінності, виховання мовних особистостей на основі ціннісно зорієнтованих текстів, власного прикладу вчителя;

4) збагачення словникового запасу учнів громадянськими (суспільно-політичними, морально-етичними, лінгвопатріотичними) поняттями в процесі роботи з текстами відповідної тематики, набуття мовних, громадянських, інших соціокультурних знань;

5) організація самостійної роботи учнів 10-11-х класів, зокрема ознайомлення учнів із вебквестом «*Мандруй, мовні скарби шукай і в кейс збирай!»* (оголошення мети вебквесту, ознайомлення учнів з інструкцією щодо здійснення віртуальної мандрівки, формулювання очікуваних результатів); рефлексія самостійної роботи учнів у процесі проходження вебквесту – оголошення результатів самостійної роботи учнів під час проходження вебквесту на основі кінцевих результатів (словник-мінімум «Цінності громадянина демократичного суспільства», покликання на електронні словники), обговорення й аналіз змісту, процесу та результатів вебквесту з учнями (труднощів, які траплялися під час проходження вебквесту, від чого отримали задоволення, що нового дізналися та ін.);

6) робота з проблемно-ситуаційними (використання навчальних кейсів з вираженим виховним змістом громадянського спрямування) та комунікативно-ситуаційними завданнями, формування вмінь будувати конструктивні діалоги з дотриманням мовних норм, формувати вміння висловлювати власну думку, аргументувати її, працювати в команді, приймати рішення;

7) написання аргументативного есе на громадянську тематику – застосування мовних, громадянських і соціокультурних знань на практиці, демонстрація учнями вмінь висловлювати власну громадянську позицію, аргументувати її, виявляти власне ставлення до конкретного проблемного

питання, зокрема до питань мовної стійкості, лінгвопатріотизму, суспільно-політичних проблем тощо.

Водночас у процесі реалізації запропонованої експериментальної методики використовувалися інтерактивні вправи, розміщені на платформі www.learningApps.org. Учням пропонувалося виконати вправи або в межах уроку під супроводом учителя, або в позаурочний час, самостійно. Усі напрацьовані нами вправи сприяють формуванню громадянської компетентності й відповідають мовній змістовій лінії уроку.

До очікуваних результатів учнів, що брали участь в експериментальному навчанні, віднесено такі:

1) виявляє стійкий інтерес до пізнавальної та комунікативної діяльності в процесі навчання української мови;

2) виявляє позитивне ставлення до системи цінностей (загальнолюдських, національних і європейських), якими має керуватися громадянин, щоб бути гідною людиною та успішним професіоналом, виявляє лінгвопатріотизм, відповідальність за мовленнєві вчинки та толерантність у ситуаціях багатокультурності;

3) володіє громадянськими, мовними та соціокультурними знаннями, завжди демонструє їх на практиці;

4) володіє тезаурусом громадянина, а саме: розуміє й може чітко потрактувати поняття громадянського та лінгвопатріотичного змісту (демократія, гуманізм, мовна стійкість, відповідальність, рідномовний обов’язок українського народу тощо);

5) здатен сформулювати власну думку щодо морально-етичних, суспільно-політичних та лінгвопатріотичних питань, дібрати аргументи й приклади з метою підсилення власної позиції, дотримуючись культури мовлення, правил етикету, безконфіктної побудови діалогу;

6) створює власні тексти відповідних мовленнєвих жанрів громадянського спрямування;

7) аналізує й критично оцінює тексти (медіатексти) громадянського змісту;

8) володіє всіма видами мовленнєвої діяльності: говоріння, письмо, аудіювання, читання;

9) чітко та ґрунтовно оцінює своє особистісне зростання, розвиток власної культури мовлення.

Реалізація експериментальної методики формування ГК учнів ліцею в процесі навчання української мови здійснювалася з допомогою вчителів-словесників, які поділяють наші погляди щодо формування ГК учнів у процесі навчання української мови. Учителям-словесникам було надано спеціальні консультації, методичні рекомендації щодо навчання української мови з метою формування ГК учнів. Експериментально-дослідне навчання проводилося у зв'язку з відстеженням його якості за допомогою зрізів (систематичного контролю й вимірювання навчальних досягнень учнів) для одержання інформації про ефективність використовуваних інтерактивних вправ, кейсів ситуацій (проблемних), текстів громадянського спрямування, вебквесту та комунікативно-ситуаційних завдань. Проведення експериментальної роботи засвідчило, що навчально-методичне забезпечення, яке застосовувалося впродовж частини уроку чи всього уроку української мови чи заняття, урізноманітнювало освітній процес, позитивно впливало на особистісний розвиток учнів ліцею.

Підсумовуючи, зазначимо, що в організації та проведенні експериментального навчання української мови переваги надавалися формуванню громадянської компетентності учнів різними засобами. У процесі експериментального навчання було зафіксовано, що інтерактивні вправи, завдання на основі ситуаційного підходу, текстотворчі завдання та ін. сприяють розвитку критичного та креативного мислення, комунікативних здібностей, мовної стійкості мовця, приносять задоволення від вдало висловленої думки, радість у ситуаціях успіху, набуття нових знань і смислів.

Комплексне застосування навчально-методичного забезпечення у зв'язку з іншими методами в межах навчальних технологій посилювало розвивальний вплив експериментальної методики.

3.4. Аналіз результатів експериментального дослідження

У процесі експериментального навчання було зафіксовано, що використання напрацьованих матеріалів експериментальної методики, зокрема завдань на створення власних текстів, актуалізує творчі здібності юних мовців, розвиває в учнів критичне мислення, приносить задоволення від вдало висловленої думки, створює ситуацію успіху й самореалізації. Рекомендоване застосування пропонованих завдань у зв'язку з іншими методами в процесі навчання посилювало розвивальний вплив методики. Ми спостерігали прогрес у набутті вмінь та навичок, спільних для усіх компетентностей, ціннісні переорієнтування, прояви почуття патріотизму та мовної стійкості багатьох учнів. Крім того, старшокласники свідомо вибирали позицію під час написання аргументативного есе.

Експериментальна робота здійснювалася відповідно до гіпотези, у якій конкретизовано, що має відстежуватися й перевірятися. У процесі дослідження необхідно було підтвердити чи спростувати гіпотезу. Для виконання цього завдання визначено й застосовано згадані вище критерії оцінювання якості процесу й результату формування громадянської компетентності учнів 10-11класів: емоційно-ціннісний, когнітивний, комунікативно-діяльнісний, рефлексійний. Результати спостережень за діяльністю учнів під час контролю й оцінювання результатів формувального етапу експерименту зіставлялися з результатами контрольних робіт учнів та опитування учасників експерименту. Для підсумкового контролю розроблено контрольні завдання; для прикінцевого опитування – запитання з метою вивчення думки вчителів-словесників та учнів щодо експериментальної методики.

У ході дослідження відстежувався вплив експериментальної методики на результативність особистісного розвитку учнів у процесі навчання української мови, фіксувалися вербальні показники ГК учнів за визначеними критеріями і якість навчання, про яку свідчать рівні ГК учнів як мовних особистостей та характеристика відповідних рівнів. Під час спостережень ураховувалися позитивні зміни в мотивації учнів до пізнання, навчання, спілкування, виявом чого є підвищення інтересу учнів до уроків української мови, ціннісні орієнтири в процесі опрацювання наскрізних тем (морально-етичної, лінгвопатріотичної, суспільно-політичної). Розглянемо результати впровадження розробленої методичної системи. Наведемо кількісно-якісні показники рівня ГК учнів 10-11 класів на початку формувального етапу експерименту в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Стан сформованості ГК учнів 10-11 класів на початку формувального етапу експерименту

Критерій оцінювання ГК	Рівень досягнень, сформованості ГК	10 клас				11 клас				Середнє число	
										10 класи	11 класи
		КК к-ть	КК %	ЕК к-ть	ЕК %	КК к-ть	КК %	ЕК к-ть	ЕК %	%	%
Емоційно-ціннісний	Високий	5	16,1	6	17,6	5	14,7	4	12,1	16,85	13,4
	Достатній	9	29	9	26,5	10	29,4	8	24,2	27,75	26,8
	Середній	15	48,4	16	47,1	15	44,1	18	54,6	47,75	49,35
	Елементарний	2	6,5	3	8,8	4	11,8	3	9,1	7,65	10,45
Когнітивний	Високий	4	12,9	5	14,7	6	17,6	5	15,2	13,8	16,4
	Достатній	8	25,8	10	29,4	9	26,5	7	21,2	27,6	23,85
	Середній	17	54,8	15	44,1	16	47,1	17	51,5	49,45	49,3
	Елементарний	2	6,5	4	11,8	3	8,8	4	12,1	9,15	10,45
Комунікативно-діяльнісний	Високий	6	19,3	7	20,5	5	14,7	5	15,1	19,9	14,9
	Достатній	8	25,8	9	26,5	8	23,5	9	27,3	26,15	25,4
	Середній	14	45,2	16	47,1	17	50	16	48,5	46,15	49,25
	Елементарний	3	9,7	2	5,9	4	11,8	3	9,1	7,8	10,45
Рефлексійний	Високий	4	12,9	5	14,7	5	14,7	6	18,2	13,8	16,45
	Достатній	8	25,8	9	26,5	10	29,4	8	24,2	26,15	26,8
	Середній	16	51,6	18	52,9	15	44,1	16	48,5	52,25	46,3
	Елементарний	3	9,7	2	5,9	4	11,8	3	9,1	7,8	10,45
Загальна вибірка учнів 133 особи											

Як видно з таблиці 3.2, рівень ГК учнів 10-х і 11-х класів на початку формувального етапу експерименту переважно середній.

Для проведення процедури математичного опрацювання результатів дослідження сформулюємо статистичні гіпотези. Нульова гіпотеза (Н0) полягала в тому, що учні контрольного класу несуттєво відрізнялися від учнів паралельного експериментального класу в рівні сформованості ГК за кожним із чотирьох критеріїв оцінювання, відповідна різниця між класами зумовлена випадковими чинниками. Альтернативна гіпотеза (Н1) становила припущення, що між рівнями сформованості ГК учнів паралельних контрольного та експериментального класів наявні значні відмінності за кожним із критеріїв оцінювання; вищий рівень ГК в експериментальному класі зумовлений запровадженням експериментальної методики.

На підсумковому етапі з метою опрацювання результатів формувального етапу експерименту й доведення гіпотези ми ретельно добирали метод вимірювання за такими принципами:

- об’єктивності – максимальна стандартизація процедури дослідження;
- надійності – рівень стійкості результатів;
- валідності – урахування придатності методу для досліджуваної проблеми;
- точності вимірювання – визначення мінімальної похибки в достовірності результатів.

З метою підвищення рівня вірогідності результатів та якості їх оброблення ми зробили репрезентативну вибірку за такими параметрами:

- приблизно однакова кількість учнів у контрольних та експериментальних класах;
- незначні відхилення в результатах констатувального зрізу між експериментальними й контрольними класами однієї паралелі;
- коефіцієнт відхилення $\alpha = 0{,}05$.

Зважаючи на викладене вище, для обрахунку й доведення гіпотетичних результатів ми обрали критерій Пірсона (χ^2) («хі-квадрат»), зокрема для

прийняття чи відхилення однієї з двох статистичних гіпотез (на початку формувального етапу експерименту, а потім після нього). Цей критерій згоди з даними спостережень дає змогу встановити, чи випадковими є розбіжності між рівнями громадянської компетентності юних носіїв української мови паралельних контрольного та експериментального класів. У результаті обрахунків ми порівняли емпіричне значення коефіцієнта критерію $\chi 2_{експ}$ з критичним значенням $\chi^2_{кр}$ (за статистичною таблицею $\chi^2_{кр}$ = 7,81 для рівня значущості α = 0,05 – це частка помилкових рішень, якою можна знехтувати; відповідно можливість того, що вибірки характеристик порівнюваних класів відрізняються, складе 1 – α = 0,95, тобто в процентах P = 95% – це рівень достовірності відмінностей) і ступеня вільності q = 3 (q = 4 рівні ГК учнів як українських мовних особистостей – 1 = 3).

Емпіричне значення коефіцієнта критерію $\chi^2_{експ}$ ми обчислювали за формулою:

$$\chi^2 = \frac{1}{n_1 * n_2} \sum_{i=1}^{k} \frac{(n_{i1} * n_2 - n_{i2} * n_1)^2}{n_{i1} + n_{i2}},$$

де $\chi 2_{експ}$ – критерій експериментальної величини сформованості громадянської компетентності учнів; k = 4 – кількість рівнів ГК; n_1– кількість учнів контрольного класу; n_2– кількість учнів експериментального класу; i – категорія одного з рівнів ГК (i=1, 2, ... k, де k = 4); ∑ – знак суми; n_{i1} – кількість учнів контрольних класів, які потрапили в і-ту категорію; n_{i2} – кількість учнів експериментальних класів, які потрапили в і-ту категорію[308].

У результаті статистичних підрахунків маємо числові значення критерію $\chi^2_{експ}$ і можемо порівняти ці значення з $\chi^2_{кр.}$ Для прикладу продемонструємо, як здійснювалися обрахунки на початку формувального етапу за емоційно-ціннісним критерієм:

---

[308] Гончаренко, С. У., 2010. *Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям.* Київ, Вінниця: Планер, 308 с., с.301.

$$\chi^2_{\text{експ}} = \frac{1}{67*65}\left(\frac{(10*67-10*65)^2}{10+10} + \frac{(19*67-17*65)^2}{19+17} + \frac{(30*67-34*65)^2}{30+34} + \frac{(6*67-6*65)^2}{6+6}\right) = 0{,}000229621125 * (20 + 784 + 625 + 12) = 0{,}33\ ,$$

Наведемо цифрові показники обчислень $\chi^2_{\text{експ}}$ для 10-х і 11-х класів за кожним критерієм оцінювання (емоційно-ціннісним, когнітивним, комунікативно-діяльнісним та рефлексійним), виконані на початку формувального етапу експерименту:

1) за емоційно-ціннісним критерієм $\chi^2_{\text{експ}} = 0{,}33$, $\chi^2_{\text{експ}} < \chi^2_{\text{кр}}$, тобто $0{,}33 < 7{,}82$;

2) за когнітивним критерієм $\chi^2_{\text{експ}} = 0{,}68$, $\chi^2_{\text{експ}} < \chi^2_{\text{кр}}$, тобто $0{,}68 < 7{,}82$;

3) за комунікативно-діяльнісним $\chi^2_{\text{експ}} = 0{,}085$, $\chi^2_{\text{експ}} < \chi^2_{\text{кр}}$, тобто $0{,}085 < 7{,}82$;

4) за рефлексійним критерієм $\chi^2_{\text{експ}} = 0{,}67$, $\chi^2_{\text{експ}} < \chi^2_{\text{кр}}$, тобто $0{,}67 < 7{,}82$.

Отже, на початку формувального етапу експерименту визначене значення $\chi^2_{\text{експ}}$ за кожним критерієм для 10-11 класів менше від $\chi^2_{\text{кр}}$, такі статистичні показники підтверджують нульову гіпотезу. Аналіз результатів опрацювання експериментальних даних із використанням критерію Пірсона свідчить, що на початку формувального етапу дослідного навчання вибірки порівнюваних паралельних класів не мали статистично значущих розбіжностей (за умови рівня значущості $\alpha = 0{,}05$), це є достатньою підставою для прийняття нульової гіпотези та для об'єктивного проведення перевірки й оцінювання ефективності експериментальної методики.

У кінці експерименту аналіз результатів підсумкового контролю дав змогу порівняти показники рівня ГК учнів як українських мовних особистостей паралельних контрольних і експериментальних 10-11-х класів. Для обґрунтування прикінцевих статистичних висновків наведемо результати якісного аналізу й кількісного опрацювання вибіркових даних, одержаних після формувального етапу експерименту (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Стан сформованості ГК учнів 10-11 класів після формувального етапу експерименту

Критерій оцінювання ГК	**Рівень досягнень, сформованості ГК**	**10 клас**				**11 клас**				**Середнє число**	
										10 класи	**11 класи**
		К К к-ть	КК %	Е К к-ть	ЕК %	К К к-ть	КК %	Е К к-ть	ЕК %	%	%
Емоційно-Ціннісний	Високий	6	19,4	8	23,5	6	17,6	8	24,2	21,45	20,9
	Достатній	10	32,2	16	47,1	11	32,4	19	57,6	39,65	45
	Середній	14	45,2	9	26,5	15	44,1	5	15,2	35,85	29,65
	Елементарний	1	3,2	1	2,9	2	5,9	1	3	3,05	4,45
Когнітивний	Високий	6	19,4	9	26,5	7	20,6	10	30,3	22,95	25,45
	Достатній	8	25,8	18	52,9	10	29,4	17	51,5	39,35	40,45
	Середній	16	51,6	6	17,7	15	44,1	5	15,2	34,65	29,65
	Елементарний	1	3,2	1	2,9	2	5,9	1	3	3,05	4,45
Комунікативно-діяльнісний	Високий	8	25,8	11	32,4	8	23,5	9	27,3	29,1	25,4
	Достатній	7	22,6	17	50	8	23,5	19	57,6	36,3	40,55
	Середній	15	48,4	5	14,7	16	47,1	4	12,1	31,55	29,6
	Елементарний	1	3,2	1	2,9	2	5,9	1	3	3,05	4,45
Рефлексійний	Високий	6	19,4	9	26,5	5	14,7	10	30,3	22,95	22,5
	Достатній	8	25,8	18	52,9	10	29,4	17	51,5	39,35	40,45
	Середній	15	48,4	6	17,7	15	44,1	5	15,2	33,05	29,65
	Елементарний	2	6,4	1	2,9	4	11,8	1	3	4,65	7,4
Загальна вибірка учнів 133 особи											

Наведемо хід обчислень величини $\chi^2_{експ}$ для кожного критерію на основі результатів, отриманих наприкінці формувального етапу:

1) за емоційно-ціннісним критерієм $\chi^2_{експ} = 9,5$, $\chi^2_{експ} > \chi^2_{кр}$, тобто $9,5 > 7,82$;

2) за когнітивним критерієм $\chi^2_{\text{експ}} = 16{,}04$, $\chi^2_{\text{експ}} > \chi^2_{\text{кр}}$, тобто 16,04 > 7,82;

3) за комунікативно-діяльнісним $\chi^2_{\text{експ}} = 21{,}4$, $\chi^2_{\text{експ}} > \chi^2_{\text{кр}}$, тобто 21,4 > 7,82;

4) за рефлексійним критерієм $\chi^2_{\text{експ}} = 13{,}9$, $\chi^2_{\text{експ}} > \chi^2_{\text{кр}}$, тобто 13,9 > 7,82.

Отже, за результатами остаточного контролю нульова гіпотеза не підтверджується, тобто в кінці навчального року рівні ГК учнів як носіїв української мови КК та ЕК за кожним із критеріїв відрізняються суттєво. Статистичні дані свідчать про позитивну динаміку рівня громадянської компетентності учнів експериментальних класів, відповідно є підстави стверджувати з достовірністю 95 %, що запропонована методика формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови є більш ефективною, порівняно з традиційним навчанням. Узагальнення сформованості громадянської компетентності учнів у процесі навчання української мови за результатами початкового та прикінцевого зрізів експерименту (сукупно за чотирма критеріями) подано в табл. 3.4, на рис. 3.3 і рис. 3.4 у додатку Т.

Таблиця 3.4

Показники рівнів сформованості ГК учнів як мовних особистостей 10 і 11 класів (за результатами початкового та прикінцевого зрізів експерименту)

Клас	Зрізи	Рівні (%)			
		елементарний	середній	достатній	високий
10 КК	*початковий*	8,1	50,0	26,6	15,3
	прикінцевий	4, 0	26,6	48,4	21,0
10 ЕК	*початковий*	8,1	47,8	27,2	16,9
	прикінцевий	2,9	19,15	50,75	27,2
11 КК	*початковий*	11,1	46,3	27,2	15,4
	прикінцевий	7,4	44,8	28,7	19,1
11 ЕК	*початковий*	9,85	50,8	24,2	15,15
	прикінцевий	3	14,45	54,55	28

Зіставлення прикінцевих результатів експериментального навчання української мови з даними констатувального зрізу на початку формувального етапу експерименту (табл. 3.4, рис. 3.3, рис. 3.4 див. додаток Т) також дає підстави для підтвердження ефективності запропонованої методики. Водночас серед супровідних результатів упровадження методики формування ГК учнів 10 і 11 класів у шкільний курс української мови варто назвати такі: підвищення мотивації навчальної, пізнавальної, комунікативної діяльності, розвиток навичок інфомедійної грамотності, умінь самоорганізації старшокласників, підвищення рівня чотирьох видів мовленнєвої діяльності (читання, говоріння, слухання, письмо), розвиток творчості, емоційної саморегуляції тощо.

Ефективність експериментальної методики визначалася за її результатами в зіставленні з навчально-предметними цілями та методами їх досягнення. У дослідному формуванні ГК учнів як українських мовних особистостей з-поміж нетрадиційних методів перевага надавалася методам проблемно-ситуаційного, інтелектуально-креативного й комунікативного спрямування. Дієвими для формування ГК учнів ліцею виявилися такі методи та види навчальної роботи: методи роботи з текстом (комплексні компетентнісно орієнтовані завдання, метод концептуального аналізу, інтерпретація тексту та ін), методи ситуаційні (кейс-метод, комунікативно-ситуаційні завдання), текстотворчі методи (метод складання історій, написання аргументативного есе, складання текстів різних мовленнєвих жанрів, метод проєктів та ін.), інтерактивні методи (вправи, гра, «займи позицію», розумовий штурм та ін.) тощо.

Під час бесіди, проведеної після експериментального навчання української мови, учні розказали про ті види роботи, які найбільше їм сподобалися – це вебквест, інтерактивні вправи, дискусія, виконання проблемно-пошукових завдань, складання власних текстів, інтелектуальних

карт, «асоціативних кущів», «хмар слів» і т. ін. Особливо учні відзначили можливість вибору власної позиції під час роботи з навчальними кейсами ситуацій й написання аргументативного есе. Вони відчули себе гідними людьми, які мають право на свою думку. Наприкінці формувального етапу експерименту більшість учнів розповіли, що почуваються натхненно щодо захисту української мови й пишаються тим, що вони українці. Результати експерименту дають підстави стверджувати, що запропоновані в ході дослідження завдання, вправи, освітні матеріали та методичні рекомендації до їх упровадження підвищують мотивацію до уроків української мови й урізноманітнюють освітній процес, роблять навчання більш компетентнісним на практиці, а не декларативно.

Отже, результати експерименту, організованого на основі використання напрацьованої в дослідженні методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови, свідчать про те, що підтвердилася робоча гіпотеза, зокрема рівень громадянської компетентності учнів значною мірою залежить від таких умов: 1) спрямування шкільного курсу української мови на формування української мовної свідомості учнів, мовної стійкості, ціннісних орієнтирів; 2) поєднання традиційних методів навчання з інтерактивними, ситуаційними, текстотворчими; 3) використання комплексних компетентнісно орієнтованих завдань, електронних освітніх ресурсів, медіатекстів як інструментів модернізації змісту, методів, форм та засобів навчання української мови, зокрема з наскрізною лінією «Громадянська відповідальність».

Показником підвищення мотивації учнів до уроків української мови й до спілкування нею стало те, що вони з інтересом виконували пропоновані завдання, обговорювали проблемні питання, дискутували, відстоювали свої позиції. В учнів експериментальних класів зросла здатність до вправного використання мовних одиниць у мовленні, що виявлялася в процесі складання діалогів, текстів різних мовленнєвих жанрів та ін. Загалом

учасники експерименту позитивно оцінили запропоновану методику формування громадянської компетентності учнів як українських мовних особистостей. Проведене експериментальне дослідження показує, що навчально-методичне забезпечення, спрямоване на формування ГК учнів у системі україномовної освіти, допомагає досягти очікуваних результатів за напрямами формування емоційно-ціннісного, знаннєвого, діяльнісно-поведінкового складників ГК учнів як носіїв української мови, зокрема навчити виявляти позитивне ставлення до національних, загальнолюдських і європейських цінностей, вдосконалити вправність юних мовних особистостей у письмовому, усному мовленні, здатність ефективно слухати, читати та продукувати власні тексти, підвищити рівень мовної стійкості учнів як громадян України та громадянської відповідальності.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі досліджено, що більшість учнів не сприймають українську мову як цінність, як націєтворчий ресурс; не є принциповими в позиції щодо державної мови; багато учнів вважають українську мову непрестижною; недостатній словниковий запас – учні частково володіють суспільно-політичними поняттями, недостатньо розуміють громадянські цінності; у процесі навчання української мови в 10-11-х класах більше уваги приділяється знаннєвій парадигмі, підготовці до зовнішнього незалежного оцінювання; формування ключових компетентностей учителі сприймають як щось другорядне, неважливе, а тому й зорієнтовані більшою мірою на результати зовнішнього незалежного оцінювання, на повторення теоретичного матеріалу протягом 10-11-х класів. У процесі спостереження та бесід з учнями з'ясовано, що на уроках української мови вони працюють з посібниками для підготовки до ЗНО; більшість учнів не володіють наскрізними вміннями та навичками (критичного мислення, лінгвокреативності, аргументування власної думки, конструктивного

діалогування), частково спроможні засобами мови грамотно побудувати текст, невимушено поспілкуватися з будь-якої теми чи висловити усно (письмово) власну думку, аргументувати її; учням важко концентрувати увагу на текстах, значних за обсягом.

Виявлено, що стан формування громадянської компетентності учнів ліцею недостатньо відповідає реальним програмним вимогам щодо формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатої мовної особистості як відповідального громадянина, учителі недооцінюють можливості предмета для розвитку ключових компетентностей у процесі навчання української мови.

Розроблено лінгводидактичну модель та описано особливості методики формування громадянської компететності учнів ліцею в процесі навчання української мови, аспекти організації і практичної реалізації експериментального навчання, а також проведено аналіз результатів експериментального дослідження. Систему методів, що сприяють формуванню громадянської компететності учнів ліцею в процесі навчання української мови, представлено на двох рівнях: мовне навчання й мовне виховання. Відповідно за рівнем мовного навчання виділено: методи, спрямовані на мовну підготовку учнів, методи спрямовані на мовленнєву текстову підготовку учнів та методи формування комунікативної компетентності на засадах ситуаційного підходу. На рівні мовного виховання визначено методи безпосереднього виховного впливу, методи опосередкованого виховного впливу й методи самовиховання.

У процесі експериментального навчання було зафіксовано, що комплексні компетентнісно орієнтовапні завдання, інтерактивні вправи, ситуаційні завдання, текстотворчі завдання сприяють розвитку критичного та креативного мислення, комунікативних здібностей, мовної стійкості мовця, приносять задоволення від вдало висловленої думки, радість у ситуаціях успіху, набуття нових знань і смислів. Комплексне застосування

навчально-методичного забезпечення у зв'язку з різними методами і формами в межах навчальних технологій посилювало розвивальний вплив навчально-предметної методики.

Для проведення процедури математичного опрацювання результатів дослідження сформульовано статистичні гіпотези. Для обрахунку й доведення гіпотетичних результатів було обрано критерій Пірсона (χ^2) («хі-квадрат»), зокрема для прийняття чи відхилення однієї з двох статистичних гіпотез (на початку формувального етапу експерименту, а потім після нього).

За результатами кількісних даних щодо рівнів сформованості ГК учнів ліцею з'ясовано, що в 10 ЕК за середніми статистичними підрахунками високого рівня досягли на 11,2% більше учнів ніж на початку впровадження методики, а достатнього рівня – майже вдвічі більше (на 23% більше); у 10 КК високий рівень здобули лише на 5% більше учнів, а достатній лишився на тому ж рівні (26,6%). У 11 ЕК високого рівня досягли на 13 % більше ніж на початку, а досттнього – на 30% більше; у 11 КК високий рівень здобули на 4% більше, достатній – на 2% більше.

Узагальнені кількісно-якісні показники сформованості громадянської компетентності учнів у процесі навчання української мови за результатами початкового та прикінцевого зрізів експерименту (сукупно за чотирма критеріями) засвідчили позитивну динаміку рівня громадянської компетентності учнів експериментальних класів, відповідно є підстави стверджувати з достовірністю 95%, що запропонована методика формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови є більш ефективною, порівняно з традиційним навчанням.

Основні результати 3 розділу відображено в наукових працях автора: [117; 123; 124; 125; 127; 128; 129; 130; 131; 132; 133; 134; 135; 137].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретико-експериментальне дослідження проблеми формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови через призму сучасних тенденцій лінгводидактики. Відповідно до мети й завдань дослідження зазначеної проблеми здобуто низку науково-теоретичних і практичних результатів.

На основі аналізу наукових джерел та навчально-методичної літератури, узагальнення й систематизації передового лінгводидактичного досвіду, цілісного наукового дослідження питання компетентнісно орієнтованого навчання української мови, а також студіювання психолого-педагогічних передумов формування громадянської компетентності старшокласників під час навчання української мови, лінгвістичних і філософських засад зазначеного питання здійснено наукове обґрунтування, розроблення та практичне розв'язання проблеми формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови.

Обґрунтовано наукові методологічні підходи до науково-педагогічного дослідження проблеми формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови за чотирма рівнями: філософським, загальнонауковим, конкретнонауковим та технологічним, – з проєкцією на розроблення експериментальної методики. На кожному методологічному рівні виокремлено основні підходи до науково-педагогічного дослідження (системний, синергетичний, діяльнісний, акмеологічний, компетентнісний, комунікативний, текстоцентричний та інші), комплексне застосування яких забезпечило реалізацію поставлених мети і завдань дослідження.

Вивчення й аналіз нормативно-правових актів у сфері освіти України, Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року з урахуванням рекомендацій Європейського Парламенту та Ради

Європейського Союзу «Про основні компетентності для навчання протягом усього життя», державних стандартів базової та повної загальної середньої освіти, навчальних програм з української мови для 10 і 11 класів, рекомендацій Міністерства освіти і науки України з питань середньої освіти, методичних рекомендацій щодо навчання української мови, підручників української мови для учнів 10-11-х класів, – усе це стало підґрунтям для дослідження стану формування громадянської компетентності старшокласників, визначення місця й значення інноваційних методів і засобів навчання української мови, що сприяють громадянському вихованню та мовній освіті.

Аналіз науково-теоретичних джерел дав змогу визначити філософське, лінгвістичне та психолого-педагогічне підґрунтя формування громадянської компетентності. Акцентовано, що одним із вагомих чинників демократії і громадянського суспільства є мова і мовлення. Основою сучасної мовної освіти є філософія синергетики. На основі сучасних наукових розвідок визначено пріоритетну роль мови в становленні мовної особистості учнів ліцею як майбутніх гідних громадян України, а показниками розвитку мовної особистості учня як громадянина визначено: мовну свідомість, мовну стійкість, патріотизм. Мова в межах нашого дослідження розглядається як суспільно значущий та державотворчий чинник.

Вивчення психологічних та педагогічних аспектів становлення компетентної мовної особистості дало змогу виокремити відповідні передумови формування громадянської компетентності: урахування вікових та індивідуальних психологічних особливостей, що сприятиме гармонійному розвиткові здібностей, мовно-мовленнєвих і комунікативних умінь учнів; увага до істотних характеристик мислення сучасного покоління Z, що уможливить оптимізацію форм, методів, засобів формування української мовної особистості як громадянина; розвиток критичного та креативного мислення в процесі навчання української мови як необхідних навичок XXI

століття для успішної реалізації особистості в суспільстві; формування й підтримання мотивації та розвиток емоційного інтелекту старшокласників у просторі мовної освіти, що уможливить процес мотивованого культивування мовної стійкості і громадянської свідомості учнів як носіїв української мови.

Проаналізовано та уточнено понятєво-категорійний апарат дослідження. Методом контент-аналізу конкретизовано сутнісні характеристики базового поняття «*громадянська компетентність*». Громадянську компетентність учнів ліцею як українських мовних особистостей потрактовано як інтегровану здатність особи відповідально реалізовувати громадянські права і обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства та держави в ім'я свободи і справедливості, що формується на основі загальноприйнятих у суспільстві цінностей, гідного ставлення до державних символів, збагачення мовної свідомості, сукупності громадянських знань і вмінь, досвіду виконання мовних обов'язків громадянина України, готовності активно й ефективно виявляти себе за допомогою засобів державної мови в різних соціальних ролях у відповідному лінгвосоціумі. З'ясовано, що громадянська компетентність учнів ліцею як мовних особистостей взаємопов'язана з поняттями «*громадянин*», «*права і обов'язки», «держава», «закон», «громадянська відповідальність», «лінгвопатріотизм», «мовна свідомість*».

У структурі громадянської компетентності виділено такі основні складники: *емоційно-ціннісний,* що передбачає емоційно-ціннісне сприйняття дійсності особистістю, формування системи громадянських цінностей (загальнолюдських, національних), мотивування дій та вчинків; *знаннєвий* – включає в себе систему громадянських, соціокультурних та мовно-комунікативних знань; *діяльнісно-поведінковий* – передбачає демонстрування у спілкуванні й діяльності позитивних установок, гуманістичних, національних цінностей, принципів демократії, відповідальне ставлення до навчання та до української мови як національної цінності. Важливого

значення надано громадянським та соціальним ролям у різних ситуаційних контекстах, що поєднали в собі три основні моделі соціальної поведінки свідомого громадянина: «я у родині, сім'ї», «я у класі, у школі», «я у громаді, у селищі, місті, у державі.

У роботі встановлено актуальні принципи для формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання української мови, з-поміж них такі: принцип опертя на вчення про мовну особистість; принцип соціальної доцільності; принцип мовного виховання; принцип лінгвопатріотизму; принцип демократизації й гуманізації; єдності теорії й практики; принцип проблемно-ситуаційної організації навчання; принцип комунікативності; принцип урахування життєвої перспективи; принцип поєднання критичного мислення, медіаграмотності й медіатворчості та ін.

Аналіз чинних програм, підручників української мови для учнів 10-11-х класів через призму ідеї формування громадянської компетентності старшокласників свідчить про змістове вдосконалення та практичну адаптацію навчальної літератури до сучасних освітніх вимог нової української школи. Водночас встановлено актуальність додаткового напрацювання вправ і завдань, які сприяють формуванню громадянської компетентності старшокласників.

Студіювання досліджуваної проблеми стало підставою для розроблення критеріїв вимірювання рівнів сформованості громадянської компетентності старшокласників як українських мовних особистостей. Зокрема, взято до уваги уявлення учнів про громадянські ролі й мовно-комунікативний супровід їх; уявлення про особливості громадянського суспільства й сучасні виклики; уявлення про особистісні, загальнолюдські, національні, європейські цінності; досвід ефективного сприйняття сучасних викликів; досвід утвердження української мови в громадянському суспільстві, досвід ціннісного ставлення до себе й навколишнього світу. Визначено критерії (емоційно-ціннісний, когнітивний, комунікативно-

діяльнісний, рефлексійний) та показники для з'ясування сформованості громадянської компетентності старшокласників як українських мовних особистостей. Виділено чотири рівні громадянської компетентності – високий, достатній, середній, елементарний.

Проаналізовано стан сформованості громадянської компетентності учнів ліцею як носіїв української мови, з'ясовано, що він недостатньо відповідає чинним програмним вимогам до формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатої мовної особистості як відповідального громадянина, учителі недооцінюють можливості предмета для розвитку ключових компетентностей у процесі навчання української мови. Тому процес мовної освіти потребує модернізації змісту, методів, форм, засобів з метою імплементації формування ключових компетентностей, зокрема громадянської, у шкільний курс української мови.

Розроблено концептуальну модель та відповідну їй методику формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови. Визначено, що імплементація ідей формування громадянської компетентності у процес навчання української мови має базуватися на 4-х основних напрямах, які зумовлюють форми, методи, засоби, технології навчання української мови та наскрізне формування громадянської компетентності: 1) сприйняття, аналіз, інтерпретація, критичне оцінювання інформації в текстах різних видів, формування в учнів лінгвокогнітивного тезаурусу, національних та загальнолюдських цінностей, європейських орієнтирів, збагачення української мовної свідомості; 2) мовне навчання і виховання, особливо в процесі складання різножанрових текстів, – формування національно свідомої, духовно багатої української мовної особистості; 3) взаємодія з іншими особами в усній/ письмовій формі, сприйняття й використання інформації для досягнення громадянських (життєвих) цілей у різних комунікативних ситуаціях; висловлення власної думки, почуття, ставлення та ідей, взаємодія з іншими, зокрема в цифровому

просторі, дотримання норм літературної мови та етикетних традицій українців; аргументація власної громадянської позиції; аналіз індивідуального мовлення; 4) дослідження й використання мови з метою реалізації творчих проєктів.

Методика формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання української мови побудована на поєднанні традиційних та інноваційних методів навчання, з огляду на специфіку предмета дослідження. У системі методів формування громадянської компетентності учнів виокремлено методи мовного навчання і методи мовного виховання. Дієвими для формування громадянської компетентності учнів ліцею виявилися такі методи та види навчальної роботи: методи роботи з текстом (комплексні компетентнісно орієнтовані завдання, метод концептуального аналізу, інтерпретація тексту та ін), ситуаційні методи (кейс-метод, комунікативно-ситуаційні завдання), текстотворчі методи (метод складання історій, написання аргументативного есе, складання текстів різних мовленнєвих жанрів, метод проєктів та ін.), інтерактивні методи (вправи, гра, «займи позицію», розумовий штурм та ін.).

Результати експерименту, організованого на основі використання напрацьованої в дослідженні методики формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови, свідчать про те, що підтвердилася робоча гіпотеза, зокрема рівень громадянської компетентності учнів значною мірою залежить від таких умов: 1) спрямування шкільного курсу української мови на формування української мовної свідомості учнів, мовної стійкості, ціннісних орієнтирів; 2) поєднання традиційних методів навчання з інтерактивними, ситуаційними, текстотворчими; 3) використання комплексних компетентнісно орієнтованих завдань, електронних освітніх ресурсів, медіатекстів як інструментів модернізації змісту, методів, форм та засобів навчання української мови, зокрема з наскрізною лінією «Громадянська відповідальність».

Для проведення процедури математичного опрацювання результатів дослідження сформульовано статистичні гіпотези. Для обрахунку й доведення гіпотетичних результатів було обрано критерій Пірсона ($\chi 2$) («хі-квадрат»), зокрема для прийняття чи відхилення однієї з двох статистичних гіпотез (на початку формувального етапу експерименту, а потім після нього). Статистичні дані свідчать про позитивну динаміку рівня громадянської компетентності учнів експериментальних класів, відповідно є підстави стверджувати, що запропонована методика формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови є більш ефективною, порівняно з традиційним навчанням. Зіставлення результатів початкового й кінцевого етапів формувального етапу експерименту засвідчили, що за рівних стартових можливостей відсоткові показники в експериментальних класах значно покращилися порівняно з показниками в контрольних класах. Результати педагогічного експерименту підтверджують ефективність розробленої методики й доцільність упровадження її в процес навчання української мови учнів ліцеїв.

Проведене експериментальне дослідження не претендує на вичерпність викладення основних положень проблеми формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови. Перспективним є дослідження умов інтегрування інфомедійної грамотності в шкільний курс української мови, розроблення і впровадження інтегрованих факультативних курсів для формування громадянської компетентності учнів ліцею як українських мовних особистостей, розроблення цікавих електронних освітніх ресурсів для формування предметної і ключових компетентностей в учнівської молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко, О. М., 2019. *Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти*. Київ: Грамота, 208 с.

2. Авраменко, О. М., 2019. *Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти.* Київ: Грамота, 208 с.

3. Александрова, В. Ф., 2017. *Формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у позакласній роботі з української мови*: дис. канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 243 с.

4. Андрущенко, В., 2009. Умови та напрями інноваційного розвитку освіти. *Вища освіта України*, вип. 3, с. 5-13.

5. Антонова, О. Є., 2012. *Сутність поняття креативності: проблеми та пошуки. В: О. А. Дубасенюк, ред. Теоретичні і прикладні аспекти розвитку креативної освіти у вищій школі: монографія*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Франка, с. 14-41.

6. Антонова, О. Є., Дубасенюк, О. А., Чернілевський, Д. В., Вознюк, О. В., 2012. *Методологія наукової діяльності: навч. посіб., вид. 3-є, перероблене.*[Навчальний матеріал], Вінниця: Вид-во АМСКП, 364 с.

7. Арістотель, 2000. *Політика.* Київ: Основи, 239 с.

8. Багрій, В. Н., 2012. Критерії та рівні сформованості професійних умінь майбутніх соціальних педагогів. *Збірник наук. праць. Хмельницького ін-ту соціальних технологій Університету «Україна»*, № 6, с. 10–15, с. 10.

9. Батіщева, О. С., ред., *2013. Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції. Острог, 19 червняя 2013 р.*, Острог: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 234 с.

10. Бацевич, Ф., 2009. *Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нарси: монографія,* Київ: Академія, 192 с.

11. Бацевич, Ф., 2004. *Основи комунікативної лінгвістики: підручник*, Київ: ВД «Академія», 344 с.

12. Бех І., 2016. Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Інститут проблем виховання НАПН України*, вип. 20. Кн. 1. Київ, 360 с.

13. Бех, І. Д., 1998. Психолого-педагогічні проблеми виховання в молоді громадянськості. *Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства: зб. наук. ст*. Черкаси: [б.в.], с. 3-6

14. Биков, В. Ю., 2012. Проблеми та перспективи інформатизації системи освіти в Україні, *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання*, № 13, с. 3-18.

15. Біляєв, О. М., 2005. *Лінгводидактика рідної мови: навч.-метод. посіб.* Київ: Ґенеза, 180 с.

16. Бондаренко, Н. В., 2019. Формування громадянської культури старшокласників засобами української мови. *Дивослово,* № 3 (744), с. 2–6.

17. Бондаренко, Н. В., 2019. Storytelling як комунікаційний тренд і всепредметний метод навчання. *Молодь і ринок*, № 7 (174), с. 130-135.

18. Бондаренко, Н. В., 2019. Виховання громадянськості старшокласників на уроках української мови. *Дивослово*, № 3 (744), с. 2–6.

19. Боришевський, М. Й., 2008. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості, *Педагогіка і психологія: нуково-теоретичний та інформаційний журнал Академії педагогічних наук України*, № 2, с. 49-57.

20. Боришевський, М. Й., 2003. *Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні*, Київ: Український центр політичного менеджменту, с. 138–144.

21. Бубнова, С. С., 1999. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система. *Психологический журнал, № 5.* с. 38–44.

22. Ваґнер Тоні, Дінтерсміт Тед., 2018. *Мистецтво навчати. Як підготувати дитину до реального життя.* Пер. з англ. Надія Борис. Київ: «Наш формат», 312 с.

23. Варзацька, Л., 2012. Розвиток оргдіяльнісних умінь учнів: 10-11 класи, академічний рівень. *Дивослово*, № 5, с. 2-7.

24. Ващенко, Л. С., 2017. Про результати вивчення стану критичного мислення ліцеїстів. *Біологія і хімія у рідній школі*, № 2, с. 42–46.

25. Видайчук, Т. Л., Формування історичної пам'яті в учнів старших класів засобами підручників української мови, [онлайн]. Режим доступу: http://lib.iitta.gov.ua/.

26. Вихованець, І. Р., 2012. *Розмовляймо українською: мовознавчі етюди.* Київ: ПУЛЬСАРИ., 158 с.

27. *Відкритий електронний ресурс «Живемо в демократії» [online]* Режим доступу: http://www.living-democracy.com.ua/textbooks.

28. Вітвицька, С. С., 2015. Аксіологічний підхід до виховання особистості майбутнього вчителя. *Креативна педагогіка. Наук.-метод. журнал*, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. Вінниця, вип. 10. с. 63-67.

29. Вітвицька, С. С., 2019. *Нова українська школа і сучасний вчитель у контексті ідей В. О. Сухомлинського*. Підготовка майбутніх фахівців у контексті становлення Нової української школи: компетентнісний підхід: збірник наукових праць, с. 12-17.

30. Вітвицька, С. С., 2017. *Компетентнісний підхід до підготовки фахівців як умова якісної освіти.* Модернізація змісту професійної освіти – умова підготовки компетентного фахівця нової формації, с. 7-17.

31. Власенко, О. В., 2019. Зміст та структура громадянської компетентності випускника закладу середньої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, № 62, Т. 1. с. 94-98.

32. Вознюк, О. В., Дубасенюк О. А., 2009. *Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід: монографія*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 684 с.

33. Возняк, С., 2018. *Діяльнісно-комунікативна парадигма як методологічна основа аналізу освітнього процесу. Довідник з українського слововживання: за матеріалами засобів масової інформації (друге допвнене видання),* Київ: Просвіта, 160 с.

34. Волощак, М., 2004. *Неправильно – правильно. Довідник з українського слововживання: за матеріалами засобів масової інформації (Друге доповнене видання),* Київ: Вид. центр «Просвіта», 160 с.

35. Вороненко, О. М., 2016. Громадянське виховання учнів на уроках української мови. *Таврійський вісник освіти*, № 1, с. 137.

36. Выготский, Л. С., 1999. *Мышление и речь.* Изд. 5, испр. Издательство «Лабиринт», Москва, 352 с.

37. Галаєвська, Л. В., 2017. Текстоцентричний підхід до формування мовленнєвих умінь і навичок учнів та його реалізація в підручнику української мови. *Проблеми сучасного підручника,* Т. 19, с. 69-78.

38. Гич, Г. І., 2016. Кліпове мислення молоді: друг чи ворог навчання? *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»: Серія: Педагогіка*, Т. 269, вип. 257. с. 38-42.

39. Голлоб, Р., Крапф, П., Олафсдоттір, О., Вайдінгер В.: Пер. з англ. та адапт. Л. І. Паращенко, 2016. *Навчаємо демократії: Базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для вчителів,* 3-тє вид., Київ: Основа, Т. 1, 164 с.

40. Головань, М. С., 2011. Компетенція та компетентність: порівняльний аналіз понять. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології,* № 8, с. 224-233.

41. Голуб, Н. Б., Горошкіна, О. М., 2019. *Концепція навчання української мови учнів старшої школи*. В: Н. Б. Голуб, ред. Київ: Педагогічна думка, 56 с.

42. Голуб, Н. Б., Новосьолова, В. І., 2018. *Українська мова (рівень стандарту) підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти,* Київ: Педагогічна думка, 200 с.

43. Голуб, Н., 2019. До проблеми формування громадянської компетентності в учнів ліцею на уроках української мови. *Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з онлайн трансляцією «Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики»,* Суми, 6-7 червня 2019р., Суми: б.в.

44. Голуб, Н. Б, Новосьолова, В. І., Галаєвська, Л. В., 2020. *Мовленнєві жанри на уроках української мови в ліцеї (рівень стандарту): практичний посібник*. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 128 с.

45. Голуб, Н. Б., 2019. Компетентнісно орієнтоване навчання української мови учнів ліцею: проблеми і перспективи. *Концептуальні засади компетентнісного навчання української мови учнів ліцею: збірник матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті члена-кореспондента НАПН України, док.пед.наук, професс. Біляєва О.М.,* 15 березня 2019 р. Київ, Київ: Пед.думка, с. 4-6.

46. Голуб, Н. Б., Горошкіна, О. М., Новосьолова, В. І., 2019. *Українська мова (рівень стандарту) підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти.* Київ: Педагогічна думка, 232 с.

47. Гондарева, Г. В. 2013. Концепція розвитку емоційного інтелекту старшокласників у навчально-виховному процесі. *Таврійський вісник освіти,* №2 (42), с. 260-264.

48. Гончаренко, С. У., 2010. *Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям.* Київ, Вінниця: Планер, 308 с., с.301

49. Горлач, Д. А., 2016. Кліпове мислення як фактор впливу на організацію мережевих видань. *Видавнича справа та мережеві видання [online]*. Режим доступу: http://ijimv.knukim.edu.ua/zbirnyk/4_1/2Horlach.pdf., с.18.

50. Городенська, К. В., 2014. Українське слово у вимірах сьогодення. Інститут укр.мови НАН України. Київ: КММ, 124 с.

51. Горошкіна, О., 2019. Робота з текстом на уроках української мови: компетентнісний вимір. *Українська мова і література в школі*, № 6, с. 2-5.

52. Горошкіна, О. І., Бондаренко Н. В., Попова Л. О., 2020. *Методика компетентнісно орієнтованого навчання української мови учнів ліцею на рівні стандарту: методичний посібник*. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 128 с.

53. Гошовська, О., 2018. Формування ключових компетентностей учнів на уроках української мови та літератури через мовленнєву діяльність *Дивослово: Українська мова й література в навчальних закладах: Науково-методичний журнал Міністерства освіти і науки України*, № 9, с. 7-9.

54. Греб, М. М., 2017. *Теоретичні засади навчання лексикології і фразеології майбутніх учителів початкових класів: монографія*. Київ: Центр учбової літератури, 320 с.

55. Гузій, Н., 2013. Людиновимірність методологічної бази педагогічного професіоналізму як запорука успішної розбудови особистісно зорієнтованої освіти. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. № 2 (11), с. 53-60.

56. Гуржій, А. М., 2007. «Теоретичні напрями інформатизації загальноосвітнх навчальних закладів»*, Педагогічна і психологічна науки в Україні:* зб. наук. праць до 15-річчя АПН України в 5 томах, т. 5. Неперервна професійна освіта: теорія і практика, 392 с.

57. Ґоулман, Д., 2019. *Емоційний інтелект.* Харків: Віват, с. 512.

58. Дерев'янко, Н., Костів, В., 2011. *Формування громадянської культури особистості школяра: навч.- метод. посіб.* Київ: ТОВ «Праймдрук», 352 с.

59. Дерев'янко, Н. П., 2003. *Теоретичні засади формування громадянської культури учнів загальноосвітньої школи [Текст]: дис... канд. пед. наук: 13.00.01*, Науково-дослідний центр «Педагогіка і психологія вищої школи» Ін-ту вищої освіти АПН України і Прикарпатського ун-ту ім. Василя Стефаника, Івано-Франківськ, 211 с.

60. *Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти,* затверджений постановою Кабінету Міністрів України 23.11.2011р. № 462 [онлайн]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF

61. *Державний стандарт базової середньої освіти*, [online]. Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyizagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898.

62. Десятов, Д., 2013. Організація кооперативної діяльності учнів в процесі навчання історії засобами мережевих технологій. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць*. випуск 1.41 (93), т. 2, Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, с. 28-32.

63. Дмитрієва, С. М., 2014. Психологічні особливості творчих здібностей старшокласників. *Наука і освіта*, № 5. с. 126-130.

64. Донченко, Т. К., 2011. *Мовленнєвий розвиток учнів у процесі навчання української мови в основній школі: навч.-метод. посібник для вчителів*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 694 с.

65. Голлоб, Р., Крапф, П., 2016. Досліджуємо права дітей: Освіта для демократичного громадянства та освіта з прав людини (ОДГ/ОПЛ): Серія

уроків для 1-9 класів. Пер. з англ. та адапт. В. В. Полторак, Київ: Основа. Т. 5, 100 с.

66. Дубасенюк, О. А., 2011. Креативний підхід до професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів. *Креативна педагогіка*, № 4, с. 23-28.

67. Дубасенюк, О. А., 2019. Методологічні засади наукової діяльності у закладах вищої освіти, реалізовані у наукових працях академіка АМСКП Д.В. Чернілевського. *Проблеми освіти: збірник наукових праць*, (91), с. 135-140.

68. Ейгер, Г. В., Раппорт, И. Л., 1991. *Язык и личность*. Харьков, 234с., с. 36.

69. Європейський словник навичок та компетенцій, [online]. Режим доступу: http://disco–tools.eu/disco2_portal/.

70. Єрмоленко С., Мацько Л., 1994. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної мови), *Дивослово*, № 7, с. 28-34.

71. Голлоб, Р., Хаддлестон, Т., Крапф, П. та ін., 2012. *Живемо в демократії: плани уроків з питань Освіти для демократичного громадянства та Освіти для прав людини в загальноосвітніх навч. закл.* Пер. з англ., наук. редагування та адапт. О. В. Овчарук, Київ: НАДУ, 212 с.

72. Журавська, В., 2020. *Креативне мислення: аналіз поняття.* Креативність особистості як фактор інноваційного розвитку суспільства, вип. 2, с. 57-62.

73. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти (Підсумковий документ робочої групи з розробки планів і програм проекту «Громадянська освіта – Україна». *Історія в школах України,* 2006, № 8, с. 4

74. Заболотний, О. В., Заболотний, В. В., 2018. *Українська мова: (рівень стандарту): підручник для 10-го класу закл. заг. середн. освіти.* Київ: Генеза, 192 с.

75. Завалевський, Ю., 2004. *Громадянська освіта і громадянське виховання в закладах освіти: науково-метод. рек.* Науково-методичний центр середньої освіти МОН України. Закарпатський філіал. Чернівці: Букрек, 47 с.

76. Задорожна, Л. К., 2016. Розвиток громадянських компетентностей в учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні: матеріали Всеукраїнської науковопрактичної конференції «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» (Київ, 17–18 березня 2016 р.),* Київ: НАДУ, с. 17–21.

77. *Закон України «Про громадянство України»* [online]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text.

78. *Закон України «Про освіту»* від 05.09.2017 р., 2017. Відомості Верховної Ради (ВВР). [online] № 38-39, ст. 380. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19.

79. *Закон України «Про повну загальну середню освіту»* [онлайн]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text.

80. Голлоб, Р., Вайдінгер, В., 2012. *Зростаємо в демократії: плани уроків для початкового рівня з питань демократичного громадянства та прав людини*. Пер. з англ. та адапт. О. В. Овчарук. Київ: Основа. Т. 2, 164 с.

81. Зязюн, І. А., 2002. Філософія педагогічної діяльності у професійній освіті. *Діалог культур: Україна у світовому контексті: філософія освіти: зб. наук. пр., Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України*, вип. 8, с. 4-14.

82. Іваненко, Н. В., 2009. Національна мовна картина світу засобами вираження моральних цінностей (на матеріалі англійської та української мов). *Мовні і концептуальні картини світу Збірник наукових праць*, вип. 26, ч.1.

83. Кант, І., 2000. *Критика чистого розуму.* Київ: Юніверс, 501 с.

84. Караман, С., Караман, О. 2019. Реалізація компетентнісного підходу у змісті підручника «Українська мова (профільний рівень)» для 11 класу закладів загальної середньої освіти. *Збірник матеріалів круглого столу «Концептуальні засади компетентнісного навчання української мови», присвяченого пам'яті члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора Біляєва Олександра Михайловича*, с. 30-35.

85. Караман, С. О., Караман, О. В., 2012. Проблема підручникотворення для профільної школи у науковому полі української лінгводидактики. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*, серія 10: Проблеми граматики й лексикології української мови, вип. 9, с. 202-205.

86. Караман, С. О. Караман, О. В. Горохова, Т. О., 2014. Інформаційний ресурс тексту як засіб формування толерантної особистості старшокласника профільної школи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*, вип. 5, с. 279-288, с. 280.

87. Карась, А., 2003. *Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: [монографія]*. Міністерство освіти і науки України, Львів. нац. у-т ім. І. Франка. Київ, Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 519 с.

88. Кириченко, В. В., 2020, *Особистість у сучасному інформаційному суспільстві.* Інший. Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, Житомир.

89. Клепко, С. Ф., 2006. *Філософія освіти в Європейському контексті. Полтава: ПОІППО.*

90. Климова, К., 2018, Культура спілкування як елемент педагогічної майстерності викладача закладу вищої освіти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П Драгоманова,* вип. 31 (41), с. 76-79.

91. Климова, К. Я., ред., 2017. *Актуальні проблеми текстотворення у лінгводидактичній та мистецтвознавчій площинах: збірник наукових праць (за матеріалами міжрегіонального науково-методичного семінару).* Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 162 с.

92. Коваль, К. О., 2015. Розвиток «soft skills» у студентів – один з важливих чинників працевлаштування. *Вісник Вінницького політехнічного інституту,* № 2, с. 162–167.

93. Ковальова, Т. Є., 2020. Теорії нації як методологічна засада формування державної мовної політики. *Ефективність державного управління,* вип 1, ч.1, с. 36.

94. Коневщинська О., 2014. Електронні освітні ресурси у межах інформаційного забезпечення діяльності ресурсних центрів дистанційної освіти, *Інформаційні технології і засоби навчання,* т. 43, № 5, с. 164-172.

95. Кононенко, П., 2008. Концепційні основи програми національно-державницького виховання. *Українознавство*, 2(27), с.137-157.

96. *Концепція «Нова українська школа»*, [online] Режим доступу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf.

97. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. [online] Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/npas/249613934 .

98. Корицька, Г. Р., 2017. *Шкільна мовна освіта в умовах розвитку електронного навчального середовища, E-learning у теорії та практиці навчання суспільно-гуманітарних дисциплін: колективна монографія*. Івано-Франківськ, Україна: Симфонія форте, с. 40-54.

99. Корицька, Г. Р., 2016. Веб-майданчик як навчальне середовище відкритого освітнього простору *Інформаційні технології і засоби навчання.* [online] № 6, т. 56, с. 1-9. Режим доступу: http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1521.

100. Корицька, Г. Р, 2017. *Навчаємо української: простір цифрових смаколиків.* [online]. Режим доступу: https://sites.google.com/view/proektukrzp/%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88%D0%BD%D1%8F-%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0.

101. Корицька, Г. Р., 2018. Використання веб-квест технології у навчанні учнів української мови на засадах діяльнісного підходу. *Інформаційні технології і засоби навчання*, т. 65, № 3, с. 66-75.

102. Косілова, О. І., 2006. Громадянське суспільство і держава: моделі взаємовідносин. *Політологічний вісник,* вип. 22, с. 90–100.

103. Космеда, Т. А., 2016. Актуалізація категорій «лінгвонаціоналізму» і «лінгвопатріотизму» у сучасному мовознавстві. *Лінгвістичні студії*, вип. 32, с. 66-70.

104. Космеда, Т. А., 2016. Ще раз про характер народу і характер мови: міф чи реальність. *Українське мовознавство*, № 1 (46), с. 66-77.

105. Кочерган, М.П., 2008, *Загальне мовознавство: підручник*: 3-тє видання, Київ: «Академія», с. 367 с.

106. Кратасюк, Л., 2013. *Інтерактивні методи в навчанні учнів 5-6-х класів створювати тексти різних типів: монографія.* Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 272 с.

107. Кремень, В., 2013. Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний синтез. *Філософія освіти: теорія і практика управління соціальними системами,* №3, с. 3-17

108. Кремень, В., ред., 2008. *Енциклопедія освіти*. Київ: В-во «Юрінком», 1040 с.

109. Кремень, В. Г., ред., 2016. *Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні, Нац. акад. пед. наук України,* Київ: Педагогічна думка, 448 с.

110. Кузьменко, О., 2001. Дидактичне забезпечення громадянської освіти в школах України. *Педагогіка та психологія: Зб. наук. праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди*, вип. 17. с.12-21.

111. Кучер, О. А., 2010. Формування громадянської компетентності старшокласників в контексті регіональної моделі громадянської освіти в м. Севастополь. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Серія: «Історія та географія*. вип. 39, с. 157-160.

112. Кучеренко, І., 2018. Особистісно зорієнтоване навчання – домінантна модель реалізації концепції «Нова українська школа». *Дивослово*, № 10. с. 2-6.

113. Кучерук, О., 2011. *Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: [монографія]*. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 420 с.

114. Кучерук, О. А., 2007. *Перспективні технології навчання в шкільному курсі української мови: навч. посіб*. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, – 182 с., с.12.

115. Кучерук О. А., 2010. *Методика навчання української мови в загальноосвітній школі: словник*. Житомир: Видавництво «Рута», 186 с., с.90.

116. Кучерук О. А., 2020. Інтегрування інфомедійної грамотності в простір мовної освіти. *Українська мова і література в школі,* №3, с.9-12.

117. Кучерук, О., Магдич, Т., 2020. Використання електронних освітніх ресурсів для формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках української мови. *Інформаційні технології і засоби навчання*, том 75, №1 [онлайн]. Режим доступу: https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/authorDashboard/submission/3515.

118. Левковська, Н., 2006. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді *Політичний менеджмент,* № 1, с. 85–93.

119. Локк, Дж., 2001. *Два трактати про врядування*. Київ: Основа, 265 с.

120. Лола, В. В., *Громадянськість як основа формування світогляду персоналу публічної служби* [online]. Режим доступу: http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-01(5)/11lvvpps.pdf.

121. Ломакіна, Г., 2012. Громадянськість як якість суб'єкта громадянського суспільства. *Материали за 8-а международна научна практична конференція [«Научният потенциал на света»], (София, 2012).* Том 8. Педагогически науки, «Бял ГРАД-БГ» ООД, 88 с.

122. Лукашевич, О. М., 2014. Громадянськість як результат громадянського розвитку особистості: психологічний дискурс. *Проблеми сучасної психології,* вип. 24, с. 467- 478.

123. Магдич, Т., 2020. Формування мовної особистості учнів ліцею як громадян з розвиненою національномовною свідомістю як лінгводидактична проблема. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*, вип. 1, с.164–175.

124. Магдич, Т., 2020. Текст як ефективний засіб формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal),* № 2(54), с. 33–38.

125. Магдич, Т., 2020. Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних категорій. *Інноваційна педагогіка*, вип. 28, с. 77–82.

126. Магдич, Т., 2019. Методологічні підходи до проблеми формування ключових компетентностей на уроках української мови в учнів 10-11-х класів. *Нові технології навчання*, вип. 92, с. 182–189.

127. Магдич, Т., 2018. Есе як лінгводидактичний метод формування ключових компетентностей учнів 10-11-х класів на уроках української мови.

Науковий вісник Мукачівського державного університету: серія Педагогіка та психологія, вип. 2 (8), с. 191–193.

128. Магдич, Т., 2020. Розвиток критичного мислення як психолого-педагогічна передумова формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках української мови. *Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення*: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 28–29 травня 2020 р., м. Київ. Луцьк: СНУ ім. Лесі Українки, с. 576–578.

129. Магдич, Т., 2020. Проблема психолого-педагогічних передумов формування громадянської компетентності учнів-ліцеїстів в умовах цифровізації українськомовної освіти. *Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи:* збірник тез та доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції, 12-18 травня 2020 р., місто Запоріжжя [онлайн]. Режим доступу: https://cutt.ly/MIdQbgE.

130. Магдич, Т., 2020. Формування громадянської компетентності учнівської молоді як лінгводидактична проблема. *Актуальні проблеми лінгводидактики в сучасному освітньому середовищі:* матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (з міжнародною участю), 6 листопада 2020 року, Тернопіль. Тернопіль: Вектор, с. 128–130.

131. Магдич, Т., 2020. Підготовка вчителів-словесників до формування громадянської компетентності учнів ліцею. *Матеріали науково-практичної конференції «Формування базових компетентностей у закладах вищої освіти»*, 26-27 лютого 2020 року, м. Житомир, с. 144–147.

132. Магдич, Т., 2019. Психолінгвістичні засади формування мовної особистості учнів з особливими потребами в професійно-технічних навчальних закладах в умовах інклюзивного освітнього простору. *Інклюзія в умовах професійної (професійно-технічної) освіти:* зб. наук. праць: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Вид. О. О. Євенок, с. 67–74.

133. Магдич, Т., 2018. Психолінгвістичні засади формування мовної свідомості учнів з особливими потребами в умовах інтеграційного освітнього простору. *Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи:* у 2-х ч. Ч. І. Житомир: ФОП «Н.М. Левковець», с. 110–113.

134. Магдич, Т., 2018. Робота над есе як метод формування ключових компетентностей учнів 10-11-х класів на уроках української мови. *Філологія та лінгводидактика в умовах євроінтеграції: реалії і перспективи»*: матеріали І міжнар. наук.-практ. конфер., 25–26 жовтня 2018 р., с. 109–112.

135. Магдич, Т., 2018. Креативність як визначальна особистісна якість педагога в умовах українськомовного профільного навчання дітей з особливими потребами. В: Сидорчук Н. Г., ред. *Компетентнісні засади освітньо-виховного процесу в умовах ціложиттєвого навчання:* збірник наукових праць молодих дослідників. Житомир: Вид. ЖДУ ім. І. Франка, вип. 1, с. 68–79.

136. Магдич, Т., 2018. Формування читацької грамотності учнів 10-11-х класів на уроках української мови на основі компетентнісного підходу. *Книга в академічному дискурсі: філологічний, методичний та мистецтвознавчий аспекти:* збірник наукових праць (за матеріалами всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, с. 155–160.

137. Магдич, Т., 2017. Позначення морально-етичних понять як вияв вербальної рефлексії у процесі формування критичного мислення учнів з особливими потребами. В: Климова К. Я., ред. *Актуальні проблеми текстотворення у лінгводидактичній та мистецтвознавчій площинах:* збірник наукових праць (за матеріалами міжрегіонального науково-методичного семінару). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, с. 22–26.

138. Мамчур, Л., 2012. *Перспективність і наступність у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи*: [монографія], Умань: Видавець «Сочінський», с. 127.

139. Мамчур, Л. І., 2006. Роль діалогічної комунікації в особистісно орієнтованому навчанні. *Рідна школа,* № 12, с. 3-5.

140. Марецька, Л. П., 2017. Формування та розвиток громадянської компетентності учнів основної школи під час вивчення української мови, *Таврійський вісник освіти*, № 4, с. 19-24.

141. Марецька, Л., 2018. *Методичні рекомендації щодо запровадження наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність» у закладах середньої освіти: Українська мова*, Київ: Основа, 26 с.

142. Марущак, О. М., 2016. Поняття компетентності у педагогічній діяльності. *Креативна педагогіка: [наук.-метод. журнал]. Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки «Полісся»*, Житомир, вип. 11, с. 97-108.

143. Масенко, Л. Т., 2004. *Мова і суспільство: Постколоніал. Вимір*, Київ: Вид. дім «КМ Академія», 163 с.

144. Матяж, С. В., Березянська А. О., *Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості.* [online]. Режим доступу: file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80/Downloads/Npchdusoc_2013_225_213_7%2 0(2).pdf .

145. Мацько, Л., 2009. *Українська мова в освітньому просторі*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 607 с.

146. Мацько, Л., 2013. Мовна особистість Тараса Григоровича Шевченка як чинник формування українських філологів. *Волинь філологічна: текст і контекст,* 15, с. 174-190.

147. Мелешко, Л. В., 2017. Дидактична гра як засіб формування мовленнєвої компетентності учнів. *Наукові записки. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя*, вип. 2, с. 113–118.

148. Мелешко, Л. В., 2017. Формування мовленнєвої компетентності учнів у процесі навчання української мови з використанням комп'ютерних ігор. *Інформаційні технології і засоби навчання*, т. 60, вип. 4, с. 87-94.

149. Мирончук, Н.М., 2015. Ціннісне ставлення до себе та інших як основа життєвого самоздійснення особистості. *Формування особистості в освітньо-виховному середовищі навчального закладу : проблеми і пошуки : збірник наукових праць В: Н. М. Мирончук,* Житомир: ФОП Левковець, Випуск 2, с. 82-85.

150. Міністерство освіти і науки України, 2020. *Методичні рекомендації щодо викладання української мови у 2020/2021 навчальному році* [online]. Режим доступу: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/metodichni-rekomendaciyi

151. Міністерство освіти і науки України, 2017. *Навчальна програма з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання,10-11 класи (рівень стандарту)[online]. Режим доступу: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi-pidruchniki-ta-navchalno-metodichni-posibniki-rekomendovani-mon*

152. *Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України (2012, Жовт. 01). Наказ № 1060, Про затвердження Положення про електронні освітні ресурси.* [онлайн]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/go/z1695-12. Дата звернення: Жовт. 21, 2019.

153. Молчанова, О. Б., 2010. Соціально-психологічні особливості та ціннісні орієнтації сучасної студентської молоді. *Наукові праці. Державний гуманітарний ун-т ім. П. Могили*, т. 146, с. 94–98.

154. Моляко, В. О., 2013. Проблеми функціонування творчого сприймання в умовах надлишку інформації різної модальності та значимості.

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ: Видавництво «Фенікс». Т. XII. Психологія творчості, вип. 16, с. 8.

155. *Навчальні програми для 10-11 класів. Українська мова (рівень стандарту*), [online]. Режим доступу: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv.

156. Голлоб, Р., Крапф, П. 2016. Навчання демократії: збірник практичних занять з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людин. Пер. з англ. та адапт. Н. Г. Протасової. Київ: Основа, Т. 6. 100 с.

157. Надольний, І. Ф., ред., 2004. *Філософія: навчальний посібник*. 4-те видання, Київ: Вікар, 516 с.

158. Назаренко Г., 2012. *Теоретичні засади виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів [Посібник]*. Черкаси: ЧОІПОПП, 120 с.

159. Найдьонова, Л. А., Слюсаревський, М. М., ред., 2016. *Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція),* Київ, 16с.

160. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в країні на 2016 – 2020 роки. [online]. Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/nacionalna-strategiya-spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2016-2020-roki

161. Нестеренко, Ю. В., 2014. *Сучасна українська есеїстика: жанрові трансформації. автореф. к. філол. н. 10.01.06 (теорія літератури)*, Київ: Логос, 18 с.

162. Нищета, В., 2017. *Методика формування риторичної компетентності учнів основної школи: монографія.* Київ: «Центр учбової літератури», 337 с.

163. Ніколаєва, С. Ю., ред., 2003. *Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання*. Київ: Ленвіт, 273 с.

164. Новосьолова, В. І., 2018. Підручник української мови як засіб формування громадянської відповідальності здобувачів освіти. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць*. Київ: Педагогічна думка, вип. 21 (2), с. 313–322.

165. Новосьолова, В. І., 2016. *Формування мотивації учіння (на матеріалі навчання словосполучення й синтаксису простого речення у 8-му класі)*, *Українська мова і література в школі,* 3 (126), с. 7-11.

166. Овсієнко, Л., 2019. Дидактична гра як перспективний практико орієнтований метод навчання «нового покоління Z». *Збірник матеріалів круглого столу «Концептуальні засади компетентнісного навчання української мови», присвяченого пам'яті члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора Біляєва Олександра Михайловича*, с. 50-58.

167. Овчарук О., «Компетентісний підхід в освіті: загальноєвропейські підходи», *Інформаційні технології і засоби навчання, №5 (13), с. 13-18, 2009.* [онлайн]. Режим доступу: file:///C:/Users/%D0%A2/Downloads/176%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-514-1-10-20100826.pdf. Дата звернення: Жовт., 21, 2019.

168. Овчарук, О. В., ред., 2004. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. Київ: «К.І.С.», 112 с.

169. Овчарук, О., 2009. Компетентісний підхід в освіті: загальноєвропейські підходи, *Інформаційні технології і засоби навчання, №5 (13), с. 13-18,* [online]. Режим доступу: file:///C:/Users/%D0%A2/Downloads/176%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-514-1-10-20100826.pdf.

170. Огієнко, І. І., 1995. *Наука про рідномовні обов'язки*. Львів: «Фенікс», 46 с.

171. Омельчук, С., 2019. *Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».

172. Онкович, Г. В., 2008. Медіаосвіта як інтелектуально-комунікативна мережа. *Вища освіта України*, 3, 130-137.

173. Онопрієнко, О., 2007. Концептуальні засади компетентнісного підходу в сучасній освіті. *Шлях освіти,* № 4, с. 32 – 37.

174. Опачко, М. В., 2016. Філософія сучасної освіти. Навчально-методичний посібник, Ужгород: УжНУ, 72 с.

175. Пентилюк, М. І., ред., 2015. *Словник - довідник з української лінгводидактики,* Київ: Ленвіт, 320 с.

176. Пірен, М., 2011. Ціннісні орієнтації молоді в українському суспільстві на сучасному етап. *Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації*, № 4, с. 213–218.

177. Побєдаш, І. В., 2016. Сутнісна характеристика громадянської компетентності в науковій літературі. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету.* Серія: Педагогічні науки, вип. 137, с. 275-279.

178. Пометун, О. І., 2004. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. О. Овчарук, .ред *Компетентнісний підхід в сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи (Бібліотека з освітньої політики):* Колективна монографія, Київ: «К.І.С.», 112 с, с. 64-70.

179. Пометун О. І., 2005. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. Пометун О. І. *Вісник програм шкільних обмінів,* № 23, с. 18.

180. Пометун О., Сущенко І., 2016. *Навчаємо мислити критично.* Дніпропетровськ: «Ліра», 144 с., с. 8-10.

181. Пометун, О. І., 2012. Методика розвитку критичного мислення на уроках історії. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. Київ: Видавництво Педагогічна преса, № 4. с. 9.

182. Пономарів, О., 2012. Навчаємо мовної свідомості. *Дивослово, №7,* с. 39.

183. Попова, Л., 2019. Класифікація засобів компетентнісно орієнтованого навчання української мови. *Українська мова і література в школі: Науково-методичний журнал*, № 4, с. 2-5.

184. Попова, Л., 2019. Роль тексту у формуванні ключових компетентностей учнів ліцею на уроках української мови Збірник матеріалів круглого столу *«Концептуальні засади компетентнісного навчання української мови», присвяченого пам'яті члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора Біляєва Олександра Михайловича,* с. 62-65.

185. Протасова, Н. Г., ред., 2016. Беремо участь у демократії: плани уроків з ОДГ/ОПЛ для старших класів середньої школи, Київ: Основа, т.4, 294 с.

186. Равен, Дж., 2002. *Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация*, Москва: «Когито-Центр», с. 89.

187. Рафальський, О. О., ред, 2016. *Іван Франко у творенні української національної ідентичності: зб. наук. праць*, Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М.; Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 400 с.

188. Рекомендації Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу «Про основні компетентності для навчання протягом усього життя». [онлайн]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_988#Text.

189. Ремех, Т., 2018. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*, вип. 2. с. 34-40.

190. Романюк, Р. К., 2021 *Підготовка вчителя біології профільної школи: теорія і практика: монографія*. Видавець ПП «Євро-Волинь», Житомир, 424 с.

191. Рубинштейн, С. Л., 1989. Основы общей психологии: В 2 т., Москва: Педагогика, т. 2., 243 с.

192. Рудюк, Т. В., 2021. *Теоретико-методичні засади формування ключових компетентностей учнів 10-11 класів закладів загальної середньої освіти (профільний рівень) у процесі навчання лексикології української мови (на матеріалі родинної лексики)*. Дисертація на здобуття доктора пед.наук зі спеціальності 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова). Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ.

193. Рудь, М. В., 2002. *Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (в умовах полікультурного регіону) [Текст]: дис... канд. пед. наук: 13.00.05,* Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка, Луганськ, 248 с.

194. Рябов, С. Г. 2007. Політичні уявлення як складова змісту сучасної політичної культури. Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування; за ред. І. В. Жадан, Київ: Саммит-книга, с. 183–202.

195. Саврасова-В'юн, Т., 2013. *Психологічні особливості розвитку громадянської активності старшокласників*. Кандидат наук. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.

196. Савчин, М. В., Василенко, Л. П., 2006. *Вікова психологія: навчальний посібник,* Київ: «Академвидав», 356 с.

197. Садовий, М., 2013. Діяльнісний та системний підхід у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.* Вип. 123 (2), с. 304-308.

198. Сахневич, І. Д., 2010. *Формування громадянського самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів у*

позанавчальній діяльності [Текст]: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Київ, 20 с.

199. Селіванова, О., 2012. Мовленнєвий вплив в комунікативній взаємодії. *Психолінгвістика.* вип. 10, с. 223-229.

200. Селігей, П., 2012. *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання.* Київ: Києво-Могил. акад., 118 с.

201. Семеног, О. М., Ячменик М. М., 2019. *Мовно-методична підготовка майбутнього вчителя-словесника до використання засобів медіаосвіти: теорія і практика*: монографія. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка.

202. Семеног, О., 2019. *Українська мова. 10 клас. Змістова лінія «Громадянська відповідальність»: навчально-методичний посібник.* Суми: Вид-во СУмДПУ імені А. С. Макаренка, 340 с.

203. Симакова, С. И., Клиповизация мышления у молодёжи как следствие развития визуальных коммуникаций в СМИ [online]. Режим доступу: https://cyberleninka.ru/article/v/klipovizatsiyamyshleniya-u-molodezhikak-sledstvie-razvitiya-vizualnyhkommunikatsiy-v-smi.

204. Симоненко, Т., 2000. *Формування національно-мовної особистості на уроках української мови в 5-7 класах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання (українська мова)*» Київ, 32 с.

205. Скиба, Н., 2015. Медіатекст як інструмент у навчанні української мови як іноземної. *STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA*, vol. III: с. 289-293, с. 290.

206. *Словник української мови в 11-и томах* [online]. Режим доступу: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D0%BD.

207. Смагіна, Т. М., 2007. *Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства*: автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)», Київ, Україна,14 с.

208. Смагіна, Т. М., 2012. Теоретичні та практичні основи конструювання компетентнісного уроку. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка,* вип. 61. с. 128-131.

209. Снігур, Л. А., 2005. *Психологія становлення громадянськості особистості: автореф.… доктора психол. наук*, місто Київ.

210. Сковорода, Г. С., 1995. *Пізнай в собі людину*, ред.: В. В. Войтович, Львів: Світ, 528 с.

211. Стечкевич, О., 2006. Науково-методологічні підходи реалізації інновацій у ПТНЗ. *Наукова періодика України, вип*. 5. [online] Режим доступу: http://novyn.kpi.ua/2006-1/08_Stchkevich.pdf. (дата звернення 25.05.2019)

212. *Стратегія національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки.* Указ Президента України від 18 травня 2019 року № 86/2019, [онлайн]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#n15.

213. Строганова, Г., 2011. Ситуативний підхід до професійної підготовки вчителя української мови. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного університету*, випуск 6, с.719-724.

214. Ступарик, Б., 2005. *Школі – національне виховання молоді (вибрані статті),* Івано-Франківськ: Плай, 283 с.

215. Сухомлинский, В. А., 1979. Как воспитать настоящего человека. К.: Рад. шк., 235 с.

216. Сухомлинська, О. 1999. Ідеї громадянськості й школа в Україні. *Шлях освіти,* 4, с.25.

217. Сухомлинська, О. В., 2015. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого до нових акцентів і наголосів. *Педагогіка і психологія,* № 2. с. 5-14.

218. Сухомлинський, В. 1977. *Вибрані твори в 5-ти т.*, Т. 3: *Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина.* Т.3. Київ: Рад. школа, 668 с.

219. Токвіль де А., 2000. *Давній режим і революція.* Київ: Всесвіт, 330 с.

220. Трифонова, О., 2015. Про науково-педагогічні підходи у дослідженнях. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки.* № 135, с. 206-211.

221. Фасоля, А., 2015, Компетентнісно зорієнтовані завдання: новація? Імітація?. *Українська література в загальноосвітній школі*, №5, с. 14-21.

222. Федоренко, В. Л., 2007. *Енциклопедія інтелектуальних ігор на уроках української мови.* Харків: Основа, 425 с.

223. Степанова, Н. М., 2014. *Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів*, Черкаси, 42 с.

224. Франко, І. Я., 2006. Свобода і автономія. *Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей І. Франка*; упоряд. Д. Павличко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».

225. Франко, І., 2012. Що таке поступ? *Серія «Бронебійної публіцистики». За ред. Л. Івшиної.* Київ: Прат. Українська пресова група.

226. Фурман, О., 2015. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*, № 1. с.65-91

227. Хом'як, І., 2017. Компетентнісний підхід до навчання правопису української мови. *Українська мова і література в школах України.* № 11, с.17-20.

228. Цицерон, Марк Тулій, 1998. *Про державу. Про закони. Про природу Богів.* Київ: Основи, 477 с.

229. *Ціннісні орієнтири сучасної української школи: матеріали Міністерства освіти і науки України*, 2019. [online]. Режим доступу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/Serpneva%20conferentcia/2019/Presentasia-Roman-Stesichin.pdf.

230. Чаплак Я., Чуйко Г., 2018. Кліпова хаотичність як маніпулятивна технологія соціально-психологічного впливу в кіберпросторі. *Психологічний журнал,* № 3, с. 21-29.

231. Череповська, Н. І., 2017. *Медіаосвітні ресурси розвитку патріотизму і критичного мислення молоді: навчально-методичний посібник*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Кропивницький: Імекс-ЛТД, 156 с.

232. Чернюк, Г. В., 2019. Використання квест-технології у процесі вивчення української мови та літератури. *Здобутки освітян Запорізького регіону. Антологія перспективного педагогічного досвіду закладів освіти Запорізької області в контексті реалізації Концепції Нової української школи,* Запоріжжя: СТАТУС, с. 16-20.

233. Чуба, О., 2013. Формування критичного мислення як психолого-педагогічна проблема. *Педагогіка та психологія професійної освіти*, № 3, с. 202-208.

234. Чувардинський, О. Г., 2006. *Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку*. Київ – Ніжин, 276 с.

235. Шахрай, В., 2008. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум*, № 2, с. 123-135.

236. Шевцова, Л. С., 2018. Мовленнєві ситуації на заняттях з методики української мови. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*, випуск 2 (93). с. 135-140.

237. Шевцова, Л. С., 2001. Ситуативні завдання з розвитку зв'язного мовлення у 6 класі. *Українська мова і література в школі*, № 1, с. 7-9.

238. Шевчук, С. В., 2018. Українська мова (рівень стандарту) підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти, Київ; Ірпінь: ТОВ «Видавництво «Перун», 256 с.

239. Шевчук, Т. Є, 2018. Громадянська компетентність як елемент формування особистості майбутніх фахівців. «*Young Scientist»* № 4.1 (56.1), с. 85-88.

240. Шуневич, О. М., 2017. Шляхи формування медіаграмотності в процесі навчання учнів української мови. Український педагогічний журнал, № 4, с. 103-111.

241. Шуневич, О. М, 2019. Особливості розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках української мови. *Інноваційна педагогіка,* [online], Випуск 11. Т. 3. Режим доступу: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/11/part_3/14.pdf, с. 56-61, с. 57, с. 60.

242. Ющук, І. П., 2018. *Українська мова [рівень стандарту]: підручник для 10 кл. закладів загальн. серед. Освіти*. Тернопіль: Навчальна книга, Богдан. 208 с.

243. Яблонко, В. Я., 2008. *Психолого-педагогічні основи формування особистості: навч. посіб.* Київ: Центр учбової літератури, 220 с.

244. Яворська, С. Т., 2014. Розвиток творчого потенціалу учнів старших класів гімназії на уроках української мови. *Педагогіка і психологія,* с. 201–209.

245. Ягупов, В. В., 2002. Педагогіка: [навчальний посібник], Київ: Либідь,. 560 с. https://eduknigi.com/ped_view.php?id=277.

246. Ягупов, В. В., Свистун, В. І., 2007. Компетентнісний підхід до підготовки фахівців у системі вищої освіти. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*», Т. 71, с. 3 – 8.

247. Ярмолюк, А. В., 2012. Роль навчального тексту у формуванні ціннісно-смислових орієнтацій учнів 5-х класів. *Українська мова і література в школі: науково-методичний журнал,* № 8, с. 11–16.

248. Competences for democratic culture – Living together as equals in culturally diverse democratic societies, *Укр. перекл. «Компетентності для культури демократії (Живемо разом як рівноправні громадяни в культурно багатоманітному демократичному суспільстві)»,* 2018. Наук. редакт. О. Овчарук, Київ, Україна: Європейський центр імені Вергеланда, квітень, 75 с., [online]. Режим доступу: https://rm.coe.int › version-ukrainienne-240418.

249. Deborah Meier (2009, May). Democracy at Risk. *Educational Leadership*, 66(8), 45–49, [online]. Режим доступу: http://www.ascd.org/publications/educational-leadership/may09/vol66/num08/Democracy-at-Risk.aspx (wordpress.com).

250. Jurs Pāvels, Forming components of civic competence, *Journal of Teaching and Education*, №3, с. 265–277, 2014. [онлайн]. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/292152525_FORMING_COMPONENTS_OF_CIVIC_COMPETENCE.

251. Key Competences. A Developing concept in general compulsory education Eurydice, p. 16, 2002. [Online]. Available: http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-5464-2018-ADD-2/EN/pdf. Дата звернення: Жовт., 21, 2019.

252. Paul, R. W., 1993. *Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive In A Rapidly Changing World*, 3-rd edition revisited, Santa Rosa, CA, 178 p.

253. Rokeach M. The Open and Closed Mind. – New York: Basic Books, 1960.

254. Schwartz S. H., Bilsky W. 1987. Toward a Universal Psychological Structure of Human Values. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol.58. № 5.

255. Zevin, Mariling J., 2014. Young Citizens of the World: teaching elementary social studies through civic engagement.

256. Develop the skills you need for life. SkillsYouNeed, [online] Available at: https://www.skillsyouneed.com/.

ДОДАТКИ

Додаток А

Експериментальна база дослідження

ЖИТОМИРСЬКА МІСЬКА РАДА
Ліцей № 25 м. Житомира
Ідентифікаційний код 22059152
10014, м. Житомир, вул. Мала Бердичівська, 18, тел. 22-72-96

04.06.2020 № 73

Довідка
про апробацію та впровадження результатів дисертаційного дослідження Магдич Тетяни Павлівни «Формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови»

Впродовж 2019-2020 рр. на базі ліцею проводилась експериментальна апробація та впровадження науково-теоретичних та експериментальних матеріалів дисертаційного дослідження Магдич Тетяни Павлівни. На початку навчального року дослідниця провела діагностувальний зріз рівня сформованості громадянської компетентності учнів у формі анкет, контрольних робіт, бесід та спостереження, крім того, було проведено анкетування вчителів-словесників для з'ясування їх розуміння та практичної обізнаності з формами, методами й засобами, що є ефективними для формування ключових компетентностей, зокрема й громадянської на уроках української мови.

Основні теоретичні положення дисертації, авторська модель, навчально-методичні матеріали, зокрема авторський посібник із системою вправ та завдань, спрямованих на формування громадянської компетентності учнів 10-х та 11-х класів у процесі навчання української мови, електронні освітні ресурси, вебтехнології було включено до освітнього процесу в експериментальних класах. Їх використання сприяло розширенню і систематизації знань, умінь та навичок з української мови, розвитку громадянських цінностей, понять і на їх основі побудова конструктивних діалогів, ефективних виступів, формування вмінь та навичок засобами мови реалізовувати себе як майбутнього громадянина, розв'язувати проблеми суспільно-політичного змісту. Експериментальна модель реалізовувалась у тісній співпраці з учителями-філологами Бережанською І. М. та Мазяр О. Г.

Проведена апробація свідчить про актуальність, наукову новизну, теоретичну й практичну значимість дослідження та доцільність впровадження його результатів у практику навчально-виховного процесу ліцею.

Основні результати дисертаційного дослідження Магдич Тетяни Павлівни на тему: «Формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови» та довідка про їх впровадження були обговорені на засіданні методичного об'єднання вчителів-словесників.

Міністерство освіти і науки України Житомирська міська рада Ліцей № 25 м. Житомира Ідентифікаційний код 22059152

Директор ліцею П.М. Позняков

ЛЬВІВСЬКА МІСЬКА РАДА
Департамент гуманітарної політики
Управління освіти
Відділ освіти Шевченківського та Залізничного районів
Ліцей № 18 Львівської міської ради
Україна 79021, м. Львів, вул. О. Кульчицької, 18, тел. 38(0322) 292-26-81, 292-44-12
E-mail: lvivschool18@gmail.com

від 02.07 2020 р. № 115 На № _____ від __ 200__р.

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Магдич Тетяни Павлівни на тему «Формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови» в роботу ліцею № 18 Львівської міської ради.

Протягом 2019-2020 навчального року в ліцеї було впроваджено основні положення дисертаційного дослідження Магдич Т. П. на тему «Формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови». Для проведення педагогічного експерименту, що включав констатувальний зріз, формувальний етап, підсумковий контроль навчальних досягнень учнів з української мови, учитель Стасюк Олександра Ярославівна в експериментальних класах використала спеціальні навчально-методичні матеріали до уроків української мови, які надала дослідниця. Характерною особливістю цих матеріалів є інтегрований підхід до навчання української мови, що спрямований на формування громадянської компетентності учнів 10-11-х класів. Під час проведення експерименту Магдич Тетяна Павлівна використовувала різноманітні засоби навчання: дидактичні тексти, електронні освітні ресурси, навчально-методичний посібник, розроблений дослідницею.

На початку навчального року аспіранткою було проведено діагностувальний зріз стану сформованості громадянської компетентності учнів 10-11 класів. На основі опрацьованих результатів дослідниця

розробила стратегію формування громадянської компетентності на уроках української мови, що спрямована на розвиток мовних особистостей старшокласників як майбутніх громадян з урахуванням сучасних мисленнєвих особливостей молоді.

Результати експериментальної роботи засвідчили про ефективність пропонованої дослідницею системи навчання. Науково-методичну концепцію Т. П. Магдич було обговорено на засіданні методичного об'єднання вчителів української мови та літератури.

Директор **Мохнацький О.М.**

Ліцей імені Романа Шухевича
Івано-Франківської міської ради

вул. Шухевичів, 35, м. Івано-Франківськ, 76014, тел./факс 0(342) 53-42-11
e-mail: **sekretar_gimnazia2if@ukr.net** Код ЄДРПОУ 26264185

Від 25 травня 2020 року № 57

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження Магдич Тетяни Павлівни на тему «Формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови» в роботу Ліцею ім. Романа Шухевича Івано-Франківської міської ради

У Ліцеї ім. Романа Шухевича Івано-Франківської міської ради аспірантка Магдич Т. П. впровадила основні аспекти свого дисертаційного дослідження на тему «Формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови», окремі ідеї якого висвітлено в публікаціях, надрукованих у науково-методичних виданнях за 2017-2020 рр. У процесі дослідження дослідниця співпрацювала з учителями Семенів Н.Л., Процишин В.В., що працюють з 6(10) -7(11)-ми класами ліцею.

Для проведення педагогічного експерименту дисертантка використала спеціальні навчально-методичні матеріали до уроків української мови, які самостійно розробила. Характерною особливістю цих матеріалів є поєднання традиційних та інноваційних методів з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у межах особистісно орієнтованого навчання, спрямованого на формування громадянської компетентності в процесі навчання української мови.

Результати експериментальної роботи засвідчили ефективність дослідної роботи, що посприяла розвиткові мовної особистості з розвиненою національною свідомістю. навчально-методичні ідеї Магдич Т. П. було обговорено та схвалено на засіданні методичного об'єднання вчителів-словесників.

Директор ліцею Г. Косар

ЛІЦЕЙ ІМ. РОМАНА ШУХЕВИЧА ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ 26264185 м. Івано-Франківськ

ЖИТОМИРСЬКА МІСЬКА РАДА
Ліцей № 25 м. Житомира
Ідентифікаційний код 22059152
10014, м. Житомир, вул. Мала Бердичівська, 18, тел. 41-87-20

04.06.2021 № 258

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Магдич Тетяни Павлівни
на тему
«Формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови»

Результати дисертаційного дослідження Т. Магдич з проблеми **«Формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови»** упроваджувалися в освітній процес ліцею № 25 м. Житомира протягом 2018-2019 н. р. В експериментальному дослідженні взяли участь учні 10-11-х класів (учителі –Бережанська Ірина Миколаївна, Липчук Наталія Петрівна, Янчук Ірина Борисівна).

Значним складником змісту окресленого дослідження була лінгводидактична модель формування громадянської компетентності старшокласників як українських мовних особистостей.

Практична реалізація експерименту здійснювались на уроках української мови впродовж навчального року. З метою вивчення стану сформованості рівнів громадянської компетентності учнів ліцею як носіїв української мови на початку й наприкінці 2018-2019 н.р. було запропоновано систему діагностичних завдань.

Особливості упровадження навчально-методичного комплексу з формування громадянської компетентності юних мовних особистостей, запропонованого Т. Магдич, було проаналізовано на засіданнях методичного об'єднання вчителів початкових класів.

Основні результати впровадження затверджені на засіданні методичної комісії (протокол № 2 від 25.10. 2018), дають можливість стверджувати, що обґрунтована Тетяною Магдич модель формування громадянської компетентності юних мовців на основі традиційних та інноваційних методах і засобах, сприяє забезпеченню ефективного вирішення досліджуваної проблеми, реалізації мети українськомовної освіти – формування предметної й ключових компетентностей, а розроблений навчально-методичний комплекс може бути використаний вчителями української мови 10-11-х класів, в позаурочній діяльності учнів з дитячою книжкою, у навчально-виховному процесі зі старшокласниками.

Ліцей №25 м. Житомира Ідентифікаційний код 22059152

В.о. директора ліцею Оксана МИРОНОВА

УКРАЇНА
УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ
РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД "РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ НАУКОВИЙ ЛІЦЕЙ-ІНТЕРНАТ ІІ-ІІІ СТУПЕНІВ" РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
вул. Котляревського, 1, м. Рівне 33028, тел. 63-51-45, 63-51-95; факс 63-80-88
E-mail: licey@ua.fm Код ЄДРПОУ - 02137743

18.05.2020 № 144/02-21

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження Магдич Тетяни Павлівни на тему «Формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови» в роботу комунального закладу "Рівненський обласний науковий ліцей-інтернат ІІ-ІІІ ступенів" Рівненської обласної ради

У ліцеї було впроваджено основні положення дисертаційного дослідження Магдич Т. П. на тему «Формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови»

Для проведення педагогічного експерименту, що включав констатувальний зріз, формувальний етап, підсумковий контроль навчальних досягнень учнів з української мови, учитель Бортнік Людмила Миколаївна в експериментальних класах використала спеціальні навчально-методичні матеріали до уроків української мови, які надала дослідниця. Характерною особливістю цих матеріалів є комплексний підхід до навчання української мови, що спрямований на формування громадянської компетентності учнів 10-11-х класів.

Результати експериментальної роботи засвідчили про ефективність пропонованої дослідницею системи навчання. Науково-методичну концепцію Т. П. Магдич було обговорено на засіданні методичного об'єднання вчителів-словесників.

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ «РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ НАУКОВИЙ ЛІЦЕЙ-ІНТЕРНАТ ІІ-ІІІ СТУПЕНІВ» 02137743

Директор Н. Сосюк

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ОСВІТИ ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ КОВАЛІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ
ОПОРНИЙ ЗАКЛАД ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ «КОВАЛІВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ»
КОВАЛІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ
ВАСИЛЬКІВСЬКОГО РАЙОНУ
КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ КОД 25300134

08652, вул. Фастівська, 23, село Ковалівка Васильківського району Київської області
Телефон: 78-195 факс: 7-81 – 77; e – mail: Kovalivka@bigmir.net

15.06.2020р. №93

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Магдич Тетяни Павлівни на тему «Формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови» в роботу ОЗЗО «Ковалівський ліцей»

У ліцеї було впроваджено основні положення дисертаційного дослідження Магдич Т. П. на тему «Формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови»

Для проведення педагогічного експерименту, що включав констатувальний зріз, формувальний етап, підсумковий контроль навчальних досягнень учнів з української мови, учитель Варава Л.В. в експериментальних класах використала спеціальні навчально-методичні матеріали до уроків української мови, які надала дослідниця. Характерною особливістю цих матеріалів є комплексний підхід до навчання української мови, що спрямований на формування громадянської компетентності учнів 10-11-х класів.

Результати експериментальної роботи засвідчили про ефективність пропонованої дослідницею системи навчання. Науково-методичну концепцію Т. П. Магдич було обговорено на засіданні методичного об'єднання вчителів-словесників.

Керівник ОЗЗСО «Ковалівський ліцей» Нестеренко Н.В.

УКРАЇНА
Ліцей № 20
Івано-Франківської міської ради
Івано-Франківської області
вул. Гоголя,10, м. Івано-Франківськ, 76009 тел.(03422) 56-05-73,(03422) 56-59-05
E-mail: liceum20@ukr.net.
Код ЄДРПОУ 37794935

25.05.2020р. № 62

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Магдич Тетяни Павлівни на тему «Формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови» в роботу Ліцею № 20 Івано-Франківської міської ради

У ліцеї аспірантка Магдич Т. П. впровадила основні аспекти свого дисертаційного дослідження на тему «Формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови», окремі ідеї якого висвітлено в публікаціях, надрукованих у науково-методичних виданнях за 2017-2020 рр. У процесі дослідження дослідниця співпрацювала з учителями (Хибінь О.З., Тугай І.М., Гурова О.А.), що працюють з 10-11-ми класами ліцею.

Для проведення педагогічного експерименту дисертантка використала спеціальні навчально-методичні матеріали до уроків української мови, які самостійно розробила. Характерною особливістю цих матеріалів є поєднання традиційних та інноваційних методів з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у межах особистісно орієнтованого навчання, спрямованого на формування громадянської компетентності в процесі навчання української мови.

Результати експериментальної роботи засвідчили ефективність дослідної роботи, що посприяла розвиткові мовної особистості з розвиненою національною свідомістю. навчально-методичні ідеї Магдич Т. П. було

обговорено та схвалено на засіданні методичного об'єднання вчителів-словесників.

В.о. директора Ліцею №20 Дмитро Скиданчук

Додаток Б

Наукові розвідки щодо проблеми структури громадянської компетентності та визначена в контексті дослідження структура ГК учнів як мовних особистостей

(Таблиця Б. 2.1)

Таблиця Б.2.1

Наукові розвідки з визначення структури ГК як однієї з ключових

№ з/п	Автор/джерело	Структура громадянської компетентності (складники ГК)
1.	Голуб, Н.Б., 2019. До проблеми формування громадянської компетентності в учнів ліцею на уроках української мови. *Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з онлайн трансляцією «Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики»,* Суми, 6-7 червня 2019 р., Суми: б.в. с.172–176.	1. Знаннєвий (рівень володіння змістовим компонентом). 2. Діяльнісний (здатність застосовувати здобуті знання, набуті вміння й навички для розв'язання стандартних і нестандартних завдань у реальних ситуаціях). 3. Ціннісний (ставлення до себе та оточуючих, діяти відповідно до суспільних норм).
2.	Смагіна, Т. М. 2007. *Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук. Ін-т педагогіки АПН України.	1. Когнітивний (знання про права людини, принципи демократії, способи взаємодії із соціумом). 2. Діяльнісно-процесуальний (розвиток вербальних, пізнавальних, комунікативних, соціальних та інших умінь). 3. Ціннісні орієнтації (людська гідність, повага до її прав і свобод, демократія).
3.	Пометун, О. І., 2004. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. ред. О. Овчарук, *Компетентнісний підхід в сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: колективна монографія*, Київ: «К.І.С.», 112 с., с.64-70	1. Ціннісний (демократичні цінності, проблеми сучасного суспільно-політичного життя в Україні, власна позиція). 2. Діяльнісний, технологічний (способи та технології вирішення суспільно-політичних проблем, захист прав і свобод). 3. Процесуальний, особистісно-творчий (моделі поведінки, прийняття індивідуальних та колективних рішень, ураховуючи інтереси інших).
4.	Ремех, Т.О., 2018. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український*	1. Мотиваційний (інтерес до взаємозв'язків явищ, ініціатива). 2. Ціннісний (усвідомлення й

	педагогічний журнал, № 2, с. 34-40	визнання громадянських цінностей). 3. Когнітивний (громадянознавчі знання та уявлення). 4. Операційно-поведінковий (готовність і здатність орієнтуватись у ситуаціях).
5.	Овчарук, О., ред., 2018. *Компетентності для культури демократії* Competences for democratic culture – Living together as equals in culturally diverse democratic societies. Переклад: Київський університет імені Б. Грінченка,	1. Цінності: людська гідність та права людини, культура багатоманітності, демократії, справедливості, рівності та верховенства права. 2. Ставлення: відкритість до культурної інакшості, переконань, світоглядів та практик інших людей, повага, громадянська свідомість, самоефективність. 3. Знання та розуміння: знання та критичне розуміння самого себе, знання та критичне розуміння мови і комунікації, знання та критичне розуміння світу. 4. Навички: навички автономного навчання, навички аналітичного та критичного мислення, навички слухати та спостерігати, емпатія, лінгвістичні, комунікативні навички та багатомовність, навички співпраці.
6.	Пометун, О. М., ред., 2006. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти (Підсумковий документ робочої групи з розробки планів і програм проекту «Громадянська освіта – Україна», *Історія в школах України*, № 8. с.5	1. Громадянські знання (уявлення про форми функціонування особистості в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному просторі демократичної держави). 2. Громадянські вміння та досвід участі в соціально-політичному житті суспільства й практичного застосування знань. 3. Громадянські чесноти-норми, установки, цінності та якості, (притаманні громадянинові демократичного суспільства).
7.	Дерев'янко, Н. П., 2003. *Теоретичні засади формування громадянської культури учнів загальноосвітньої школи:дис... канд. пед. наук: 13.00.01*, Науково-дослідний центр «Педагогіка і психологія вищої школи» Ін-ту вищої освіти АПН України і Прикарпатського ун-ту ім. Василя Стефаника, Івано-Франківськ, 211 с.	1. Когнітивний (система усталених громадянських знань та понять). 2. Мотиваційно-ціннісний (система усвідомлених мотивів, цілей, потреб, ціннісних орієнтирів, що спонукає до громадянської діяльності). 3. Поведінковий (сформованість навичок реальної поведінки на основі морально-правових норм, виконання обов'язків відповідно до суспільних норм та своєї громадянської позиції, активна участь у різних видах громадської

		діяльності з метою набуття морально-ціннісного досвіду поведінки). 4. Рефлексійний (розвиток адекватної самооцінки й самоаналізу результатів різних форм громадської активності).
8.	Шахрай В.М. 2008. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум,* № 2 с.123-135	1. Когнітивний (система засвоєних громадянських знань, понять, розуміння своїх прав та можливостей). 2. Діяльнісний (реальна поведінка відповідно до суспільних морально-правових норм). 3. Мотиваційно-ціннісний (система усвідомлених мотивів, цілей, потреб, ціннісних орієнтирів, що спонукає до громадянської діяльності). 4. Особистісний (критичність, відповідальність, креативність, рефлексія, толерантність, позитивне ставлення до громадської діяльності).
9.	Макогончук, Н. В., 2012. Сутність, зміст та структура громадянської компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*, № 6., с. 96-100.	1. Мотиваційний (людина усвідомлює себе громадянином). 2. Когнітивний (особистість знає вимоги до себе в аспекті громадянськості). 3. Емотивний (людина відчуває себе громадянином, переживає пов'язаний з цим комплекс емоцій і почуттів). 4. Поведінковий (людина може відповідним чином діяти, виявляє громадянськість у своїй поведінці).
10.	Череповська, Н. І., 2017. *Медіаосвітні ресурси розвитку патріотизму і критичного мислення молоді: навчально-методичний посібник* Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Кропивницький: Імекс-ЛТД, 156 с.	1. Когнітивний – громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми і способи функціонування особистості в політичному, правовому, економічному, соціальному і культурному полі демократичної держави. 2. Ціннісний – громадянські чесноти, норми, настанови, цінності і якості, притаманні громадянинові демократичного суспільства. 3. Операційно-поведінковий – громадянські вміння і досвід участі в соціально-політичному житті суспільства, практичного застосування знань. 4. Мотиваційний – система усвідомлених мотивів, інтерес до суспільних взаємозв'язків та ініціатив, «патріотичні почуття – як життєдайна сила: народжують, стимулюють, підтримують, надихають, відроджують,

		рухають, спрямовують, надають значущого сенсу різним видам суспільної діяльності. 5. Емоційний – система почуттів та емоцій, пов'язаних із громадянськими діями, «активна громадянська позиція, прагматичний, розумний вибір, конструктивна діяльність, політична активність тощо без почуття любові до своєї країни, почуття любові до української мови не може бути громадянською компетентністю.
11.	Власенко, О.В., 2019. Зміст та структура громадянської компетентності випускника закладу середньої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, вип. 62, Т. 1. с.94-98	1. Когнітивний компонент (формується під впливом вимог суспільства задля належного суспільного відтворення та функціонування). 2. Ціннісний (формується на підставі інтеріоризації громадянських цінностей, норм у внутрішні структури особистості). 3. Мотиваційний (усвідомлення відповідальності за долю країни; прояв інтересу до аналізу взаємозв'язків, механізмів діяльності громадянського суспільства, моральна стійкість, наявність значущих позитивних ідеалів). 4. Операційно-діяльнісний (охоплює способи соціальної та громадянської взаємодії, які сприяють виконанню соціальних ролей та утвердженню громадянських цінностей).

Додаток В

Контрольна робота для учнів 10-х класів

1. Прокоментуйте (письмово) узагальнено-образне значення кожного фразеологізму:

1. *Вірою і правдою служити*
2. *Вільний козак*
3. *Біла ворона*
4. *Міцна сім'я – міцна держава*
5. *До булави треба голови*
6. *Всюди добре, а вдома найкраще*

2. Прочитайте текст і виконайте за поданою нижче схемою аналіз тексту

«Що означає бути справжнім громадянином в Україні?

Канадський історик Роман Сербин в одному з коментарів Радіо Свобода про майбутнє України сказав, що Україні не так потрібні патріоти, як добрі громадяни. Йшлося про потребу виховання людей, які будуть вміти і будуть небайдужими брати відповідальність за себе і свою спільноту, бути чуйними і людяними до своїх співгромадян. Як навчити цього там, де людей десятиліттями вчили не довіряти одне одному, бути нетерпимими, і про повагу до людини та про її права просто не йшлося. Про те, як нині виглядає ситуація з громадянським вихованням, говоримо з людиною, яка займається цим не один рік – з директоркою центру «Простір толерантності» Анною Ленчовською.

– Що означає бути добрим громадянином в Україні?

Бути добрим громадянином в Україні – означає з повагою ставитися до місця, в якому ти живеш. Не смітити, не плювати, прибирати

– На мою думку, бути добрим громадянином в Україні – означає з повагою ставитися до місця, в якому ти живеш. Це може бути твій під'їзд, твоє подвір'я, твоя зупинка, ну і далі вже переходячи до масштабів району, міста. Це означає не смітити, не плювати, прибирати, домовлятися з іншими людьми, коли ти робиш ремонт або коли вечірка, наприклад.

Друге – це такі світоглядні риси як толерантність

– Це перше. Друге – це такі світоглядні риси як толерантність. Важливо поважати один одного, той спосіб життя, який хтось обирає, якщо він не несе загрозу іншому. Цього у нас бракує, ми всі намагаємося змусити когось думати так чи інакше.

І третє – це, власне, відповідальність. Із відповідальністю у нас взагалі проблема

– І третє – це, власне, відповідальність. Із відповідальністю у нас взагалі проблема. У нас всі вважають, що проблему має вирішувати держава. В державі одна людина – це президент. Він має бути якоюсь надлюдиною, яка здатна вирішити всі проблеми – від плювання в під'їзді до якихось там інших речей.

Права людини починаються саме з маленьких міст і маленьких громад. Коли люди починають поважати один одного і дбати про спільний простір разом

– Ще Елеонора Рузвельт говорила у передмові, коли прийняли в США декларацію прав людини, казала, що права людини починаються саме з маленьких міст і маленьких громад. Коли люди починають поважати один одного і дбати про спільний простір разом»[309].

(З сайту https://www.radiosvoboda.org/a/28570741.html, автор Марія Щур).

Картка-схема № 1.
Схема аналізу тексту

1. Визначте тему та основну думку тексту.
2. Яка комунікативна мета пропонованого тексту.
3. Визначте стиль і підстиль, сферу вживання.
4. Назвіть тип мовлення за характером мовленнєвої діяльності співрозмовників (розповідь, опис, міркування).
5. Загальний лінгвістичний коментар (ознаки стилю, типові мовні засоби, словникове тлумачення незрозумілих та іншомовних слів, спеціальних висловів тощо).
6. Характеристика лексики з погляду сфери вживання, активності / пасивності, визначення ролі лексичних засобів у тексті.
7. Загальні зауваження про граматичні особливості тексту (аналіз специфічних граматичних форм і синтаксичних конструкцій, їх стилістична функція.
8. Засоби зв'язності тексту.
9. Значення мовних засобів для вираження теми та ідеї тексту.
10. Зважаючи на джерело подання тексту, визначте, на скільки авторитетною є думка авторів цього сайту.

Чи досяг автор за допомогою, стилю, обраного мовленнєвого жанру комунікативної мети?

[309] (З сайту https://www.radiosvoboda.org/a/28570741.html, автор Марія Щур).

3. Прочитайте ситуацію та виконайте пропоновані завдання.

Уявіть ситуацію. *До вашої родини на гостину приїхали друзі-іноземці (родичі-іноземці) з будь-якої країни Європи (Франція, Італія, Швеція, Австрія, Німеччина) ваш брат/сестра хоче розважити їх по-європейськи: відвести в розважальний центр, сходити в піцерію, боулінгклуб тощо. Ви ж вважаєте, що краще відвідати ресторан чи кафе, де готують українські національні страви, показати гостям національні історичні пам'ятки вашого міста, влаштувати традиційну родинну вечерю.*

Завдання. Складіть діалог, у якому конфлікт за інтересами успішно завершився компромісом. Переконайте брата\сестру, або й усю родину в тому, що європейцеві цікавіше буде ознайомитись саме з нашими українськими традиціями, культурною спадщиною, національними особливостями.

4. Напишіть аргументативне есе за поданою схемою (картка №2) на тему:

«Українська мова – стратегічний ресурс України».

Картка-схема № 2.
Схема написання аргументативного есе.

1. Вступ.
2. ТЕЗА (Я вважаю,…)
3. Аргумент (Чому ви так вважаєте? …)
4. Приклад (доведіть на прикладі)
5. Висновок (Отже, …)

Додаток Ґ
Контрольна робота для учнів 11-х класів

1. Прокоментуйте (письмово) узагальнено-образне значення кожного фразеологізму:

1. *Без відваги зазнаєш зневаги*
2. *Життя не має ціни, а воля дорожча за життя.*
3. *Шануй батька й неньку, то буде тобі скрізь гладенько*
4. *Без сім'ї і свого роду – немає нації, народу*
5. *Де мир та лад, там і Божа благодать*
6. *Людина без рідної землі, як соловей без гнізда*

2. Прочитайте текст і виконайте за поданою нижче схемою аналіз тексту

Патріотизм– любов до Батьківщини

Раніше ми не замислювалися над сутністю цього поняття, над своєю національною свідомістю, над глибиною свого патріотизму.

З дитинства ми вчимося в українських школах, виховуємося на національних традиціях, шануємось на національних символах. І більшість вважає це нормою, звичайно справою. Та події останніх часів показали, що частина наших жителів навіть не відчуває любові до міста, в якому живе. Як же можна народитися, жити в країні, все життя користуватися її благами, та не поважати цю землю?

У кожного по-різному проявляється патріотизм. Один зробив татуювання з тризубом, другий поставив на робочому столі синьо-жовтий прапорець, третій одягає на свята вишиванку. Бувають такі, хто зовні не демонструє, проте є справжнім патріотом своєї країни. Такі люди цікавляться історією рідного краю, шанують пам'ять предків, виховують дітей гідними людьми. Взагалі, патріотизм починається з любові до своєї вулиці, до свого маленького міста. Патріот не стане кидати сміття біля річки чи в парку – адже це часточка його країни.

Про патріотизм судять не по словах, а по справах людини. Любов до Батьківщини є виявом гордості за свою рідну землю, за її матеріальні й духовні надбання. Це готовність захищати інтереси насамперед країни, а не власні.

Сьогодні, як ніколи, кожен мешканець нашого міста має активно працювати заради нашої держави. Не всі можуть йти на війну, але кожен може зробити будь-який, навіть маленький внесок у становлення незалежності - допомагаючи солдатам, беручи участь у волонтерській діяльності та акціях, спрямованих на збір грошей та речей для армії. Проблема в тому, що за 26 років становлення держави в нас не було

загальнонаціональних цілей і більшість мешканців сходу не почувалася як нація, у людей не виховувалося почуття гордості за свою країну, вони тільки оглядалися на «братів». Ми розплодили велику кількість антипатріотів і за це платимо величезну ціну — у цій війні гине цвіт нашої нації.

Сьогодні ми не почуваємось у безпеці, але у нас є мета – побудувати суспільство, протилежне російському. І ми маємо подякувати Росії хоча б за те, що вона показала більшості з нас, наскільки ми любимо свою землю. За те, що згуртувала наш народ. За те, що з руїн відродилася Українська Армія, яка виявила величезну кількість патріотів нашої Батьківщини і показала світові силу духу українського солдата, який може без зброї зупинити армію агресора.

Україна – це земля, де живуть сильні і сміливі чоловіки, віддані і сильні духом жінки, де прапор має два кольори світу – небесний та сонячний. І ми віримо, що з такою кількістю Україна – це земля, де живуть сильні і сміливі чоловіки, віддані і сильні духом жінки, де прапор має два кольори світу – небесний та сонячний. І ми віримо, що з такою кількістю патріотів Україна переможе у цій страшній війні, бо ніхто ніколи не зламає цих людей. А якщо і встанемо на коліна – то лише перед Богом! (з Інтернету).

Картка-схема № 1.
Схема аналізу тексту

Визначте тему та основну думку тексту.

1. Яка комунікативна мета пропонованого тексту.
2. Визначте стиль і підстиль, сферу вживання.
3. Назвіть тип мовлення за характером мовленнєвої діяльності співрозмовників (розповідь, опис, міркування).
4. Загальний лінгвістичний коментар (ознаки стилю, типові мовні засоби, словникове тлумачення незрозумілих та іншомовних слів, спеціальних висловів тощо).
5. Характеристика лексики з погляду сфери вживання, активності / пасивності, визначення ролі лексичних засобів у тексті.
6. Загальні зауваження про граматичні особливості тексту (аналіз специфічних граматичних форм і синтаксичних конструкцій, їх стилістична функція.
7. Засоби зв’язності тексту.
8. Значення мовних засобів для вираження теми та ідеї тексту.
9. Зважаючи на джерело подання тексту, визначте, на скільки авторитетною є думка авторів цього сайту.
10. Чи досяг автор за допомогою, стилю, обраного мовленнєвого жанру комунікативної мети?

3. Прочитайте ситуацію та виконайте пропоновані завдання

Висловте свою думку щодо вчинка одинадцятикласника на уроці української мови. Складіть текст рекомендаційного характеру на тему «Як покращити рівенчь власної культури мовлення»

Уявіть ситуацію. *Одинадцятикласник Семен на уроці української мови демонстративно звертається до вчительки російською мовою зі скаргою, що він не зрозумів пояснення. На що вчителька зробила зауваження учню щодо недотрримання мовного режиму ліцею. І наголосила, що освітній процес відбувається тільки українською мовою. Семен продемонстрував байдужість до зауваження і продовжив спілкуватися російською.*

4. Напишіть аргументативне есе за поданою нижче схемою на тему: «Українська мова – державотворчий фундамент».

Картка-схема № 2.
Схема написання аргументативного есе.

1. Вступ.
2. ТЕЗА (Я вважаю,…)
3. Аргумент (Чому ви так вважаєте? …)
4. Приклад (доведіть на прикладі)
5. Висновок (Отже, …)

Додаток Д

Рівні сформованості громадянської компетентності учнів ліцею як українських мовних особистостей

Таблиця Д.2.3

Рівень	Критерій	Показники/Характеристика
Елементарний	Емоційно-ціннісний	*Учень/учениця:* 1.Не виявляє інтересу до пізнавальної й комунікативної діяльності в процесі навчання української мови. 2.Не виявляє позитивного ставлення до загальнолюдських (людина, мир, добро, чесність і справедливість), національних (українська мова, українська держава, символіка, українські традиції) та європейських (людська гідність, верховенство права, права і свободи) цінностей. 3.Не виявляє лінгвопатріотизму, відповідальність за мовленнєві вчинки та толерантність в ситуаціях багатокультурності.
	Когнітивний	*Учень/учениця:* 1.Не розуміє, не може потрактувати поняття на позначення загальнолюдських, національних та європейських цінностей, понять громадянського та лінгвопатріотичного змісту, зокрема демократія, мовна стійкість, права й свободи, гуманізм, толерантність, відповідальність тощо. 2.Має мінімальний обсяг знань про мовні норми (орфографічні, пунктуаційні, лексичні, стилістичні, морфологічні, синтаксичні та ін.). 3.Має мінімальні соціокультурні знання, зокрема про українську мову як націєтворче явище й національне надбання, знання про українські традиції, про мовні етикетні традиції, про культурну й історичну спадщину України.
	Комунікативно-діяльнісний	*Учень/учениця:* 1. Не вміє демонструвати власну мовну стійкість засобами української мови, зокрема: - не вміє висловлювати власну думку щодо морально-етичних, суспільно-політичних та лінгвопатріотичних питань, добирати аргументи й приклади з метою підсилення власної позиції; - не розпізнає фейків, маніпулятивної інформації, фактів. 2. Не дотримується культури мовлення, зокрема: - не вміє грамотно з дотриманням мовних норм комунікувати в ситуаціях громадянського спрямування; - не вміє застосовувати знання про мовні норми, громадянські й соціокультурні знання в процесі

		мовлення. 3. Не демонструє мовленнєвої вправності в ситуаціях громадянського спрямування, зокрема: - не вміє будувати конструктивний діалог під час дискусій, суперечок, обговорень; - не вміє висловлювати власне ставлення до почутої чи прочитаної інформації в усній і письмовій формі; - не вміє створювати власні тексти відповідних мовленнєвих жанрів громадянського спрямування; - не вміє аналізувати й критично оцінювати тексти й медіатексти громадянського змісту.
	Рефлексійний	*Учень/учениця:* 1. Не вміє аналізувати власні вчинки, зокрема у розрізі системи громадянських цінностей. 2. Не вміє аналізувати особистісні досягнення 3. Не аналізує рівень власної культури мовлення
Середній	Емоційно-ціннісний	*Учень/учениця:* 1. Не має стійкої мотивації до пізнавальної та комунікативної діяльності в процесі навчання української мови. 2. Частково виявляє позитивне ставлення до загальнолюдських (людина, мир, добро, чесність і справедливість), національних (українська мова, українська держава, символіка, українські традиції) та європейських (людська гідність, верховенство права, права і свободи) цінностей. 3. Частково виявляє лінгвопатріотизм, відповідальність за мовленнєві вчинки та толерантність в ситуаціях багатокультурності.
	Когнітивний	*Учень/учениця:* 1. Частково розуміє, частково може потрактувати поняття на позначення загальнолюдських, національних та європейських цінностей, понять громадянського та лінгвопатріотичного змісту, зокрема демократія, мовна стійкість, права й свободи, гуманізм, толерантність, відповідальність тощо. 2. Інколи, в поодиноких випатках демонструє знання про мовні норми (орфографічні, пунктуаційні, лексичні, стилістичні, морфологічні, синтаксичні та ін.). 3. Інколи демонструє соціокультурні знання, зокрема про українську мову як націєтворче явище й національне надбання, знання про українські традиції, про мовні етикетні традиції, про культурну й історичну спадщину України.
	Комунікативно-діяльнісний	*Учень/учениця:* 1. Частково демонструє власну мовну стійкість засобами української мови, зокрема: - частково вміє висловлювати власну думку щодо морально-етичних, суспільно-політичних та

		лінгвопатріотичних питань, частково добирає аргументи й приклади з метою підсилення власної позиції; - частково розпізнає неправдиву, маніпулятивну інформацію, факти. 2. Частково дотримується культури мовлення, зокрема: - частково вміє грамотно з дотриманням мовних норм комунікувати в ситуаціях громадянського спрямування; - в поодиноких випадках вміє застосовувати знання про мовні норми, громадянські й соціокультурні знання в процесі мовлення. 3. Частково демонструє мовленнєву вправність в ситуаціях громадянського спрямування, зокрема: - частково вміє будувати конструктивний діалог під час дискусій, суперечок, обговорень; - в поодиноких випадках вміє висловлювати власне ставлення до почутої чи прочитаної інформації в усній і письмовій формі; - зрідка вміє створювати власні тексти відповідних мовленнєвих жанрів громадянського спрямування; - частково вміє аналізувати й критично оцінювати тексти й медіатексти громадянського змісту.
	Рефлексійний	*Учень/учениця:* 1. Частково вміє аналізувати власні вчинки, зокрема у розрізі системи громадянських цінностей. 2. У поодиноких випадках вміє аналізувати особистісні досягнення 3. Зрідка аналізує рівень власної культури мовлення
Достатній	Емоційно-ціннісний	*Учень/учениця:* 1. Переважно виявляє інтерес до пізнавальної та комунікативної діяльності в процесі навчання української мови. 2. Переважно виявляє позитивне ставлення до загальнолюдських (людина, мир, добро, чесність і справедливість), національних (українська мова, українська держава, символіка, українські традиції) та європейських (людська гідність, верховенство права, права і свободи) цінностей. 3. Переважно виявляє лінгвопатріотизм, відповідальність за мовленнєві вчинки та толерантність в ситуаціях багатокультурності.
	Когнітивний	*Учень/учениця:* 1. Переважно розуміє, переважно може потрактувати поняття на позначення загальнолюдських, національних та європейських цінностей, понять громадянського та лінгвопатріотичного змісту, зокрема демократія, мовна стійкість, права й свободи, гуманізм, толерантність, відповідальність тощо. 2. Переважно, часто демонструє знання про мовні норми (орфографічні, пунктуаційні, лексичні, стилістичні, морфологічні, синтаксичні та ін.).

		3. Переважно демонструє соціокультурні знання, зокрема про українську мову як націєтворче явище й національне надбання, знання про українські традиції, про мовні етикетні традиції, про культурну й історичну спадщину України.
	Комунікативно-діяльнісний	*Учень/учениця:* 1. Переважно демонструє власну мовну стійкість засобами української мови, зокрема: - переважно вміє висловлювати власну думку щодо морально-етичних, суспільно-політичних та лінгвопатріотичних питань, переважно добирає аргументи й приклади з метою підсилення власної позиції; - переважно розпізнає неправдиву, маніпулятивну інформацію, факти. 2. Переважно дотримується культури мовлення, зокрема: - часто вміє грамотно з дотриманням мовних норм комунікувати в ситуаціях громадянського спрямування; - переважно вміє застосовувати знання про мовні норми, громадянські й соціокультурні знання в процесі мовлення. 3. Переважно демонструє мовленнєву вправність в ситуаціях громадянського спрямування, зокрема: - часто вміє будувати конструктивний діалог під час дискусій, суперечок, обговорень; - в численних випадках вміє висловлювати власне ставлення до почутої чи прочитаної інформації в усній і письмовій формі; - переважно вміє створювати власні тексти відповідних мовленнєвих жанрів громадянського спрямування; - часто вміє аналізувати й критично оцінювати тексти й медіатексти громадянського змісту.
	Рефлексійний	*Учень/учениця:* 1. Переважно вміє аналізувати власні вчинки, зокрема у розрізі системи громадянських цінностей. 2. Переважно вміє аналізувати особистісні досягнення 3. Часто аналізує рівень власної культури мовлення.
Високий	Емоційно-ціннісний	*Учень/учениця:* 1. Виявляє стійкий інтерес до пізнавальної та комунікативної діяльності в процесі навчання української мови. 2. Постійно виявляє позитивне ставлення до загальнолюдських (людина, мир, добро, чесність і справедливість), національних (українська мова, українська держава, символіка, українські традиції) та європейських (людська гідність, верховенство права, права і свободи) цінностей. 3. Постійно виявляє лінгвопатріотизм, відповідальність за мовленнєві вчинки та толерантність в ситуаціях

		багатокультурності.
	Когнітивний	*Учень/учениця:* 1. Розуміє, може чітко потрактувати поняття на позначення загальнолюдських, національних та європейських цінностей, понять громадянського та лінгвопатріотичного змісту, зокрема демократія, мовна стійкість, права й свободи, гуманізм, толерантність, відповідальність тощо. 2. Систематично демонструє знання про мовні норми (орфографічні, пунктуаційні, лексичні, стилістичні, морфологічні, синтаксичні та ін.). 3. Систематично демонструє соціокультурні знання, зокрема про українську мову як націєтворче явище й національне надбання, знання про українські традиції, про мовні етикетні традиції, про культурну й історичну спадщину України.
	Комунікативно-діяльнісний	*Учень/учениця:* 1. Демонструє власну мовну стійкість засобами української мови, зокрема: - вміє висловлювати власну думку щодо морально-етичних, суспільно-політичних та лінгвопатріотичних питань, добирає аргументи й приклади з метою підсилення власної позиції; - розпізнає неправдиву, маніпулятивну інформацію, факти. 2. Дотримується культури мовлення, зокрема: - вміє грамотно з дотриманням мовних норм комунікувати в ситуаціях громадянського спрямування; - вміє застосовувати знання про мовні норми, громадянські й соціокультурні знання в процесі мовлення. 3. Демонструє мовленнєву вправність в ситуаціях громадянського спрямування, зокрема: - вміє будувати конструктивний діалог під час дискусій, суперечок, обговорень; - вміє висловлювати власне ставлення до почутої чи прочитаної інформації в усній і письмовій формі; - вміє створювати власні тексти відповідних мовленнєвих жанрів громадянського спрямування; - вміє аналізувати й критично оцінювати тексти й медіатексти громадянського змісту.
	Рефлексійний	*Учень/учениця:* 1. Вміє аналізувати власні вчинки, зокрема у розрізі системи громадянських цінностей. 2. Вміє аналізувати особистісні досягнення 3. Систематично аналізує рівень власної культури мовлення

Додаток Е

Анкета для вчителів української мови

Шановний учителю!

Просимо посприяти в дослідженні проблеми формування громадянської компетентності учнів 10-11-х класів (ліцею) у процесі навчання української мови.

Дайте відповіді на пропоновані запитання. Деякі запитання міститимуть варіанти відповідей, а інші, переважно, відкритого характеру.

Ваші відповіді будуть використані лише в узагальненому вигляді.

Будемо вдячні за відверті відповіді!

1. Прізвище, ім'я, по батькові……
2. Назва навчального закладу …….
3. Досвід роботи……
4. Як Ви розумієте поняття «громадянська компетентність» (далі – ГК)?

_____
_____
_____

5. На Вашу думку, чи доцільно формувати ГК на уроках української мови і чому, якщо так?

_____
_____
_____

6. Що означає поняття «мовна свідомість», на Вашу думку?

_____
_____
_____

7. Які ознаки характеризують високий рівень мовної свідомості учня (виберіть із пропонованих варіантів правильні, на Вашу думку, або додайте Ваш варіант):

а) позитивне ставлення до мови; б) самостійний аналіз мовної дійсності; в) використання одночасно діалектною та нормативною лексикою; г) глибокі лінгвістичні знання; ґ) послуговування лише мовними нормами;	Д) вороже ставлення до чужих мов Ваш варіант ….

8. Якими знаннями, вміннями та навичками повинні володіти учні зі сформованою ГК? (Виберіть із пропонованих варіантів правильні, на Вашу думку, або додайте Ваш варіант):

а) знання про права людини та дитини; б) знання про мову як суспільну цінність; в) вміння та навички демонструвати толерантність, емпатію, повагу до співрозмовника; г) вміння демонструвати мовно-мовленнєві етикетні норми, що є традиційними в українців;	ґ) вміння керуватися лише власними переконаннями в конфліктних ситуаціях; д)вміння будувати конструктивні діалоги; е) бути відповідальним мовцем; є) творчо діяти в нестандартних ситуаціях; ж) Ваш варіант….

9. Чи орієнтує програма з української мови для 10-11-х класів на формування громадянської компетентності? Як саме представлена громадянська компетентність у програмі?

_____
_____

10. Який рівень сформованості ГК в учнів 10-11-х класів, на Вашу думку?

_____
_____
_____

11. За якими критеріями, на Вашу думку, оцінюєте рівень сформованості ГК в учнів 10-11-х класів?

_____
_____
_____

12. Назвіть 5 ефективних методів формування громадянської компетентності у процесі навчання української мови:

_____
_____

13. Назвіть ефективні засоби формування ГК на уроках української мови:

_____
_____

14. Яких принципів, на Вашу думку, варто дотримуватися формуючи ГК у процесі навчання української мови?

_____
_____
_____
_____

Чи хотіли б Ви отримати методичну допомогу з питань формування громадянської компетентності у процесі навчання української мови?

_____
_____

Додаток Ж

Аналіз та узагальнення педагогічного досвіду вчителів-словесників через призму формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови

Аналіз досвіду вчителів української мови засвідчив, що формування громадянської компетентності учнів перебуває в полі зору окремих творчих педагогів-словесників, але потребує системності, упорядкованості, чітко окреслених цінностей, знань, умінь та навичок учнів як ефективних громадян та мовців з високим рівнем національномовної свідомості. Багато учителів не розуміють сутності поняття «громадянська компетентність», особливостей компетентнісно зорієнтованого навчання, а також можливостей шкільного курсу української мови для формування громадянськості учнів. Учителям не вистачає теоретичних знань з питань компетентнісного навчання української мови, практичних умінь з розвитку ключових компетентностей на уроках мови, методичних рекомендацій та дидактичних матеріалів, сприятливих для реалізації поставленої мети – сформувати компетентних мовців як відповідальних та активних громадян України.

На основі аналізу освітніх сайтів «На урок» та «Всеосвіта», ми розглянули навчальні розробки вчителів-словесників за соціокультурною тематикою «Громадянська компетентність», «громадянська відповідальність».

Учителька Куп'янської ЗОШ Харківської області Г. Фефілова пропонує дидактичний матеріал з української мови в межах наскрізної лінії «Громадянська відповідальність». Завдання спрямовані на усвідомлення громадянської активності й відповідальності, здатності до реалізації громадянських прав і обов'язків задля розвитку демократичного суспільства. Пропонований дидактичний матеріал створений на текстовій основі й призначений для використання в 6-9 класах. Тексти соціокультурної тематики та продумані завдання до них можуть спонукати учнів до роздумів про цінності та проблеми громадянського суспільства. Недоліком таких

завдань є мінімізація практичного використання громадянських ідей у діяльності учнів та демонстрація громадянської відповідальності на практиці. Після прочитання тексту пропонується учням поміркувати, прокоментувати, такі завдання дають можливість формувати переважно ціннісний складник ГК. Доречним до текстів були б завдання продемонструвати в діалозі відповідальне ставлення громадянина чи громадянську активність, ініціативу, змоделювати ситуацію і т.д.

Привертають увагу напрацювання С. Г. Буртняк, вчительки Глухівського НВК, ЗОШ І-ІІ ступенів, яка пропонує авторське бачення та підходи до реалізації громадянського виховання через упровадження різних видів роботи на уроках української мови і літератури. Завдання до вправ сприяють активізації відповідальності, критичного мислення учнів, уміння соціалізуватися в суспільстві, бути активним громадянином України. Наприклад, конспекти уроків української мови з теми «Односкладні речення» у 8 класі мають чітко окреслену мету: формувати національну свідомість учнів, активну позицію та відповідальне ставлення, на основі мовного матеріалу ознайомити учнів зі статтями Основного Закону України. Учителька використовує такі завдання «Вислови побажання», «Спробуй відчути», «Чи хотів би ти…», «Спробуй відчути», «Пейзаж моїх вчинків», «Як ти можеш допомогти», «Слова у вишиваних сорочках», що удосконалюють використання засобів української мови для досягнення мети спілкування, міжособистісній взаємодії в соціумі. У процесі виконання різних видів роботи (написання диктантів, творів, переказів, аудіювання художніх та наукових текстів, читання текстів мовчки та вголос) – учителька зосереджує увагу на розкритті питань культурних надбань нації та людства, актуальних суспільних проблемах, на послідовному й системному вивченні слів-символів, у яких закарбовано культурний досвід минулих поколінь нашого народу. Використовує для написання учнями словникових диктантів «5- хвилинки» на певну тематику: «Я – українець», «Я – патріот», «Мої

права», «Мої обов'язки», «Цінності мого краю», «Мої захоплення», «Мої риси вдачі». Учні виконують не тільки мовні завдання, але й усвідомлюють важливість прав людини в повсякденному житті. Застосування різних видів роботи: робота з різними джерелами, укладання словничків, творчі завдання, інтерв'ю, – значно оптимізує процес досягнення поставленої мети на уроці, підтримує внутрішню мотивацію.

С. Хвостенко, учитель української мови та літератури першої категорії Лебединської загальноосвітньої школи І - ІІІ ступенів № 5 Лебединської міської ради Сумської області, у розробках уроків надає перевагу комплексному формуванню ключових компетентностей шляхом проєктної діяльності. Формування громадянської компетентності вважає виховною метою уроків української мови, що досягається за допомогою завдань, спрямованих на різні види діяльності. У конспектах недостатньо представлені завдання та тексти, орієнтовані на формування ціннісних орієнтацій громадянина, когнітивного та комунікативно-діяльнісного складників громадянської компетентності. У прєектному завданні до вивчення теми «Активна й пасивна лексика української мови» тільки на заключному етапі має місце визначення учнями, якою має бути громадянська позиція державного діяча та пересічного громадянина щодо української мови. Така несистемність завдань громадянського, суспільно-політичного змісту не сприяє належному формуванню громадянськості учнів.

Аналіз конспектів І. Бережанської та О. Мазяр, учителів-словесників ліцею № 25 Житомирської міської ради, дав змогу виявити, що у практиці викладання предмета відсутня системна робота з формування громадянської компетентності учнів 10-11-х класів. Зокрема, не виявлено такого важливого напряму, як формування цінностей сучасного громадянина, мало уваги приділяється комунікативно-діяльнісному розвитку як одному із аспектів сучасної українськомовної освіти. Завдання, пропоновані вчителями, переважно реалізують знаннєву парадигму в тестовому форматі.

Простежується мала кількість творчих завдань, завдань на розвиток критичного мислення.

У практиці роботи Л. Онищенко, учительки української мови Коростишівського ліцею інформаційних технологій Житомирської області, перевагу надано інноваційним педагогічним технологіям (інтерактивне навчання, проектна діяльність). Конспекти педагога урізноманітнені інтерактивними вправами: «Мікрофон», «Аналіз ситуацій», «Займи позицію», «Карусель» та формами роботи: робота в групах, робота в парах, змінні трійки. Більшість уроків учителя Онищенко Л. супроводжується мультимедійними презентаціями. Привертає увагу й те, що конспекти уроків української мови побудовані на блочно-тематичній основі: Леся Миколаївна кожен блок уроків об'єднує спільною соціокультурною темою, добираючи тематично близькі тексти. З-поміж використовуваних текстів є тексти суспільно-політичної тематики (стаття з Конституції України про мову; тексти про значення мови в житті громадян). Сприяють формуванню громадянства та патріотизму й позакласні заходи, підготовлені Л. Онищенко.

Привертає увагу досвід вчительки української мови та літератури ліцею № 2 міста Житомира Лілії Баранової, в основі якого особистісно орієнтоване навчання, що передбачає комунікацію, дослідження, вирішення проблем, розвиток критичного мислення та креативності. Такі погляди стали рушієм для впровадження STEM-освіти. Така система об'єднує всі напрямки, технології та дисципліни в єдине ціле, створюючи найсприятливіші умови для розвитку індивідуальності здобувача освіти та його зацікавленості.

Реалізуючи такі завдання, вчитель Л. Баранова звертається до комбінованих форм проведення навчальних занять із застосуванням знайомих й успішно апробованих інтерактивних та диференційних методів, що наразі набувають абсолютно нового значення. Обираючи форму проведення заняття, віддає перевагу інтеграціям різного типу, серед яких бінарні заняття, практикуми-тріатлони, віртуальні проєкти тощо. Одним із

основних завдань системи національної освіти України вважає формування творчо активної, всебічно розвиненої особистості. У педагогічному інструментарії учителя є ментальні карти, ейдос-конспекти, скрайбінг, скетчноутинг, що значно мотивує до навчання учнів, особливо старших класів.

Учителька Рівненського наукового ліцею ІІ-ІІІ ступенів Л. Бортнік веде уроки, побудовані на засадах компетентнісного підходу. Дидактичний матеріал, який педагог добирає для уроків, утворюють цілісну систему, що спрямована на освітній продукт у вигляді набору компетентностей учнів. Усі позакласні заходи, підготовлені Л. Бортнік мають патріотичне підґрунтя.

Отже, вивчення досвіду вчителів української мови через призму формування ГК свідчить, що творчі педагоги працюють над розв’язанням окресленої проблеми.

Додаток З

Опитувальник для учнів 10-11-х класів

«Ціннісні орієнтації»

№ з/п	Ціннісні орієнтації	Ранг
1.	Людина	
2.	Українська мова	
3.	Мир	
4.	Сім’я (родина)	
5.	Успіх	
6.	Гроші	
7.	Толерантність і культурне різноманіття	
8.	Свобода	
9.	Красивий будинок	
10.	Авто	

Додаток И

ККОЗ № 1

І. Прочитайте текст. Які висновки ви зробили для себе на основі прочитаного? Чи можна стверджувати, що в тексті, крім іншого, порушується проблема академічної доброчесності? Обґрунтуйте власні думки.

Звернення молодого вчителя

до учнів

«Дорогі підлітки, ви любите школу? Хоча ні, стривайте! Насамперед ви вважаєте її прикрою повинністю, з якою доводиться миритися. Ви з великим задоволенням посидите в соцмережах, погортаєте паблік і подивитеся черговий серіал. Звичайно, ви також можете позайматися чимось корисним, аби це не було пов'язано зі школою.

Мабуть, ви вважаєте вчителів надміру прискіпливими і не завжди справедливими. Багатьом із вас хотілося б «поставити їх на місце», щоб затвердити свою правоту.

Відкрию секрет: вчителі і так часто в собі сумніваються. Ви не повірите, їх сильно турбує питання, яку поставити оцінку, як об'єктивно оцінити знання учня й водночас мотивувати його бути кращим. Учитель переживає, наскільки добре ви здаєте пройдений матеріал, чи подобаються вам уроки, чи цікаво вам і як ви спілкуєтеся з однолітками.

Якщо ви звернетеся з ввічливим запитанням, як вам виправити оцінку або показати, що ви знаєте предмет, учитель з вдячністю допоможе вам і поставить більш високий бал. Його тішить, коли учні отримують задоволення від навчання.

Але ви, звичайно, тут не для того, щоб радувати вчителів, та й звідки взятися задоволенню? Адже навчання – це нудьга смертна.

Тоді для вас стане відкриттям, що багато дорослих людей готові викладати кругленьку суму за навчання. Вони відвідують семінари та лекції, оплачують стажування й жадібно вбирають знання. Вони радіють можливості посидіти за партою замість роботи! І починають відчайдушно сумувати за шкільними роками, коли все, що від них вимагалося, – добре вчитися. Їм не треба було робити «суспільні блага» і піклуватися про побут. Ловіть момент, дорогі підлітки, ловіть момент!

Три «Не»:

1. Не вішайте на себе ярлик «технаря» або «гуманітарія». У загальноосвітній школі не дають вузькоспеціальної освіти. Знання тут

виконують загальнокультурну функцію, щоб у майбутньому ви змогли стати різнобічною людиною.

2. Будь ласка, не списуйте. Учитель завжди бачить, чи робили ви роботу самі. Навіть якщо не скаже вам про це. Іноді і ми, педагоги, втомлюємося боротися за вас.

3. Не бійтеся поганих оцінок за помилки. Вони набагато кращі п'ятірок за списані завдання.

Ми можемо злитися, впадати у відчай, лаятися на вас, але ми не зможемо навчити вас вчитися, якщо ви не підете нам назустріч…» (За інтернет-джерелом, https://www.facebook.com/RANOK.InLit/posts/1846922245458721).

ІІ. Усно дайте відповіді на запитання:

До якого стилю мовлення належить текст?

Які мовностильові ознаки про це свідчать?

Який мовленнєвий жанр наведеного тексту?

Хто адресат і адресанти мовлення (за текстом)?

Який комунікативний намір автора цього тексту?

Чи переконливими є слова автора?

ІІІ. Зробіть мовностильовий аналіз тексту. Для цього проаналізуйте стилістичні особливості використання лексичних, морфологічних і синтаксичних одиниць у тексті.

ІV. Напишіть листа авторові цього тексту у відповідь, використовуючи традиційні для української мови звертання та етикетні формули. Оцініть свій рівень відповідальності в процесі навчання та виконання загальношкільних обов'язків, розкажіть про це в листі. Зачитайте свої листи вголос та вербально оцініть почуті від своїх однокласників. Визначте найдовершеніший лист за досягненням комунікативної мети й за мовно-стильовими ознаками (групова робота).

Оцінювання – за самостійне, активне й зацікавлене виконання першого блоку (І) завдання – 2 б., за правильне виконання другого блоку (ІІ) завдання – 2 б., за правильне виконання третього блоку (ІІІ) завдання – 4 б., за творче виконання четвертого блоку (ІV) завдання, за дотримання правописних норм та культуру його оформлення – 4 б. Максимальна кількість – 12 б.

ККОЗ № 2

І. Прочитайте текст. Що ви знаєте про автора тексту? Чи має престиж українська мова у вашому населеному пункті? Якою мовою спілкується ваша родина? Якою мовою ви пишете дописи в соцмережах? Яка мова переважає у вашому спілкуванні з друзями? Що ви порадили б своїм друзям і знайомим на основі прочитаного? Обґрунтуйте власні думки.

Престиж мови – це її авторитет у міжнаціональному та міжнародному спілкуванні. Він залежить від багатьох чинників, домінувальним з-поміж яких є інформативність мови, тобто застосування її як носія найновішої та найважливішої інформації.

Високий престиж сучасної англійської мови пояснюється, зокрема, тим, що зараз більше 75% наукової продукції світу друкується цією мовою, тобто із кожної тисячі наукових статей або книг 760 виходять англійською.

Престиж мови не перебуває у прямій залежності від кількості людей, що нею послуговуються. Китайською мовою, наприклад, розмовляє більше мільярда землян, але вона не входить до числа найпрестижніших. Далеко не завжди престиж мови визначається мілітарною потугою її носіїв. Іноді престиж мови має не загальний характер, а забезпечується її функціонуванням в одній із сфер. Так, у музиці вже декілька століть найвищий престиж у світі має італійська мова.

Престиж мов часто пов'язаний з їх сакральним використанням: санскрит в Індії, латина і церковнослов'янська мова в Європі, арабська – у країнах мусульманського світу.

Відлучення мови від функцій, що надають їй престижу, наприклад, від ролі державної мови, знижує її авторитет і зменшує опір проникненню в неї чужомовних елементів.

Є два способи забезпечити статус престижності для своєї мови. Перший – через усебічний розвиток суспільства на шляху прогресу. Другий – шляхом утиску інших мов політичними, військовими, економічними засобами. Наприклад, у франкістській Іспанії були офіційно заборонені всі мови, крім кастільської (іспанської). Зрозуміло, що другий шлях може привести тільки до тимчасового успіху (за В. Іванишиним; фото з інтернету).

ІІ. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання:

Яка тема та основна думка тексту?

Які слова в тексті є ключовими? Створіть із ними хмару слів за допомогою сервісу WordArt.com.

До якого стилю мовлення належить текст, чому ви так вважаєте?

Який тип мовлення тексту? Аргументуйте.

ІІІ. Визначте лексичне значення виділених слів. Яку роль вони відіграють у тексті? Проаналізуйте стрічку новин у будь-якій соціальній мережі (наприклад, перших 10 дописів). Якою мовою пишуть свої розповіді користувачі? Як це характеризує їх з погляду мовної стійкості? Складіть коротке аналітичне повідомлення: «Мовне питання у соцмережах».

IV. Письмово виконайте завдання. Складіть план піднесення престижу української мови як державної серед громадян вашого міста (села, селища).

Оцінювання – за самостійне, активне й зацікавлене виконання першого блоку (I) завдання – 2 б., за правильне виконання другого блоку (II) завдання – 2 б., за правильне виконання третього блоку (III) завдання – 4 б., за оригінальне й креативне виконання четвертого блоку (IV) завдання, за дотримання правописних норм та культуру його оформлення – 4 б. Максимальна кількість – 12 б.

Додаток К

Зразки комунікативно-ситуаційних вправ, що сприяють формуванню ГК учнів як українських мовних особистостей

Ситуація 1.	Уявіть ситуацію. Ви хочете стати рекламним агентом або маркетологом, а ваші батьки проти. Вони вважають, що це несерйозна професія й орієнтують вас на медичні заклади освіти. Знайдіть потрібні слова та переконайте їх за допомогою вагомих аргументів, в тому, що ви маєте право вибору, що саме ця професія є для вас цікавою та перспективною.
Завдання до тексту.	Складіть діалог або полілог, але так, щоб конфлікт за інтересами успішно завершився компромісом.
Що потрібно використати у тексті для вдалого діалогу	Використайте прислівники й співзвучні слова: *зрештою – з рештою, вперше – в перше, назустріч – на зустріч*
Фрази-маркери, які необхідно застосувати	Я вважаю…., Дозвольте пояснити… Не варто заперечувати те, що… Ось наприклад, ….
Тема за програмою	Орфографія. Розрізнення прислівників та співзвучних слів. Правила написання їх.

Ситуація 2.	Уявіть ситуацію. Ви хочете навчатися в одному з українських престижних вишів, ви вже майже визначились зі спеціальністю, яку будете здобувати, а ваші батьки вважають, що життя в Україні безперспективне й планують відправити вас на навчання закордон. Знайдіть необхідні слова і переконайте тата з мамою, що ви як майбутній спеціаліст будете корисні саме в Україні.
Завдання до тексту.	Складіть діалог або полілог, але так, щоб конфлікт за прагненнями та переконаннями успішно завершився компромісом.
Що потрібно використати у тексті для вдалого діалогу	Слова із заперечними частками не ні.
Фрази-маркери, які необхідно	Прошу мене вислухати… На моє глибоке переконання,….

застосувати	По-перше,… По-друге,…
Тема мовної змістової лінії за програмою	Написання **не, ні** з різними частинами мови. Правила графічних скорочень.

Ситуація 3.	Уявіть ситуацію. До вашої родини на гостину приїхали друзі-іноземці (родичі-іноземці) з будь-якої країни Європи (Франція, Італія, Швеція, Австрія, Німеччина) ваш брат/сестра хоче розважити їх по-європейськи: відвести в розважальний центр, сходити в піцерію, боулінг-клуб тощо. ви ж вважаєте, що краще відвідати ресторан чи кафе, де готують українські національні страви, показати гостям національні історичні пам'ятки вашого міста, влаштувати традиційну родинну вечерю. Переконайте брата\сестру, або й усю родину в тому, що європейцеві цікавіше буде ознайомитись саме з нашими українськими традиціями, культурною спадщиною, національними особливостями.
Завдання до тексту.	Складіть діалог або полілог, але так, щоб конфлікт за інтересами успішно завершився компромісом.
Що потрібно використати у тексті для вдалого діалогу	Слова іншомовного походження. Дієслова наказового способу (наприклад: шануймо, любімо, ходімо…)
Фрази-маркери, які необхідно застосувати	На мою думку,… Я переконана/ий, що … Шануймося! Прийміть правильне рішення щодо
Тема мовної змістової лінії за програмою	**10 клас. Орфографія. Написання слів іншомовного походження.** **11 клас. Морфологія. Паралельні форми вираження наказового способу дієслів 1 та 2 особи множини.**

Ситуація 4.	Уявіть ситуацію. Ви вирішили стати членом молодіжної громадської організації, що займається вирішенням екологічних проблем вашого міста (села, селища). Ваші батьки проти, оскільки вважають, що вам необхідно займатися підготовкою до ЗНО і навчанням у школі. Переконайте їх, що це необхідно для вашого особистого розвитку, що ви хочете реалізуватися як громадський діяч, у вас є власна позиція щодо цієї проблеми й це аж ніяк не завадить вашому навчанню.

Завдання	Складіть діалог або полілог, але так, щоб конфлікт за інтересами успішно завершився компромісом.
Що потрібно використати у тексті для вдалого діалогу	Іменники усіх родів та чисел.
Фрази-маркери, які необхідно застосувати	Я переконана/ий, що …. Аргументую свою позицію …. Дозвольте пояснити …
Тема мовної змістової лінії за програмою	10 клас Морфологічна норма. Іменник.

Додаток Л

Зразки карток-конструкторів, що полегшують написання аргументативного есе

Картка № 1.

Створюємо формальне (аргументативне) есе

1. Пишемо вступ

Сильний вступ	Слабкий вступ
1. Цитата, афоризм. 2. Статистичні дані щодо запропонованої проблеми 3. Цікаві факти. 4. Історія із життя.	1. Якщо відразу почати з тези. 2. Речення, що повторює тему (перефраз теми).

2. Теза.

Сильна теза	Слабка теза
1. Чітко означена позиція автора (або ЗА, або ПРОТИ). 2. У тезі є натяки на подальші аргументи (але не сам аргумент).	1. Немає чіткої позиції автора (і ЗА, і ПРОТИ). Відчутно, що автор сам ставить собі питання щодо запропонованої проблеми. 2. Теза сформована занадто коротко (Наприклад, «так я погоджуюся з цим…»)

3. Пишемо аргумент

Сильна аргументація	Слабка аргументація
Достовірна інформація	Недостовірна інформація
Точно встановлений факт	Невідомий факт, лише особистий досвід
Статистичні дані	Припущення
Підсилення цитатою, афоризмом, який ви потім розтлумачуєте по-своєму	Суб’єктивізм

4. Кожен аргумент має бути підтверджений прикладом – хорошим прикладом!

Доречний приклад	Недоречні приклади
Історія із життя відомої, шанованої постаті, митця, літератора, громадського діяча, успішного політика чи підприємця, історична постать.	Детальна розповідь історії із власного життя

Приклад з художнього твору, але твір має бути програмовим, класичним, або сучасним.	Детальний переказ твору, або ж, навпаки, тільки назва твору
Приклад з інших видів мистецтва.	Вигадана історія, недостовірна

5. Висновки

У **висновках** ви повинні підсумувати все сказане вище, починаючи з вашої власної позиції (тези) і завершуючи аргументами. Ні в якому разі висновки не повинні бути на іншу тематику, або суперечити вашій тезі.

Картка № 2

Фрази-маркери для зв'язності тексту аргументативного есе

ВСТУП	*Останні дослідження….* *Відомий **професіонал*** якось сказав,…(* – потрібно використати ім'я та прізвище відомої постаті, яку ви хочете процитувати)* *2010 року всіх обурила (здивувала, захопила, шокувала) історія про…, новина про …* *Добро – це…*

ТЕЗА	На мою думку,… Я вважаю,… Я переконаний, що … На моє глибоке переконання, … З цілковитою впевненістю можу стверджувати, що… Як на мене…. Без сумніву, істинною є думка про те, що… Мені здається, що… Я повністю впевнена(ий), що… Вважаю, що істинною є позиція про те, що…

АРГУМЕНТИ	**Ось так можна розпочати свою аргументацію:** *Проаргументую свою позицію.* *Поясню чому.* *Аргументом, що підтверджує мою позицію є…* *Свою думку проаргументую такими доказами…* *Щоб підтвердити правдивість моєї позиції, наведу кілька аргументів.* *Доказом моєї думки є… .* **Далі за допомогою фраз-маркерів (прислівники, відокремлені**

	додатки, вставні словосполучення тощо) ви розмежовуєте свої аргументи: *По-перше,…* *По-друге,…* *З одного боку,…* *З іншого боку,…* *Для початку,…* *За уважнішого розгляду,…* *Перше, що переконує в тому, що … – це, те що…,* *Крім цього, посилює впевненість в тому, що… й інша річ…* *Насамперед варто зауважити,…* *Неможливо не згадати ще й інший аспект….*

ПРИКЛАДИ	Наприклад, проблема…. Порушується в творі…. Прикладів до наведеного аргументу в українській літературі є безліч. Зупинимося на…. Яскравим зразком людини, яка ….може бути образ …. Прикладом багатогранного художньо-філософського осмислення проблеми… є образ…. Проілюструвати наведений аргумент можна художнім образом… Вдалою ілюстрацією наведеного аргументу може бути…. Прикладом того, як…. Наприклад, в літературі (мистецтві, житті, біографії)… Яскравим прикладом того, що….

ВИСНОВКИ	Отже, … Таким чином, … Можна зробити висновок, що… Завершуючи, можу сказати…. Урешті-решт доходимо висновку, що… На завершення хочу ще раз зазначити,… У підсумку, вкотре наголошу,… Підсумую свої міркування,…

Додаток М

Бланк «7 кроків до написання есе»

На основі дебатів пишемо есе

Пишемо есе за планом із 7 речень.

Тема: Сьогодні науково-технічний прогрес приносить у мову все більше й більше нових слів. Але ці слова не всім зрозумілі. Також наша мова зазнає впливів інших, більш популярних мов (англійської, французької, російської). Запозичені слова витісняють наші рідні. Варто задуматись над тим, що лишиться від нашої мови через 100 років. **Тож перед нами постає питання: чи потрібні українській мові запозичення?**

Ключові слова: _____

Вступ.

_____

_____

_____

ТЕЗА Я вважаю, що…

_____

_____

Аргумент 1:

По-перше,

_____

_____

_____

_____

_____

Приклад 1. Яскравим прикладом

_____

_____

_____

_____

Аргумент 2.

По-другe,

_____

_____

_____

Приклад 2.

_____

_____

_____

Висновки.

Отже,

_____

_____

_____

✍Вдоскональте своє есе, додавши грунтовніший матеріал.

 Авторське крісло. Правка.

Додаток Н

Інтерактивні вправи на платформі LearningApps.org

	Назва кейсу/вправи	Тема відповідно до мовної змістової лінії	Покликання на вправу
	Кейс «Моє слово – моя відповідальність. Лексикологія. Формування громадянської компетентності»	Лексична норма. 10 клас	https://learningapps.org/view7969121
Кейс «Освічений громадянин»:			
	Вправа «Вдале слово»	Лексична норма 10 клас	https://learningapps.org/watch?v=pm18pv8ja21
	Вправа «Дієслово-керівник»	Морфологічна норма Дієслово. 11 клас	https://learningapps.org/view20952574
	Вправа «Правильно/Неправильно»	Мовні норми 10 клас	https://learningapps.org/watch?v=pso6ksbkk21
	Вправа «Вчора, сьогодні, завтра»	Тема: Морфологічна норма. Дієслово. Часові форми" 11 клас	https://learningapps.org/watch?v=pctz9fjwk21
Кейс «Мистецтво красномовства»:			
	Вправа «Найкраща промова»	Практична риторика. Особистість мовця	https://learningapps.org/view10236986
	Вправа «Особистість мовця» (виступ Ліни Костенко»	Практична риторика. Особистість мовця 10 клас	https://learningapps.org/view9764014
	Вправа «Риторика. Виступи»	Практична риторика. 10 клас	https://learningapps.org/view8444690
	Вправа «Риторика. 10	Практична	https://learningapps.org/view8302257

	клас»	риторика.	
	Вправа «Яка вона, українська мова? Від вимови до закону.	Практична риторика. 11 клас	https://learningapps.org/view8302916 0
Кейс «Удосконалюємо синтаксис та пунктцацію»:			
	Вправа «Види односкладних речень	Синтаксична норма 11 клас	https://learningapps.org/view9767288
	Вправа «Односкладні речення»	Синтаксична норма. 11 клас	https://learningapps.org/view9767622
	Вправа «Односкладні й двоскладні речення. Вікторина.»	Синтаксична норма. 11 клас	https://learningapps.org/watch?v=p52tce4ia20
Кейс «Пиши правильно – будь відповідальний!»			
	Вправа «Апостроф»	Орфографічна норма. 10 клас	https://learningapps.org/view8434385
	Вправа «Склади пазл. Творення слів з додаванням суфікса –ськ-	Орфографічна норма 10 клас	https://learningapps.org/view8538629

ДОДАТОК П

Вебквест «Мандруй, мовні скарби шукай і в кейс збирай!» для учнів 10-11-х класів:

інструкція

Вебквест «Мандруй, мовні скарби шукай і в кейс збирай!» – це комплексна навчально-розвивальна вебгра, що поєднує у собі формат гри-мандрівки Україною, що мотивує до навчання, формує вміння виконувати навчально-пошукові завдання, вміння та навички користуватися електронним словником, перевіряти інформацію на достовірність як ознака критичного мислення та вдосконалення вмінь та навичок з тем «Лексична норма», «Лексикографія».

Пропонований нами вебквест «Мандруй, мовні скарби шукай і в кейс збирай!» (див. рис. 3.4 (https://sites.google.com/view/questmova/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0) спрямований на осмислення слова як лексичної одиниці мови та його використання учнями в процесі подальшої своєї суспільної діяльності, на усвідомлення значення словників української мови як важливої суспільної цінності, та в комплексі на набуття учнями знань про важливі національні, європейські та загальнолюдські цінності. Крім того, технологія вебквест сприяє формуванню когнітивного складника громадянської компетентності. Комплексну інтерактивну гру, подану у формі квесту, розроблено у вигляді мандрівки містами України. Виконуючи завдання з теми «Лексикографія» та “Лексична норма” та здійснюючи навчально-пошукову діяльність, старшокласники дізнаються про основні громадянські цінності розвиненого демократичного суспільства, про деякі законодавчі джерела, що формують громадянознавчу базу, значення важливих суспільно-політичних понять, що

є основою громадянської свідомості, а також цікаві факти про міста України, що сприяє їх соціокультурному розвитку.

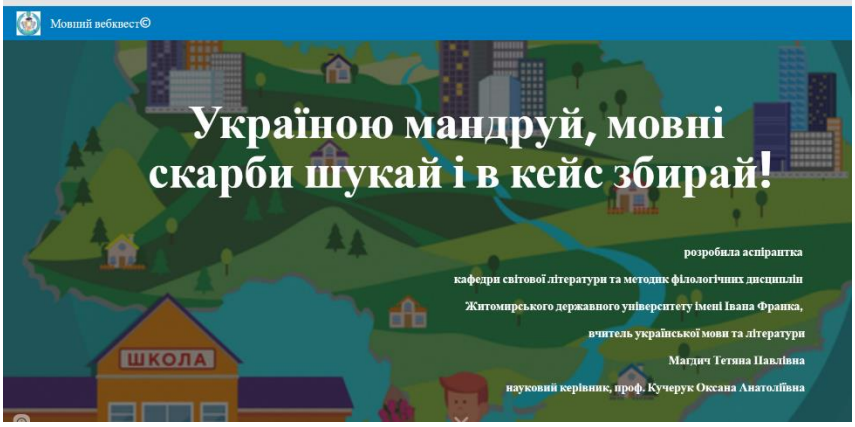

Рис. 3.5. Титульна сторінка вебквесту

Вебквест створено за допомогою програми MS PowerPoint, що зумовлено простим функціонуванням цієї програми та доступністю. Дидактична гра призначена для демонстрації на інтерактивній дошці або великому настінному екрані за допомогою проектора за безпосереднього керування з боку вчителя, або ж смартфона, айфона, комп'ютера за самостійного користування.

Вебквест сприяє:

- активізації навчально-пізнавального інтересу, розвитку внутрішньої та зовнішньої мотивацій;
- актуалізації знання та вміння з теми "Лексикографія", "Лексична норма";
- розвитку мовлення (робота з текстами);
- розвитку здатності шукати, аналізувати та отримувати необхідну інформацію; здатності до самостійного пізнання, мислення, самостійності загалом як особистісної якості;
- формуванню громадянської компетентності;
- збагаченню лексичного запасу учнів суспільно-політичними поняттями як основою громадянської свідомості.

Отже, мета вебквесту – мотивувати до навчально-пошукової діяльності, формувати громадянську компетентність учнів та предметну (мовно-мовленнєвий її компонент, лексична компетентність).

Відповідно до програми з української мови 10-11 класів (рівень стандарту) вебквест забезпечує реалізацію знаннєвого, діяльнісного та ціннісного компонентів мовно-мовленнєвої змістової лінії курсу “Українська мова” з тем “Лексикографія” та “Лексична норма” з наскрізною метою формування громадянської компетентності як однієї з ключових.

Вебквест необхідно проходити за інструкцією, яка пропонується учням на сайті:

1. Створіть папку у своєму телефоні чи комп'ютері з назвою "Кейс успішного громадянина". У цій папці ви зберігатимете результати своєї роботи: словник-мінімум, нормативні документи, якими скористаєтесь, покликання на електронні словники, що знадобляться вам у процесі навчання.
2. Створіть у програмі Word або Googledocs документ словник-мінімум "Цінності громадянина демократичного суспільства". У ньому ви будете зберігати результати пошуку значень слів.
3. Проходьте зупинки в тій послідовності, у якій вони розміщені.
4. На кожній зупинці уважно ознайомтеся з текстом-загадкою.
5. Переходьте до виконання завдань. Кожне завдання має підказку до розгадки.
6. Підказка містить кнопку "ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ". Ця функція дає змогу вам перевірити чи правильно ви виконали завдання й чи правильно розгадали текст-загадку.
7. На кожній зупинці, окрім тексту-загадки міститься по три завдання. Виконуйте кожне завдання сумлінно, не поспішайте заглядати до підказок.

8. Перейти на зупинку можна на сайті, натиснувши кнопки «Нумо мандрувати!» (Зупинка1), «Мандруймо далі!» (Зупинка 2), «До пошуку й досліджень!» (Зупинка 3), «Фінішна загадка» (Зупинка 4) (дивитись рис.3.5)

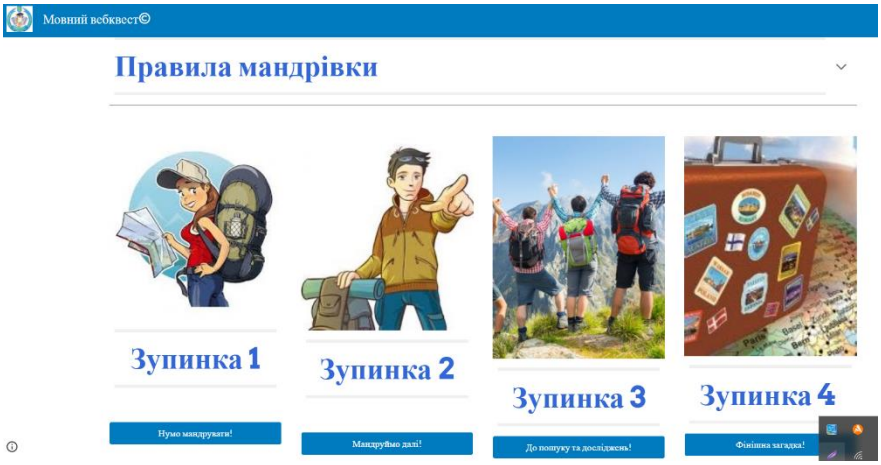

Рис.3.6. Путівник на сайті вебквесту «МАдруй, мовні скарби шукай і в кейс збирай»

Варто зауважити, що кожна зупинка вебквесту – це знайомство з містом України (*Львів, Житомир, Запоріжжя, Полтава*) у формі тексту-загадки, у якому учні мають розгадати назву міста, видатну постать українця та одну або кілька зашифрованих цінностей. Підказки до розгадки вони отримують за умови виконання завдань з української мови. У процесі розгадування загадки та виконання завдань вони збирають у свій мініслoвник нові слова на позначення цінностей як національних, так і європейських (*патріотизм, толерантність, демократія, гуманізм свобода, право тощо*). Інтерактивна дидактична гра сприяє також формуванню почуття патріотизму, зокрема мовному патріотизму .

Охарактеризуємо завдання що пропонуються на кожній зупинці:

Зупинка 1, Завдання 1 – учням пропонується розгадати кросворд на сайті learningApps.org, розгадки до кросворду є слова пропущені в прислів'ях та приказках, розгадавши кросворд правильно учні отримують назву міста, яким мандрують. Таке завдання сприяє формуванню лінгвокультурологічних

знань, формуванню лінгвопатріотизму, розвитку мислення, розвитку мовленнєвих навичок.

Зупинка 1, Завдання 2. – учням пропонується скласти паспорт слова демократія: його лексичне значення за тлумачним словником, наголос та вимова (фонетична транскрипція), дібрати синонім, антонім до цього слова та крилатий вислів із пропонованим поняттям. Таке завдання збагачує словниковий запас учнівської молоді, сприяє формуванню вмінь та навичок користуватися електронним словником, перевіряти достовірність інформації, розвиває критичне мислення.

Зупинка 1, Завдання 3 – старшокласникам пропонується поєднати запозичені слова з їх власне українськими відповідниками, слова підібрані відповідно до суспільно-політичної тематики (демократія, легітимний, патріот, ідентичний). Таке завдання спрямоване на розширення словникового складу учнівства як повноцінних учасників суспільно-політичних процесів, розуміння слів, що позначають суспільно-політичні поняття дає змогу в майбутньому свідомо та з розумінням сприйматти будь-яку інформацію, зокрема й медіаінформацію). Крім того, завдання сприяє формуванню критичного ставлення до невмотивованого використання запозичень.

Зупинка 2 Завдання 1 –учнівству пропонується розгадати ребуси, у яких зашифровані фразеологізми та з’ясувати їх значення за відповідним словником. Таке завдання сприяє розвитку узагальнено-образного, асоціативного мислення, збагаченню мовлення фразеологізмами, розвитку вмінь користуватися словниками з метою перевірки достовірності інформації, оволодіває ефективними прийомами пошуку необхідної інформації в різних лексикографічних джерелах (див. рис. 3.6)

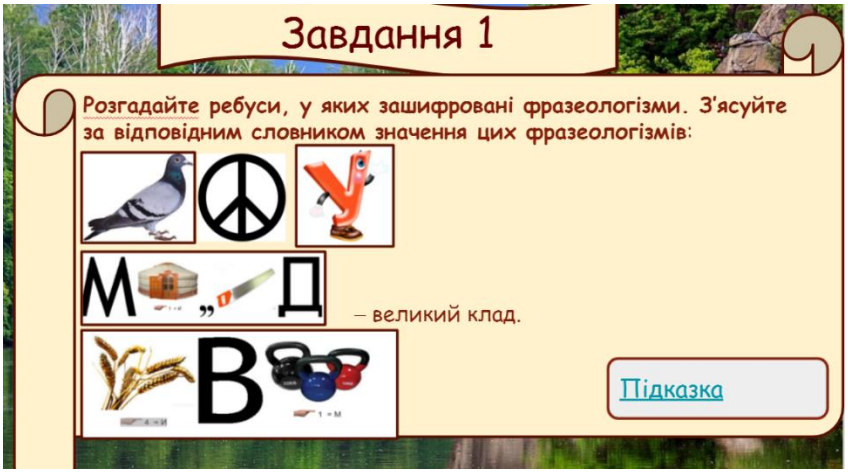

Рис.3.7. Завдання 1, що розміщене в контексті Зупинки 2

Зупинка 2 Завдання 2 – учням потрібно дати відповіді на запитання і записати їх у "віконце" кросворду. Розгадавши кросворд правильно – старшокласники отримують ключове слово, що є справжнім прізвищем згаданої в тексті-загадці поетеси, а саме Косач (справжнє прізвище Лесі Українки). Завершивши виконання кросворду, їм пропонується перейти до підказки. Кросворд містить запитання з теми «Лексикографія. Типи словників». Так учнівство закріплює знання з теми лексикографія, знання різних типів словників та їх призначення.

Зупинка 2 Завдання 3 – необхідно прокоментувати цитату Лесі Українки та визначити за цією цитатою, які цінності та переконання були притаманними видатній українській поетесі. “Терпіть кайдани – то всесвітський сором, забуть їх, не розбивши, – гірший стид” (Леся Українка). Такий вид завдання передбачає формування продуктивного мовлення, вміння висловлювати власне критичне ставлення до чужих висловлювань, вміння інтерпретувати інформацію різного змісту, на практиці застосовувати засвоєні мовні норми, вміння виявляти в текстах та обґрунтовувати громадянські цінності, висловлювати власне розуміння цінностей.

Зупинка 3 Завдання 1 – передбачає комплексну роботу з текстом: читання, узагальнення прочитаного (дібрати заголовок), робота над пропонованими словами. Таке завдання сприяє розвитку перцептивного

мовлення, формуванню вміння вживати слова відповідно до їх значення, користуватися необхідним джерелом інформації.

Зупинка 3 Завдання 2 – учні виконують інтерактивну вправу на платформі LearningApps.org і мають змогу перевірити власні знання та вміння з теми «Лексична норма», у процесі виконання старшокласники підвищують рівень власної культури мовлення, розпізнають порушення лексичних норм.

Зупинка 3 Завдання 3 – учням потрібно прочитати вірш та знайти в ньому слово-розгадку, а саме: назву куточка України згаданого в тексті-загадці. Таке завдання сприяє розвитку уваги, естетичному сприйняттю мови, узагальнено-образному мисленню, розвитку патріотичних почуттів та соціокультурному світогляду.

Зупинка 4 Завдання 1 – старшокласники повинні скористатися тлумачним словником, знайти значення слова гуманізм та занести до своїх словників-мінімумів. Виконуючи завдання такого типу, учні оволодівають ефективним прийомом пошуку необхідної інформації в різних лексикографічних джерелах, зокрема й електронних, набувають нових знань про громадянські цінності, усвідомлюють важливість потреби самостійної пізнавальної діяльності, збагачують словниковий запас.

Зупинка 4 Завдання 2 – передбачає роботу з невеликим за обсягом текстом про цінності демократичного суспільства. Учнівська молодь набуває навички вживати слова відповідно до їх лексичних значень, виявляти й узувати порушення лексичних норм, норм слововживання. Крім того, старшокласникам пропонується висловити власну думку щодо притаманності цінностей демократичного суспільства, що розвиває вміння та навички продуктивного мовлення (усного чи письмового).

Зупинка 4 Завдання 3 – потрібно прочитати прислів’я, з’ясувати їх значення, знайти спільне слово для обох висловів. Таким чином учні

збагачуються лінгвокультуромовними засобами, фразеологічними мовними засобами.

Крім того, у процесі проходження вебквесту учні набувають навичок самостійно організовувати свою діяльність, контролювати свої дії, здійснювати рефлексію, коригувати свої помилки, збагачують свій словниковий запас.

Додаток Р

Зразки текстотворчих завдань

Завдання 1.

Текстотворче завдання. Спробуйте продовжити думку автора у формі есе на тему: «Значення словників у становленні національно свідомої особистості».

***Завдання* 2**. Знайдіть інформацію про те, як виникли словники в світі. Придумайте й напишіть захопливу історію про те, як людство дійшло висновків, що потрібно створити словники.

***Завдання* 3.**

Текстотворче завдання.

✍ Знайдіть 5 цитат-афоризмів про словник та його значення в житті людини.

✍ Придумайте свій крилатий вислів про значення словників.

✍ Напишіть аргументативне есе на тему **«Чи потрібно користуватися словниками сучасному українцеві/нці?»**

Завдання 4.

Виконайте завдання на вибір.

1. Напишіть текст рекомендаційного характеру для веб-сайту школи (5-7 речень) на тему «Як самореалізуватися в українському соціумі підліткам та юнацтву й виявляти активну громадянську позицію».

2. Напишіть коротке звернення-прохання до однолітків про волонтерську допомогу в реалізації проекту «Говори українською – забезпечуй розвиток держави» (5-7 речень).

***Завдання* 6.** Напишіть захопливу історію про викорінення з української мови суржика, використовуючи метафори та тропи.

Довідка: застосуйте сюжет «боротьба з монстром»; головні герої – Українська Літературна Мова та Суржик (монстр, якого треба здолати).

***Завдання* 10. Напишіть аргументативне есе, обравши власну позицію**

Сьогодні науково-технічний прогрес приносить у мову все більше й більше нових слів. Але ці слова не всім зрозумілі. Також наша мова зазнає впливів інших, більш популярних мов (англійської, французької, російської). Запозичені слова витісняють наші рідні. Варто задуматись над тим, що лишиться від нашої мови через 100 років. Тож перед нами постає питання: чи потрібні українській мові запозичення?

***Завдання* 11. «Стан»**

Спробуйте передати основний зміст ілюстрації лише безособовими реченнями.

***Завдання* 12. «Номінатив»**

Передайте зміст світлин лише номінативними реченнями.

Додаток С

Приклади навчальних кейсів з вираженими виховними завданнями на лінгвопатріотичну, морально-етичну та суспільно-політичну теми.

Кейс 1. Мандруючи сторінками однієї із соціальних мереж, ви наштовхуєтеся на сторінку спільноти «Мова – код нації». Адміністратор поширив ось таку картинку з написом:

Відредагуйте текст відповідно до мовних норм. Поміркуйте, чи допустимо помилятися в контексті такої тематики як мовний патріотизм та культура мови? Висловіть власну думку щодо цієї ситуації.

Кейс 3. «Колишній працівник Nestle заявив, що його звільнили через вимогу вести комунікацію українською мовою. Артем Кравченко каже, що в компанії російська мова спілкування. Українськомовним занижували оцінки на тестуваннях, передає "Моя мовна стійкість".

Кравченко намагався ініціювати перехід на українську в діловому листуванні та під час тренінгів. Керівництво його листи ігнорувало. Працівникам наполегливо рекомендували "розуміти російську", нею планували доносити важливу інформацію, додав Кравченко. Кравченко заявив, що його звільнити через нову систему оцінювання.

На тестах занижувала оцінки людям, що вимагали спілкування українською. Вище керівництво компанії проблему ігнорувало. Та на цьому справа не закінчилась: історія, що почалась у 2019 році, коли працівник українського офісу Нестле Артем Кравченко, зіштовхнувся з дискримінацією на мовному ґрунті має своє продовження - 30 вересня 2021 року о 10.00 у Подільському районному суді Києва відбудеться перше засідання Справи Нестле про примушування використовувати у роботі російську мову»[310] (

[310] Інформація з інтернет-джерела: https://ukrrain.com/pracivnik_nestle_zvilnivsya_cherez_korporativnu_vimogu_spilkuvatisya_rosijskoyu_i_podav_do_sudu.html?fbclid=IwAR2lt4X9YYjH7BVXuG0QrksVa42LO75JodoalvGaq6wVNoNuHmnQq0SozPo)

1. Прокоментуйте ситуацію. Яке рішення в цій ситуації прийняли б ви? Чи погодились би на розголос вашої справи на всю державу? Яким законом потрібно керуватися , коли постає проблема мовних суперечностей?
2. Перейдіть за QR-кодом і перегляньте аналіз ситуації з коментарями, які подає громадська ініціатива «Моя Мовна Стійкість».
3. Напишіть аргументативне есе на тему: «Чи потрібно відстоювати власну мовну позицію на роботі?»

Кейс 4. Вам пропонують взяти участь у відборі представника від вашого класу для участі в мовному конкурсі. За якими критеріями ви будете здійснювати ваш вибір? Напишіть 5 основних ознак гідного учасника?

Кейс 5. Ось на таку картинку ви натрапили в соцмережі.

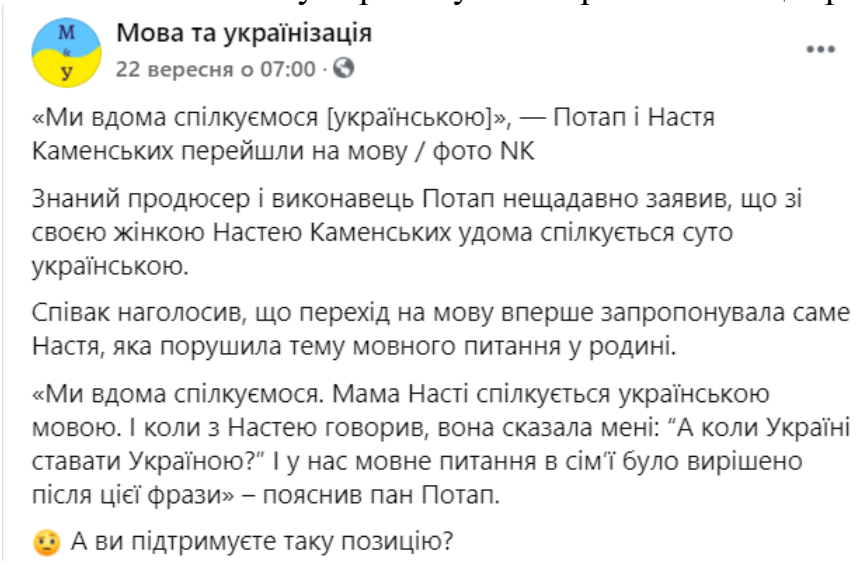

1. **Прокоментуйте, чи підтримуєте ви таку позицію відомих співаків? Чи достовірною є ця інформація? Якщо ні, то знайдіть докази.**
2. **Яка ситуація у вашій родині щодо питання мови?**
3. **Проаналізуйте текст на дотримання усіх норм української мови.**

Кейс 3. Ви спостерігаєте ситуацію в магазині як бабуся купує собі продуктовий мінімум і при цьому перераховує на касі свої кошти з помітним хвилюванням, чи вистачить їй грошей, щоб розрахуватися. Раптом підходить до неї молода особа з пакетом продуктів і розраховується замість бабусі.

Яку моральну якість проявив молодик? Які емоції викликає у вас така картина? Ваші дії у такому випадку?

Уявіть, що саме ви виявили ініціативу допомогти бабусі й складіть кілька реплік, з яких ви розпочнете діалог з бабусею.

Кейс 4.

Уявіть ситуацію. Ви долучились до місцевого проекту «Говори українською – забезпечуй розвиток держави» на волонтерських засадах. Суть проекту – захист, розвиток, популяризація, просування української мови як державної. Вашим завданням є розмістити тисячі листівок з інфографікою у громадському транспорті вашого міста або периферійного транспорту, якщо ви житель сільської місцевості. Для виконання такої роботи вам знадобиться допомога ваших однокласників, але, на жаль, мало хто погоджується стати волонтером через свою пасивність, через те, що водії можуть заборонити їм клеїти інфографіку в транспорті.

Письмово дайте відповіді на запитання:

- Чи має право водій відмовити в розміщенні громадської інформації?
- Які шляхи вирішення конфліктної ситуації з водіями ви знаєте?
- Чи маєте ви право на розповсюдження інформації про популяризацію української мови?
- Де задекларовані права та обов’язки людини, громадянина?

Додаток Т

Динаміка рівнів сформованості ГК учнів 10-11 класів

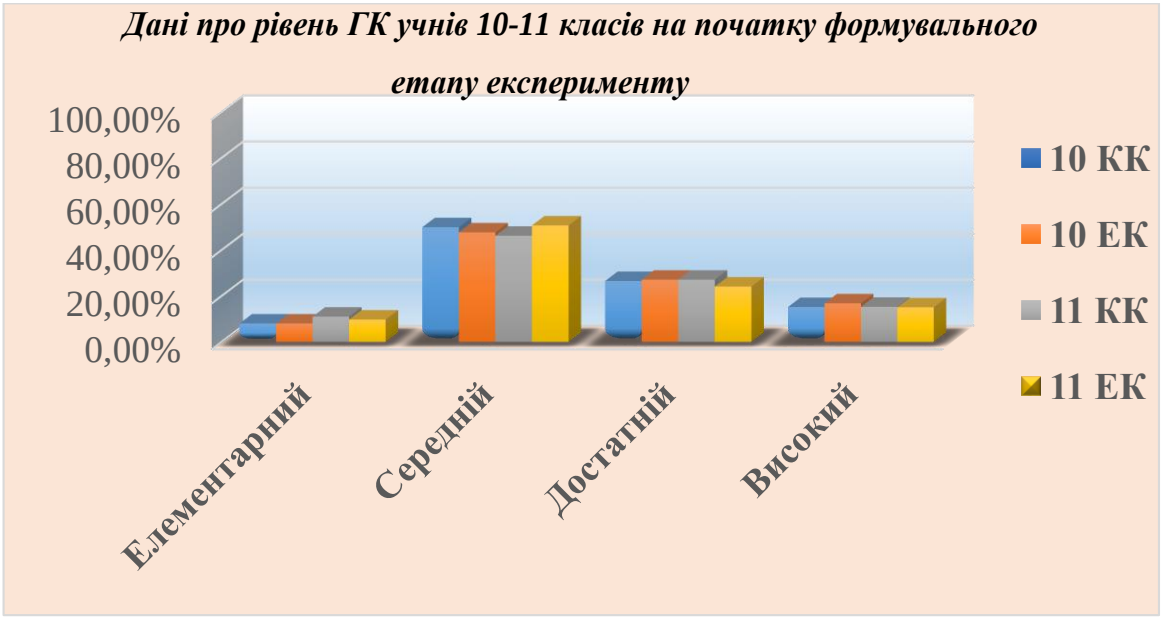

Рис. 3.3. Динаміка рівнів ГК учнів 10-11 класів (за результатами початкового зрізу експерименту)

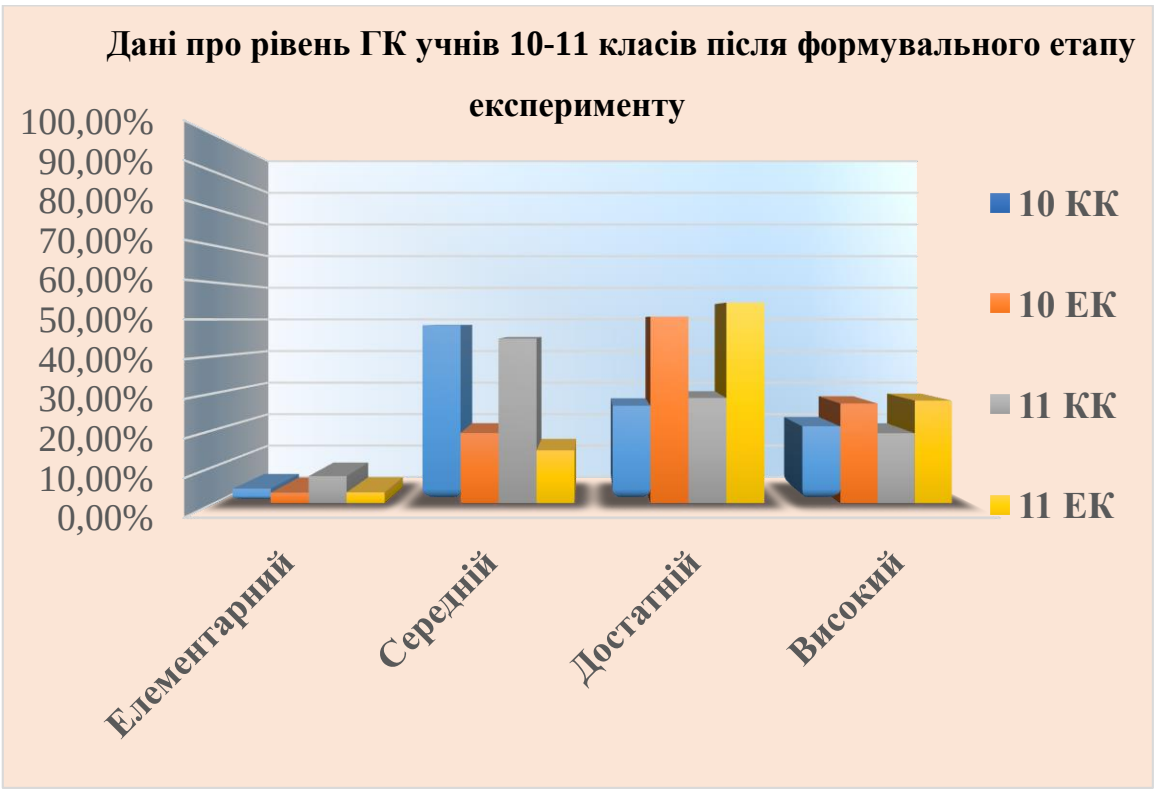

Рис. 3.4. Динаміка рівнів ГК учнів 10-11 класів (за результатами прикінцевого зрізу експерименту)